

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MUHAMMED HAMİDULLAH

VE

TARİHÇİLİĞİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Canan KANBUR

RİZE 2011

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**MUHAMMED HAMİDULLAH
VE
TARİHÇİLİĞİ**
(Yüksek Lisans Tezi)

Canan KANBUR
Tezin Yazarı

Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ
Tez Danışmanı

RİZE 2011

T.C.
RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MUHAMMED HAMİDULLAH
VE
TARİHÇİLİĞİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Canan KANBUR

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ

Tez Savunma Tarihi
13/10/2011

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmza

Başkan : Doç. Dr. Nebi GÜMÜŞ

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. İhsan ARSLAN

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAY

.....

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ

..... / / 2011

Onay Tarihi

RİZE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

..... / / 2011

İmzası

.....

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Canan KANBUR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	4
ÖNSÖZ.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
HAYATI ESERLERİ GÖRÜŞLERİ.....	6
I. HAYATI MÜCADELESİ VE ŞAHSİYETİ	6
A. Ailesi.....	6
B. Tahsil Hayatı.....	7
C. Üstlendiği Görevler	10
D. İlim Tahsili İçin Seyahatleri	12
E. İlmî Faaliyetleri	14
Çalıştığı Kütüphaneler.....	17
F. Ömrünün Son Dönemleri ve Vefatı	18
G. Şahsiyeti.....	19
II. ESERLERİ	26
A. Telif Eserleri	26
1. İslâm Tarihi ile İlgili Olanlar.....	26
2. Diğerleri.....	30
B. Neşirleri	35
1. İslam Tarihi İle İlgili Olanlar	35
2. Diğerleri.....	37
C. Makaleleri	39
1. İslâm Tarihi İle İlgili Olanlar	39
2. Diğerleri.....	40
III. BAZI KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	42
A. Mucize	42
B. Mi'rac	48
C. Garânîk	54
D. Hilafet meselesi	56

E. İslâm Dünyası ve Türkler	62
D. Toplumsal Olaylarda Kadınların Rolüne Önem Vermesi	65
F. Eleştirilere Açık Oluşu	67
İKİNCİ BÖLÜM	71
MUHAMMED HAMİDULLAH'IN TARİHÇİLİĞİ.....	71
I. TARİH ANLAYIŞI	71
A. Tarih Nedir ve Tarihçi Nasıl Olmalıdır	71
II. HAMİDULLAH'A GÖRE TARİHİN KAYNAKLARI.....	75
A. Kur'an ve Sünnet	75
B. Kitab-ı Mukaddes	78
C. Şiir ve Kitâbeler	79
D. Komşu Ülke Kronikleri	82
E. Tarihçilerin Eserleri	84
a. Tarih Kitapları	84
b. Sîreler	85
c. Ensab ve Tabakat Kitapları	87
F. Farklı Alanlarda Yazılmış Eserler	88
G. Gazete ve Dergiler	89
H. Şahsi Gözlem ve Hatıraları	90
III. METODU	96
A. Tarihi Olayları Değerlendirme Metodu	96
1. Tasviri Anlatıma Önem Vermesi	96
2. Karşılaştırmalar Yapması	98
3. Sorular Sorması	104
4. Saha Araştırmasına Yönelmesi	107
5. Genç Araştırmacılara Yol Göstericiliği.....	107
6. Etimolojik Tahliller Yapması.....	109
7. Müsteşriklerin İddialarına Cevaplar Vermesi	111

8. Tarihi Anlamada Çağdaş Kavramlar Kullanması	117
9. Çok Boyutlu Değerlendirmelerde Bulunması	122
10. Tarihi Olayları Anlamada Psikoloji İlminden Yararlanması	127
11. Devrin Sosyal Yapısını Dikkate Alması	129
B. Üslubu.....	132
C. Araştırmalarında Gözettiği Temel Amaçlar	135
IV. ETKİSİ	138
A. İlmî Çevresi	138
1. Hocaları ve Etkilendiği Kimseler	141
2. Etkilediği Kimseler.....	142
B. Hamidullah Hakkında Yapılmış Çalışmalar	144
1. Tezler.....	144
2. Kitaplar.....	145
3. Sempozyum ve Anma Etkinlikleri	145
C. Öne Çıkardığı Âlimler- Tavsiye Ettiği Eserler	146
D. Atıflar.....	149
SONUÇ.....	151
KAYNAKÇA	155
ÖZET	160
ABSTRACT	161
ÖZ GEÇMİŞ.....	162

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: bin, ibn
bint.	: bintü
BEO	: <i>Bulletin d'études Orientales Institut Francais de damas, Damas-Beyrouth 1931—</i>
bk.	: Bakınız
c.	: cilt
DD	: <i>Diyanet Dergisi</i>
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
EAÜİFD	: <i>Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
ed.	: Editör
EÜİFD	: <i>Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i>
İTED	: <i>İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi</i>
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFTED	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi</i>
JPHS	: <i>Journal of the Pakistan Historical Society, Karachis</i>
MMİADm.	: <i>Mecelletü'l-Mecma 'i'l-İlmi'l-'Arabî bi-Dımaşk, Dımaşk</i>
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü, ölüm tarihi
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
s.a.v.	: sallallahu aleyhi ve sellem
SDÜİFD	: <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
sy.	: sayı
TED	: <i>Tarih Enstitüsü Dergisi</i>
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
UÜİFD	: <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
YYÜİFD	: <i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>

ÖNSÖZ

İlim tahsili, İslâm dininde kadın ve erkek bütün Müslümanlara farzdır. Onun bir yitik mal olarak kabul edilmesi, Müslümanlar açısından son derece anlamlıdır ve bu yüzden büyük bir değere ve öneme sahiptir. Tarih, Hz. Peygamber döneminden itibaren ilmin peşinde koşmuş, kendilerini bu yolda feda etmiş ve sahip oldukları her şeyi bu uğurda harcamayı en doğal hayat biçimi olarak seçmiş büyük İslam âlimlerine tanıklık etmiştir. Bu zatlar tüm ilim dallarında önemli çalışmalar yapmışlardır. Peygamberlerin varisleri olarak âlimler, denilebilir ki, insanlığın önünde; ellerinde bir fener, ışık saçarak yolu aydınlatmış ve insanlara pek çok açıdan yol göstermişlerdir.

Yirminci yüzyılda bu misyonu üstlenmiş şahıslardan birisi hiç şüphesiz Muhammed Hamidullah'tır. İslâmî ilimlerin hemen hepsinde eserler vermiş olan bu çok yönlü İslâm âliminin hayatı ve çalışmaları pek çok açıdan incelenmeye değerdir. Kendisi bir İslâm hukukçusu olmasına rağmen İslâm tarihi alanında çok önemli çalışmalar yapmış, kitaplar yazmış ve araştırmacı kişiliğiyle dünyanın değişik yerlerindeki kütüphanelerde bulunan pek çok yazma eseri neşretmiştir. Çalışmamızda bu değerli İslâm âliminin çalışmaları ve bu çerçevede tarihçiliğini ele alacağız.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; hayatı, eserleri görüşleri olmak üzere üç kısımda incelenmiştir. Birinci kısım; Hamidullah'ın hayatı, mücadelesi ve şahsiyeti başlığı altında, ailesi, tahsil hayatı, aldığı görevler, ilim yolunda yaptığı seyahatler, ilmî faaliyetleri ve etkisi ile ömrünün son dönemleri ve vefatını konu almaktadır. İkinci kısımda eserleri; telif eserler, neşirler ve makaleler başlıkları altında incelenmiş ve İslâm tarihi ile ilgili yönleri öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Son kısımda ise, müellifin mucize, mi'rac, hilafet, garânîk gibi bazı konulardaki görüşleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde Muhammed Hamidullah'ın tarihçiliği, tarih çalışmalarında kullandığı kaynaklar, metodu, tarih anlayışı ve kendisine yöneltilen bazı eleştiriler gibi konulara yer verilmiştir. Bu bağlamda kendisinin İslâm tarihi ile ilgili çalışmaları temel kaynak olarak kullanılmakla birlikte, birçok disiplinden beslenen ve İslâmî ilimleri birbirinden ayırmadan bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunan bir araştırmacı olarak Hamidullah'ın diğer alanlardaki eserleri de ilgili yerlerde dikkate alınmıştır.

Bu çalışma sürecinde bilgi ve görüşlerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Nebi Gümüş'e teşekkür ederim.

Canan KANBUR

Rize 2011

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI ESERLERİ GÖRÜŞLERİ

I. HAYATI MÜCADELESİ VE ŞAHSİYETİ

A. Ailesi

Muhammed Hamidullah 19 Şubat 1908'de¹ Hindistan'ın Haydarâbâd şehrinde dünyaya geldi². Üç erkek, beş kız kardeşten oluşan sekiz kardeşin en küçüğüdür³. Babası Haydarâbâd Nizamlığı başmüftülerinden Ebu Muhammed Halilullah, annesi Sultan Beğâm'dır⁴. Oldukça geniş olan ailesinin soy olarak ashaba dayandığı belirtilmektedir ve bu husus, atalarının asırlar önce Arap yarımadasından Hindistan'a göçüp buraya yerleşen ashabın soyundan geldikleri şeklinde izah edilmektedir⁵.

Ailesi, köklü bir ilmî geleneğe sahiptir⁶. Soyları Arap müfessir ve mutasavvıfı Mahdum Meâimî'den (ö. 835/1453) gelmektedir⁷. Meâimî'nin soyunun ise Kureyş'e kadar uzandığı tespit edilmiştir⁸.

Onun ilme hizmet eden ataları arasında Dekkan eyaletinin ileri gelen sufi âlimlerinden Alauddin Ali b. Ahmed el-Muhammî, Habibullah Bicapuri, Mahmud Gavan Medresesi reisi Muhammed Hüseyin Şehid gibi kimseler bulunmaktadır. Büyük dedesi Muhammed Ğavs Şerefu'l-Mülk (ö. 1238/1822) Arap dili ve edebiyatı ile İslâmî ilimlerde Arapça, Farsça ve Urduca otuzdan fazla eser telif etmiştir. Anne tarafından dedesi Muhammed Sibğatullah Bedru'd-Devle (ö. 1280/1863) bir Kur'an tefsiri telif etmiştir. Madras valisi tarafından 1272/1855 yılında Madras Baş Kadılığı görevine getirilmiştir. Madras'tan gelip Haydarabad'a yerleşmiş bir âlim olan babası, Haydarabad Nizamlığı

¹ Bazı kaynaklarda 19 Ocak 1908 olarak geçmektedir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, trc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1965, s. 7; Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 5.

² Mehmet Görmez, "Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatipoğlu ile Söyleşi", *İslâmiyât /Kitâbiyât*, Bülten 5 (2002), s. 5; Salih Tuğ-M. Kamil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah", *DİA*, XXX, 534.

³ Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 5.

⁴ Görmez, "Hamidullah Hocamız", s. 5; Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 534. Annesinin ismi, bazı kaynaklarda Sultan Begüm olarak da geçmektedir. Bk. Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 5.

⁵ Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 6; Salih Tuğ, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah 1908-2002 (1326-1423h.)", *Marife*, yıl 2, sy. 3, s. 9.

⁶ Casim Avcı, "Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, sy. 1 (2003), s. 223.

⁷ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 534.

⁸ Abdülhamit Birişik, "Muhammed Hamidullah'ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 54.

tarafından Devlet Gelirleri Genel Müdürlüğü'ne getirilmiştir⁹. Kendisi Haydarâbâd müftüsüydü ve çok muteber bir kimse olarak tanınmaktaydı. Müslümanlar ona vekâlet vermek suretiyle zekâtlarını bırakırlardı, o da bu zekâtları ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Bu şekilde zekât fonunu faizsiz kredi olmak üzere karz-ı hasen biçiminde vermek suretiyle¹⁰ Haydarâbâd'da ilk defa faizsiz bir finans kurumu tesis etmiş ve başkanlığını yapmıştır. 1363/1942'de vefat eden babasının evinde el yazması kitaplardan oluşan zengin bir kütüphanenin mevcut olduğu belirtilmektedir¹¹. Ki bu durum onun nasıl bir ilmî çevrede büyüdüğü v çocukluğundan itibaren ilme ilgi duyması için şartların ne kadar müsait olduğunu göstermektedir.

B. Tahsil Hayatı

Hamidullah, ilk eğitimini ailesinden babası, ablaları ve özellikle de annesinden almıştır. Annesi; Hz. Peygamber'in hayatını ve sahabî menkıbelerini onun yaşına uygun bir üslupla anlatarak zihninde yer etmelerini sağlamıştır¹². Bu bakımdan denilebilir ki, annesi onun ilk tarih öğretmeni ve kendisini İslâm tarihi araştırmacısı olmaya yönlendiren ilk kişidir. Aile fertlerinin Cuma akşamları bir araya gelerek küçüklere yönelik din ve ahlak üzerine yaptıkları sohbetler Hamidullah'ın kişilik oluşumunda ve ahlakî eğitiminde önemli bir fonksiyon üstlenmiştir¹³.

Ortaöğrenimini İslâmî ilimlerin yanısıra fen bilimlerini de tahsil ettiği *Darululûm ve Câmia Nizâmiye*'de tamamlamış ve yüksek lisans seviyesine denk bir derece olan *mevlevî kâmil* ünvanını almıştır. Bu dönemde ayrıca Arapça, Farsça ve İngilizce öğrenmiştir¹⁴. *Darululûm* ve *Câmia Nizâmiye* Haydarâbâd'da birbirini destekleyen ve tamamlayan iki kurumdur. *Darululûm* ortaokul ve lise ayarında olup Hamidullah, burada 7. sınıfa kadar okumuş ve 1923'te Matric (Matriculation. Lisans dengi) imtihanını vermiştir.(1916-1917 yıllarında Mevdûdî de bir süre burada okumuştur)*Camia Nizamiye*'de ise bir yıl okumuş ve buradan 1924'te yüksek lisans derecesine denk bir diplomayla mezun olmuştur¹⁵.

Hamidullah küçük yaştan itibaren çok çalışkan bir öğrenci olarak dikkat çekmiş vedevam ettiği okullardan başarı ile mezun olmuştur. Muhtemelen İngiliz müstemleke idaresinin ülkeyi işgal edenler olarak yaptığı hareketler nedeniyle babası Hamidullah'a

⁹Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 6.

¹⁰Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 96.

¹¹Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 6.

¹²Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 6.

¹³Birişik, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 54.

¹⁴Avcı, "Hamidullah", s. 223.

¹⁵Birişik, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 54-55, 62.

İngilizce öğrenmemesini emretmiş, ancak o, bu dillerin önemini bildiğinden babasından gizli İngilizce öğrenmiştir. Üniversiteye başvururken girdiği yabancı dil sınavında birinci olması üzerine mahallî gazeteler bunu yazmış, babası bu haberi gazetelerden okuyunca, yoluna devam etmesini söyleyerek oğlunu serbest bırakmıştır¹⁶.

Yükseköğrenimini Haydarâbâd/Dekkan'da Batı ve Doğu bilimlerinin karşılaştırmalı olarak okutulduğu Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı¹⁷. 1924'te girdiği bu üniversitede lisans ve yüksek lisans eğitimi (B. A., F. A., M. A.) almıştır. 1930'da M. A. fıkıh alanında ve aynı zamanda LL. B. (Hukuk alanında master-doktora arası bir derece) okumuştur¹⁸. Bu üniversite ünlü Kur'an müfessiri Abdullah Yusuf Ali ve diğer bazı bilim adamlarınca Urduca eğitim vermek üzere ilmî çalışmalar ve dünya çapında İslâmî araştırmalar yapmak amacıyla kurulmuştu¹⁹. Burayı bitirdiğinde ana dili olan Urduca yanında Sanskritçe, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca'yı iyi derecede öğrenmiş bulunuyordu²⁰.

Lisans derslerine devam ederken modern devletler umumî hukuku ile yakından ilgilenmiş, fakülte dekanı Prof. Dr. Hüseyin Ali Mirza'nın teşviki ile siyer ve devletler umumî hukukunun muadil konular olduğuna dair bir makale hazırlamıştır. Ardından aynı üniversitede aynı konuda İslam devletler hukuku alanında yüksek lisansa başladı²¹.

Öğrencilik yıllarında spor ve izcilikle ilgilenen Hamidullah'ın bu yönü, araştırmalarında, savaş yerlerinin harita krokisini çıkarmada kendisine büyük katkı sağlamıştır²².

1929'da Hanefî âlimlerinin eserlerini neşretmek için oluşturulan *Meclisü İhyâi'l-Nu'mâniyye*'nin kuruluşuna katıldı²³. Konusu ile ilgili kaynak temini için 1930'lu yıllarda Mekke, Medine, Sanâ, Şam, Kudüs, Kâhire ve İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarda bulundu²⁴. Bu araştırmalar sırasında Doğu ve Batı ülkelerindeki yazma eser kütüphanelerinde klasik dönem İslâm müelliflerinin Ortaçağ'da ilme yaptıkları hizmetleri

¹⁶ Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 97.

¹⁷ Ramazan Altınay, "Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah", *YYÜİFD*, sy. 3 (2000), s. 264.

¹⁸ Birışık, "Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 55.

¹⁹ Yusuf Ziya Kavakçı, "Muhammad Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi", trc. Yusuf S. Müftüoğlu, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 22.

²⁰ Tuğ, "Hamidullah", *Marife*, s. 9.

²¹ Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 5.

²² Birışık, "Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 55.

²³ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 534.

²⁴ Altınay, "Hamidullah", s. 264.

yakından tanıma ve özellikle Hz. Peygamberin(s.a.v.) hayatı ve faaliyetlerine ilişkin siyer bilgilerini ana kaynaklarından edinme imkânına sahip olmuştur²⁵.

Temel lisans eğitimini ülkesi Hindistan’da tamamlayan Hamidullah’ın ilim yolculuğundaki ikinci durağı Almanya oldu. Osmâniye Üniversitesi’ndeki çalışmaları ile dikkat çeken genç araştırmacı Hamidullah, 1931’de, üniversitesi tarafından İslam Devletler hukuku ile ilgili doktora yapmak üzere Almanya’nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi’ne gönderilmiş, 1933’te bu tezini tamamlamıştır. Bu teini dokuz ayda bitirdiği ifade edilmektedir²⁶. Almanya’daki çalışmaları sırasında 1932’de İstanbul’a gelen Hamidullah burada Şerefettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Hellmut Ritter ve Osman Rescher gibi ilim adamlarıyla görüşmüştür. Doktorasını yaparken Paul Ernst Kahle ve Salim Fritz Krenkow’dan yararlanmıştı. Bu süre içinde aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri vermiş, ayrıca *Islamic Culture* dergisinin Avrupa muhabirliğini yapmıştır²⁷.

“*Die Neutralit im Islamischen Wölkerrecht*” (İslâm Devletler Hukukunda Tarafsızlık) (Berlin 1935) adlı tezini tamamlayarak 1933’te devletler umumi hukuku alanında doktor oldu²⁸. Burada bulunduğu sırada Almancayı da öğrenmiştir²⁹.

Müellifimizin ilim yolculuğundaki üçüncü önemli durağı, daha sonra hayatının büyük bölümünde yaşamını sürdüreceği Fransa oldu. Paris Sorbonne Üniversitesi’nde ilk dönem İslam diplomasisi hakkındaki doktora tezi ile ilgili olarak Avrupa ve Kuzey Afrika kütüphanelerinde yazma eserler üzerinde ve özellikle Fransız şarkiyatçı Maurice Gaudefroy Demombynes’in yanında İslam’ın ilk dönemine ait siyasi belgeler üzerinde çalıştı³⁰. 1934’te “*La Diplomatie Musulmane a l’epoque du prophete et des khalifes orthodoxes*” (Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemindeki Siyasî Belgeler) Paris 1935) adlı doktora tezini tamamladı. Doktora çalışmalarını sürdürürken Paul Kahle, Fritz Krenkow, Christiaan Snouck Hurgronje ve Louis Massignon gibi ünlü oryantalistlerle tanıştı, bilgi alışverişinde bulundu ve onlardan istifade etti³¹. Tezini verdikten sonra bir süre Henri Laoust, Louis Massignon ve William Marçais’in *College de France*’taki derslerine katıldı³².

²⁵ Tuğ, “Hamidullah”, *Marife*, s. 10.

²⁶ Birışık, “Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 55.

²⁷ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 534.

²⁸ Avcı, “Hamidullah”, s. 223.

²⁹ Tuğ, “Hamidullah”, *Yedi İklim*, s. 5.

³⁰ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

³¹ Avcı, “Hamidullah”, s. 223.

³² Altınay, “Hamidullah”, s. 264.

C. Üstlendiği Görevler

Hamidullah, gençlik döneminden itibaren pek çok önemli görevde bulunmuştur. Bu görevlerin bir kısmı idarî olmakla birlikte çoğu akademik ve bilimsel yönü öne çıkan niteliktedir.

1929'da Hanefî âlimlerinin eserlerini neşretmek için oluşturulan *Meclisü İhyâi'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye*'nin kuruluşuna katılmıştır³³. Haydarâbâd-Dekkan'da kurulan bu müessesenin asıl maksadı Hanefî mezhebi âlimleri tarafında yazılan eserleri gün yüzüne çıkarmak ve bu alanda nitelikli çalışmalar yapmaktır. Kurum, dünyanın dörtbir yanındaki kütüphaneleri taramak suretiyle bu mezhebe dair kıymetli yazmaları tespit ederek neşretmiştir³⁴.

1931'de Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne asistan olarak atanmıştır. 1927'de Haydarâbâd-Dekkan'da yayın hayatına başlayan *Islamic Culture* adlı üç aylık İngilizce olarak yayınlanan derginin 1932-1933 yılları arasında Avrupa muhabirliğini yapmıştır³⁵. Şibli Nu'mânî ve Seyyid Süleyman Nedvî'nin gayretleriyle kurulan Dârü'l Musannifin Şibli Akademi'nin çıkardığı ilmî dergi *Meârif*'e 1931-1994 arası çeşitli bakımlardan katkılarda bulunmuştur. Temmuz 1916'da çıkmaya başlayan bu dergide sekseni aşkın yazısının yayımlandığı belirtilmektedir³⁶. Hamidullah, *Meârif*'i “dünyanın en önemli büyük dergisi” olarak kabul ettiğini ifade etmiştir. Avrupa'ya gittikten sonra dergide Mektûb-ı Hamîd adıyla yazıları çıkmıştır. Burada da dergiyi takip etmiş ve adeta fahrî yayın kurulu üyesi gibi sık sık eleştiri ve önerilerini iletmiştir. Hindistan'da bulunduğu zaman A'zamgarh'a giderek, derginin başlangıçtan 1951'e kadarki editörlüğünü üstlenen Seyyid Süleyman Nedvî ile görüşmüş ve irtibatını hayatı boyunca sürdürmüştür³⁷.

Şubat 1935-1945 arası Osmaniye Üniversitesi İslâm İlahiyatı Fakültesi'nde, 1945-1948 arası ise Hukuk Fakültesi'nde profesör olarak görev yaptı³⁸. 1946'da Haydarâbâd Nizamlığı'nın Birleşmiş Milletler'e üye olması için kurulan delegasyona seçildi³⁹. 1948'de Haydarâbâd Nizamlığı'nın bağımsız bir devlet olarak Birleşmiş Milletlere girmesi için çalışmalarda bulunduğu sırada, kendisi yurt dışındayken ülkesi işgal edildi. 1948'de

³³ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 534.

³⁴ Birişik, “Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 67.

³⁵ Bu derginin editörlüğünü Ocak 1937'den itibaren Polonyalı mühtedi Muhammed Esed üstlenmiştir. Bk.

Birişik, “Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 69.

³⁶ Birişik, “Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 55-56.

³⁷ Birişik, “Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 70-71.

³⁸ Birişik, “Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 56.

³⁹ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

Hyderabad Liberation Society adlı bir dernek kurarak Haydarâbâd'ın bağımsızlığı için faaliyet gösterdi⁴⁰.

Haydarâbâd'ın bağımsızlığı için mücadele eden Hamidullah'ın bu çabaları Hint ordusunun Haydarâbâd'ı işgal etmesi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine çeşitli derneklere girip bu işgali protesto eden yayımlar yapması üzerine Hint hükümeti, onun bu yöndeki faaliyetlerini kendi menfaatlerine aykırı gördüğünden pasaportunu iptal etmiştir⁴¹.

1950'de Pakistan Devleti'nin ilk anayasasıyla ilgili hazırlık çalışmalarına katkıda bulunmak üzere Pakistan'a davet edilmesi üzerine burada bir yıl ikamet etmiştir. Ancak onun bu konudaki görüşleri bazı üst düzey devlet adamlarınca keskin bulundu ve bunun üzerine Hamidullah, kendisinin Kur'an ve sünnet merkezli bir anayasa tasarısı düşündüğünü söyleyerek buradan ayrılmış ve bir daha bu iş için dönmemiştir. Muhtelif zamanlarda burada dersler ve konferanslar vermiştir. Pakistan Devleti sîret çalışmalarına katkısı dolayısıyla 1985'te ona bir milyon rupi (o zamana göre 50000 dolar) para ödülü ve Pakistan'ın en yüksek devlet nişanı olan Hilâl-i İmtiyâz vermiştir⁴².

Avrupa'da İslam'ın tebliği amacıyla 1950'li yıllarda Cenevre'de *Centre Islamique de Genève (Cenevre İslâm Merkezi)* adlı bir araştırma ve yayın kurumunun oluşumuna katkı sağladığı gibi yayınlarına da destek vermiştir⁴³.

Dabel'deki (Sûret-Gucerât-Hindistan) *Medrese-i İslâmiye Ta'limü'd-Dîn'e* bağlı olarak kurulan (Ekim 1931) ve daha sonraları Güney Afrika Johannesburg ve Pakistan Karaçi'de şubeleri açılan *el-Meclisü'l-İlmî*'nin Karaçi şubesinin yönetim kurulu üyeleri arasında yer almıştır. Bu kurum çok sayıda ilmî eseri neşrederek önemli faaliyetlerde bulunmuştur⁴⁴.

1954-1978 yılları arasında *Fransız Bilimsel Araştırmalar Merkezi*'nde (CNRS: *Centre National des Recherches Scientifiques*) araştırmacı olarak görev yaptı. Aynı zamanda Mısır, Pakistan, Türkiye ve Fransa başta olmak üzere çeşitli ülkelerde dersler ve konferanslar verdi⁴⁵. CNRS üyesi olarak kabul edilmesine kadar Paris'te çok sıkıntılı günler yaşadı. O dönemlerde Arapça, Farsça vb. özel dersler vererek geçimini temin etmeye çalıştı⁴⁶.

⁴⁰ Birışık, "Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 56.

⁴¹ Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 99.

⁴² Birışık, "Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 56-57.

⁴³ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 535.

⁴⁴ Birışık, "Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 57, 71.

⁴⁵ Avcı, "Hamidullah", s. 224.

⁴⁶ Tuğ, "Hamidullah", *Marife*, s. 10.

CNRS'deki görevi sırasında Paris Camii'nde Cuma günleri dersler vermiş,1958'de burada bir *İslam Kültür Merkezi*'nin (*Centre Culturel Islamique*)kurulmasına katkıda bulunmuştur. *l'Association des Etudiant Islamiques en France*'ta(*Fransa'daki Müslüman Öğrenciler Birliği*)1963'te Hamidullah'ın katkıları ile kurulmuştur⁴⁷ ve burada haftalık konuşmalar yapmıştır.Uzun Süre *France-Islam* dergisini yayımlayan Hamidullah, *Amicales des Musulmans en Europe*'un (*Avrupa Müslümanları Derneği*) faaliyetlerine katılmıştır. Paris'te yaşadığı süre içinde, aralarında entelektüellerin de bulunduğu pek çok kimsenin İslam'ı kabul etmesine vesile olmuştur. 1952-1977 yılları arasında ülkemizde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü/Merkezi, Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi ve çeşitli Yüksek İslâm Enstitülerinde dersler ve konferanslar vermiştir. Türkiye'de bulunduğu zaman içerisinde ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı'na raporlar hazırladığı belirtilmektedir⁴⁸.

Muhammed Hamidullah'ın, 1990'lı yıllarda, hastalanmasına yakın, Mehmet Karadağ isimli birisiyle Müslümanların bir araya gelip yardımlaşması ve İslâmî ilimlerin gelişimine katkı sağlanması amacıyla bir Kültür Derneği kurduğu belirtilmektedir. Hamidullah'ın muhasip üye olduğu bu derneğin, Orli havaalanı yakınlarında bir katı cami, bir katı kütüphane ve diğer katı da misafirhane olarak kullanılmak üzere üç katlı bir villa satın aldığı ve buranın borcunun ödenmesi için Türkiye'den de yardım olarak iki bin dolar civarında para gönderildiği, ancak borcunun tamamen ödenmiş olmasına rağmen Hamidullah'ın hastalanıp Amerika'ya gitmesi ile bu teşebbüsün karanlığa gömüldüğü ifade edilmektedir⁴⁹.

Yetişme döneminden sonra birçok kurumla işbirliği yapmış olan Hamidullah'ın bu yöndeki faaliyetlerinde, çalışmak istediği kurumları seçerken mesajını rahat ulaştırabileceği ve taassuptan uzak olanları tercih etmesi dikkat çekmektedir⁵⁰.

D. İlim Tahsili İçin Seyahatleri

Hamidullah çoğu ilmî amaçlı olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü pek çok ülkeye seyahat etmiştir. 1930'lu yıllarda yüksek lisans tezine yönelik malzeme sağlamak amacıyla Mekke, Medine, Sanâ, Şam, Kudüs, Kâhire, İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarda

⁴⁷ Birişik, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 57-58.

⁴⁸ Birişik, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 58.

⁴⁹ Yardım için gönderilen paranın makbuzlarını hala sakladığını ifade eden Salih Tuğ, Mehmet Karadağ'ın telefon numarası kendisinde olmasına rağmen onunla irtibat kurmadığını ve bu yerin akıbetini merak ettiğini belirtmektedir. Bk. Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", s. 227-228.

⁵⁰ Birişik, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 72.

bulunmuştur⁵¹. Yine aynı yıllarda Osmâniye Üniversitesi tarafından İslam Devletler hukuku ile ilgili doktorasını tamamlamak üzere Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi'ne gönderilmiştir⁵².

Çalışmaları sırasında 1932'de İstanbul'a geldi ve Şerefettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Hellmut Ritter, Osman Rescher gibi ilim adamlarıyla görüştü. Doktorasını yaparken Paul Ernst Kahle ve Salim Fritz Krenkow'dan yararlandı. Bu süre içinde aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri verdi, *Islamic Culture* dergisinin Avrupa muhabirliğini yaptı⁵³. “*Die Neutralit im Islamischen Wölkerrecht*” (Berlin 1935) adlı tezini tamamlayarak 1933'te devletler umumi hukuku alanında doktor oldu⁵⁴.

Paris Sorbonne Üniversitesi'nde ilk dönem İslam diplomasisi hakkındaki doktora tezi ile ilgili olarak Avrupa ve Kuzey Afrika kütüphanelerinde yazma eserler üzerinde ve özellikle Fransız şarkiyatçısı M. Gaudefroy Demombynes'in yanında İslam'ın ilk dönemine ait siyasi belgeler üzerinde çalıştı⁵⁵. 1934'te “*La Diplomatie Musulmane a l'epoque du prophete et des khalifes orthodoxes*” (Paris 1935) adlı doktora tezini tamamladı⁵⁶.

Daha sonra 1936'da ülkesine döndü ve 1946'ya kadar Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde devletler hukuku profesörü olarak görev yaptı, Dini İlimler Fakültesi'nde ders verdi⁵⁷.

1947'de kısa süreli bir ilmî araştırma için Paris'e gitti. Burada bulunduğu sırada Haydarâbâd Nizamlığı o yıl bağımsızlığını kazanmış olan Hindistan devleti tarafından işgal edildi ve siyasî-idarî özerkliğe sahip Müslüman idareye son verildi. Paris'ten bu durumu protesto eden yazılar yazıp bunları Fransa'da yayınlaması sebebiyle Hindistan hükümeti tarafından pasaportu iptal edildi ve Haydarâbâd'a girmesi yasaklandı⁵⁸. Hindistan'la İngiltere arasındaki suçluların iadesi anlaşmasına göre İngiltere'ye girişi engellendi. Fransa'ya yaptığı sığınma başvurusunun kabul edilmesi üzerine 1996'ya kadar vatansız (heimatlos) statüsüyle bu ülkede yaşadı⁵⁹. 1951'de 22.Uluslararası Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak maksadıyla Türkiye'ye gelen Hamidullah, daha sonra 1955-1978 yılları arası ülkemizdeki bazı üniversitelerde dersler ve konferanslar verdi. Sağlık sorunları

⁵¹ Altınay, “Hamidullah”, s. 264.

⁵² Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 534.

⁵³ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 534.

⁵⁴ Avcı, “Hamidullah”, s. 223.

⁵⁵ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

⁵⁶ Avcı, “Hamidullah”, s. 223.

⁵⁷ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

⁵⁸ Tuğ, “Hamidullah”, *Marife*, s. 10.

⁵⁹ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

nedeniyle yalnız başına yaşaması uygun olmayınca 1996'da Amerika'ya gitti ve vefatına kadar oradaki akrabalarıyla yaşadı⁶⁰.

E. İlmî Faaliyetleri

Hamidullah'ın 1951'de İstanbul'da toplanan 22. Uluslararası Müsteşrikler Kongresi'ne katıldığına yukarıda değinilmişti. 15-22 Eylül tarihleri arasında yapılan bu kongreye yerli yabancı 500'den fazla delege katılmış, 250 civarında tebliğ okunmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat Fakültesi salonlarında 15 sekiyona ayrılarak yapılan kongrede Hamidullah, tebliğini 21 Eylül'de "İslâm Tedkikatı" sekiyonunda Fransızca olarak sunmuştur. Kongre sonunda alınan umumî kararlar arasında bir "Beynelmile İslâm Tetkikleri Birliği" kurulması teklif edilmiş; bu vesileyle kurulan geçici komitenin başkanlığına Zeki Velidi Togan, kâtipliğine ise Hamidullah seçilmiştir⁶¹.

Hamidullah, kongre sırasında kongre başkanı Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın dikkatini çekmiş ve onun teklifi üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde kuruluş çalışmaları süren İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde sözleşmeli profesör olarak yılda bir yarıyıl gelip ders verme, araştırma ve yayınlar yapmayı kabul etmiştir⁶².

1955-1975 yılları arasında her yıl yenilenen sözleşmeleriyle bahar yarıyılarında İstanbul Üniversitesi'nde İslâm Kültürü, Siyer, Dinler Tarihi, İslâm'da Devlet İdaresi ve Devletler Hukuku gibi konularda dersler vermiştir. Arapça, Fransızca bazen de İngilizce olarak verilen bu dersleri Prof. Dr. Nihat Keklik⁶³, Dr. Fuat Sezgin, Kemal Kuşçu, Dr. Salih Tuğ, Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, Dr. M. Bilge ve Dr. Ahmet S. Furat gibi akademisyenler Türkçeye tercüme etmişlerdir. Bu derslere Edebiyat Fakültesi'nin Tarih, Arap-Fars Filolojileri, Türk Dili ve Edebiyatı, Felsefe ve Sosyoloji Bölümü öğrencileri de katılmışlardır. Ayrıca bu dersleri üniversitenin Hukuk, İktisat ve diğer fakültelerinin öğrenci ve hocaları, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü mensupları ve üniversiteli olmayan kişiler de takip etmiştir. Bu arada çeşitli kuruluşlar tarafından düzenlenen halka açık çok sayıda konferans vermiştir.

1960'lı ve 1970'li yıllarda ilmî çalışma ve faaliyetleri Ankara Üniversitesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi ile Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı İstanbul, Konya, İzmir ve

⁶⁰ Sırma, "O, Sünnet'i Yaşayan Bir Müslümandı", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 31-32.

⁶¹ M. Orhan Okay, "Âlimin Ölümü", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 40.

⁶² Avcı, "Hamidullah", s. 224.

⁶³ Ali Osman Koçkuzu, "Hatıralarla Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 232.

Bursa gibi şehirlerdeki akademik kuruluşların dikkatini çekmiş, Hamidullah buralardan gelen ders ve konferans taleplerine icabet etmiştir⁶⁴.1930-1970’li yıllar arasında Türkiye’de öğrenci, bilim adamı ve akademisyenler tarafından takip edilen Hamidullah, 1970’lerden itibaren geniş kitlelerce tanınmaya başlamıştır⁶⁵.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü’nde kendisine asistanlık yapanlar arasında Fuat Sezgin ve Salih Tuğ da yer almaktadır. Derslerini takip edip daha sonra İslami İlimler alanında akademik çalışmalar yapanlar arasında Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Suat Yıldırım, Yusuf Ziya Kavakçı ve İhsan Süreyya Sırma gibi kişiler de bulunmaktadır⁶⁶.

1975’te İslâmî İlimler Fakültesi’nde ders vermek üzere Erzurum’a gelen Hamidullah, 1977’ye kadar iki ders yılı burada kalmıştır⁶⁷.

İstanbul’da bulunduğu süreli olarak Çemberlitaş civarındaki Sipahi Palas (Mahmudiye) Otelinde kalmıştır. Bu, aynı zamanda müellifimizin Türkiye’ye ilk geldiği tarih olan 1930’da kaldığı oteldir. Sultan II. Abdülhamid’in türbesinin oldukça yakınında olan bu otel, Sultan Ahmet Camii’ne de çok yakındır. Hamidullah’ın her defasında otelin Sultan II. Abdülhamid’in türbesine bakan tarafındaki odalardan birinde kaldığı belirtilmektedir⁶⁸.

“Türkiye benim ikinci ilim yurdumdur” dediği ifade edilmektedir⁶⁹. Her yıl üç ayları Türkiye’de geçirirdi. Bir konferansının sonunda bir dinleyicinin, diğer ülkelere gidip oradakilerin de ilminden faydalanmalarını sağlamak yerine neden her yıl Türkiye’yi tercih ettiğini sorması üzerine; bugün İslâm medeniyetinin tarumar olduğunu ve tüm insanlığın bu medeniyete ihtiyacı olduğunu ifade ettikten sonra, bir gün İslâm medeniyeti yeşerecekse, onun bu topraklardan filizleneceğine inandığını ve bundan manevi pay almak istediğini belirtmiştir. Gülümseyerek “Biraz egoistçe davranıyorum, değil mi?” diye ilave etmeyi de ihmal etmemiştir.⁷⁰

Hamidullah, ülkemizden ayrıldıktan sonra en uzun süre Fransa’da yaşamıştır. Paris’te 6. arondismanda, Tournon Caddesi 4 numaradaki bir apartman dairesinde Madame

⁶⁴ Tuğ, “Hamidullah”, *Marife*, s. 11.

⁶⁵ Ali Haydar Haksal, “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir İslâm Âlimi”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 11.

⁶⁶ Tuğ-Yaşaroğlu, “Hamidullah”, s. 535.

⁶⁷ Okay, “Âlimin Ölümü”, *Yedi İklim*, s. 41.

⁶⁸ Yusuf Ziya Kavakçı, “Muhammad Hamidullah The Giant World Class Islamic Scholar of Our Time”http://www.iant.com/hamidullah/biography/Bio_Hamidullah_march14.doc [27.11.2008]

⁶⁹ Haksal, “Hamidullah”, s. 10.

⁷⁰ Özdemir, “Garip Bir Yolcu Gibiydi”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 74.

Sphere'in kiracısıydı⁷¹. Bir oda, bir mutfak ve lavabodan oluşan dairesi binanın çatı katındaydı. Kendisini tanıyanların ifadesiyle evinde eşya olarak eski demir bir karyola⁷², birkaç sandalye, birkaç kapkacak bulunmaktaydı. Odasının her yanı kitaplarla dolu olur,yatağının üzeri ile yerdeki kilim ve postların üzerlerinde sayfaları açık ya da kapalı kitaplar görülürdü⁷³. Ayrıca etraf fotokopiler, mikrofilmler ve fişlerle dolu olurdu⁷⁴. Paris'te ikamet ettiği bu binanın bir yüzyıl öncesinde Fransız şair ve tarihçi A. Lamartine'in oturduğu bina olduğunu ifade eden Hamidullah, *İslam Peygamberi* adlı eseri ile İbn İshak'ın *Siyer*'i ve Belazurî'nin *Ensabu'l-Eşraf*'ının yazma nüshasının Siyer bölümünü bu evde hazırladığını belirtmektedir⁷⁵.

CNRS'de çalışmadan önce bazı özel dersler vererek geçimini sürdüren müellif, bu derslere mukabil başka dersler de almıştır. Örneğin; İtalyanca ve Rusçayı bu sayede öğrendiğini ifade etmiştir⁷⁶.

Paris'te bulunduğu zaman Cuma günleri namazdan önce Paris Büyük Camii'nde Fransızca olarak dersler verirdi. Pazar günleri Müslüman Talebe Cemiyeti'nin seminerlerinde konuşma yapardı. Her hafta farklı bir konuda en az bir buçuk saat konuşma yapar, ardından da soruları cevaplandırır. İslâm- Hıristiyanlık Dostluk Cemiyeti adı altında Paris'in ileri gelen kişileriyle de irtibatı vardı. Ayda, bazen de on beş günde bir olmak üzere bu cemiyet bünyesinde farklı yerlerde İslâm ve Hıristiyanlık'ta ortak bir konu karşılıklı sunulup müzakere edilirdi. Önce konuyu bir Müslüman kendi dini açısından sunar, sonra bir Hıristiyan aynı konuda kendi dininin ne dediğini ortaya koyardı. Türk işçilerin Fransa'ya gitmeye başladıkları1960'lı yılların sonlarından itibaren onların bulunduğu bölgelere de giderek konferans vermeye, onlarla konuşup dertlerini dinlemeye başladığı görülmektedir. Öğrencilerin mütevazı arabalarıyla Paris'ten 300-400 km'lik mesafelere bile gittiği ve işçilere nasihatlerde bulunduğu belirtilmektedir⁷⁷.

1970'li yıllarda da Paris'te sürekli konferanslar verip sohbetler ve yayınlar yapmaya devam etti. Hemen her hafta Müslümanlığı kabul eden pek çok Fransızın İslâm'a giriş merasimlerine katılmaktaydı⁷⁸.

⁷¹Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 23.

⁷² Bekir Karlığa, "Bir Bilim ve İnanç Adamı: Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 15.

⁷³ Şerafettin Gölcük, "Muhammed Hamidullah Batı'da Parlayan İslâm Yıldızı", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 33.

⁷⁴ Karlığa, "Hamidullah", s. 15.

⁷⁵ İbn İshak, *Siyer*, s. 23.

⁷⁶ Salih Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 100.

⁷⁷ Gölcük, "Hamidullah", s. 33-34.

⁷⁸ Okay, "Âlimin Ölümü", s. 41.

1978’de CNRS’den emekli olan Hamidullah, emekliliğinden sonra da çalışmalarına devam etmiştir⁷⁹.

Çalıştığı Kütüphaneler

Hamidullah, her bilgiyi mümkün olan ilk kaynaktan almaya çok önem vermektedir. Temel kaynaklar içinde özellikle yayınlanmamış olanlara ulaşmak için dünyanın birçok ülkesinde pek çok yazma eser kütüphanesinde çalışmalarda bulunmuştur. Eserlerinde, bilgiye ulaşmada faydalandığı kaynakları ve vasıtalarını muhakkak zikretmektedir.

Çalıştığı kütüphanelerin listesini tespit etmede müellifin beyanlarını esas aldık. Bunun yanında, kaynak olarak kullandığı yazma eserlerin bulunduğu kütüphaneleri de listeye eklemeyi tercih ettik. Zira müellifimiz bir kişi ya da kurumun vasıtasıyla ulaştığı eserlerde yardımını gördüğü kimseleri muhakkak zikrederek teşekkür etmektedir⁸⁰. Bu bağlamda çalıştığı kütüphaneleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Türkiye’de Çalıştığı Kütüphaneler

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi⁸¹, Yeni Cami Kütüphanesi, Kılıç Ali Kütüphanesi, Topkapı Müzesi Ahmed⁸², Murat Molla Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Ayasofya Kütüphanesi⁸³, Beyazıt Devlet Kütüphanesi⁸⁴, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi⁸⁵, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Aziz Mahmut Hüdayî Kütüphanesi⁸⁶, Nuruosmaniye Kütüphanesi⁸⁷, Hamidiye Kütüphanesi⁸⁸, Köprülü Kütüphanesi⁸⁹, Bursa Kütüphanesi⁹⁰, Burdur Kütüphanesi⁹¹, Kastamonu Kütüphanesi⁹², Afyon Karahisar Kütüphanesi⁹³, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi⁹⁴.

⁷⁹ Avcı, “Hamidullah”, s. 224.

⁸⁰ Örnek için bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, Ankara 2003, I, 45.

⁸¹ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz hatip-Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 198.

⁸² Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 2005, s. 68.

⁸³ Muhammed Hamidullah, *el- Vesâikü's-Siyasiyye ve Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri*, trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 1997, s. 194-195.

⁸⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, XVI.

⁸⁵ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diploması Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 129.

⁸⁶ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 197.

⁸⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 83.

⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 580.

⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 55.

⁹⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 422.

⁹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 647.

⁹² Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 419.

⁹³ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 68.

⁹⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, Beyan Yay., İstanbul 2007, s. 111.

b. Diğer Ülkelerde Çalıştığı Kütüphaneler

Haydarâbâd Devlet Kütüphanesi⁹⁵, Chester Beatty Kütüphanesi, Dublin, İrlanda⁹⁶, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, Medine⁹⁷, India Office Library, Londra⁹⁸, British Museum⁹⁹, Ahmet Çokiç Kütüphanesi, Belgrad¹⁰⁰, Paris Bibliothèque Nationale¹⁰¹, Berlin Devlet Kütüphanesi¹⁰², British and Foreign Bible Society Kütüphanesi, University Library, Cambridge, İngiltere¹⁰³, İskenderiye Belediye Kütüphanesi¹⁰⁴, Bibliothèque Nacional de Madrid¹⁰⁵, Instituto Miguel Asin, Madrid¹⁰⁶.

F. Ömrünün Son Dönemleri ve Vefatı

1995 'te kendisine alzheimer teşhisi konuldu¹⁰⁷. Ağebeyinin torunu Sadida Hanım (Sadida Athaullah) Fransa'ya gitti ve bir yıl kalarak dedesinin bakımı ile ilgilendi¹⁰⁸. Hamidullah, bundan sonraki hayatını Amerika'da sürdürecektir. Belgelerinin geçerlilik süreleri dolmuş olduğundan Sadida Hanım bunları yenileyip seyahat formalitelerini tamamlamada olduğu gibi Amerika'da bulunduğu dönemde de bakımı konusunda yardımcı olmayı sürdürdü¹⁰⁹. 1996'da Amerika'ya giden Hamidullah, bir süre Philadelphia'da kaldıktan sonra da Florida'ya yerleşti¹¹⁰. Hamidullah'ın Fransa'dan ayrılmak zorunda kalmasının bazı Fransız oryantalistlerin tahrikleri sonucu olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Fransa'dan ayrılırken de kendisine çok kötü muamelede bulunduğu ifade edilmektedir¹¹¹.

⁹⁵ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 166.

⁹⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 211.

⁹⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 73.

⁹⁸ Muhammed Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, trc. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 163.

⁹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 451. Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 134.

¹⁰⁰ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 205.

¹⁰¹ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 142.

¹⁰² Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemam Bin Münebbih*, trc. Kemal Kuşçu, sad. Mesut Karaşahan, Beyan yayınları, İstanbul 2004, s. 93.

¹⁰³ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 205.

¹⁰⁴ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 27.

¹⁰⁵ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 113-114.

¹⁰⁶ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 114.

¹⁰⁷ Abdülmelik Mücahid, "Dr. Muhammad Hamidullah", trc. Yusuf S. Müftüoğlu, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 66.

¹⁰⁸ Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 25.

¹⁰⁹ Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 25.

¹¹⁰ İhsan Süreyya Sırma, "O Sünnet'i Yaşayan Bir Müslümandı", s. 31-32.

¹¹¹ Sırma, "O, Sünnet'i Yaşayan Bir Müslümandı" s. 31.

Ömrünün sonlarına doğru işitme duyusunu kaybetmişti. Muhtemelen bunun da etkisiyle konuşma gücü çekişiyordu ancak şuuru hep açıktı¹¹². Evlerinin yemek odasında kafeste iki tane kırmızı gagalı kuş vardı. Bunları seyretmeyi çok severdi. Sadida Hanım'a dedesinin bakımında hafta içi günlerde Pakistanlı bir doktor ve komşuları Verda Hanım yardımcı oluyordu. Son haftalarında kelimelerle iletişim kurma yeteneğini de tamamen kaybetti. Önceleri Urduca, son günlerinde ise sadece işaretle kendisiyle iletişim kurabilen tek kişi Sadida Hanım'dı¹¹³.

Vefatından bir gün önce 16 Aralık 2002 Pazartesi günü akşam yemeğini Sadida Hanım'la birlikte yedi. Ertesi sabah 4'te Sadida Hanım kendisini kaldırdı. Yardıma ihtiyaç duymaksızın kahvaltısını yaptı. Sadida Hanım işe gitmek için hazırlanırken o, yatağında oturuyordu. 6:45'te evden çıkarken ise yüzü duvara dönük olarak yan tarafına yatmış bir şekilde uyuyordu. Sadida Hanım 1 civarında eve döndüğünde; yüzünde hafif bir tebessüm, namazdaymış gibi elleri bağlı bir şekilde yatıyordu. Sadida Hanım, 1996'da kendisine yaptığı şakayı hatırladı. Ölüm meleğinin son nefesini onun yanındayken almasına izin vermeyecekti¹¹⁴.

Teçhiz ve tekfin işlemleri 18 Aralık 2002 Çarşamba günü öğrencilerinden Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı tarafından gerçekleştirildi. Gasil işlemleri de yine Yusuf Ziya Kavakçı ile Hamidullah'ın büyük yeğenleri İrfan, Rehan ve diğer bazı Müslümanlarla birlikte yapıldı¹¹⁵. Öğle namazından sonra, aynı zamanda North Texas İslâm Cemiyeti İmamı da olan Yusuf Ziya Kavakçı'nın imamlığında 75 kişi tarafından cenaze namazı kılındı¹¹⁶. Jacksonville'de yeni kurulmuş olan Müslüman mezarlığında (Hadage Giddens Funeral Homes, Chapel Hills Memorial Garden, Müslim Cemetery) beşinci cenaze olarak defnedildi¹¹⁷.

G.Şahsiyeti

Muhammed Hamidullah, âlim ve fazıl bir kişiliğe sahipti. Son derece mütevazı, çalışkan, yardımsever, vefalı ve dindar bir âlim olan Hamidullah ile ilgili olarak

¹¹² Kamil Yaşaroğlu, "Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi Muhammed Hamidullah", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 59.

¹¹³ Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 27.

¹¹⁴ Yaşaroğlu, "Hamidullah", s.59.

¹¹⁵ Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 25.

¹¹⁶ Mücahid, "Hamidullah", s. 65.

¹¹⁷ Tuğ, "Hamidullah", *Marife*, s. 12.

öğrencileri, onda selefi salihînin ve sahabenin yaşayış, mantık ve örnekliğini gördüklerini ifade etmektedir¹¹⁸.

Sultan II. Abdülhamit'e özel bir sevgisi olduğu anlaşılan Hamidullah, İstanbul'da Çemberlitaş civarındaki Sipahi Palas (Mahmudiye) Otelinde kalırdı. Bu, Türkiye'ye ilk geldiği tarih olan 1930'da kaldığı oteldi. Sultan II. Abdülhamid'in türbesinin oldukça yakınında olan bu otel, Sultan Ahmet Camii'ne de çok yakındı. Daha önce değinildiği gibi Hamidullah'ın odası her zaman Sultan II. Abdülhamid'in türbesine bakan tarafta yer alırdı. Otelin sahibi ve çalışanları Hamidullah'a olağanüstü saygı gösterirlerdi. Bir şey istese de götürsek diye ona bakarlardı ama o kimseden bir şey istemez; kalkıp suyunu, çayını kendisi alırdı. Odasında devamlı ışık yanardı; ya çalışır ya da ibadet ederdi. Oruç tutmanın haram olduğu günler dışında her gün oruç tutardı ve günde bir kere sadece et suyu içerdi¹¹⁹. İstanbul'a geldiğinde Ebu Eyyub el-Ensari'yi ziyaret etmeden hiçbir işe girişmediği ve bunu sır gibi sakladığı belirtilmektedir.¹²⁰

Vakit tasarrufuna çok önem veren Muhammed Hamidullah'ın, ilmî kongrelerin somut netice doğurmaması ve bunlara ayırdığı vakit yüzünden çalışma düzeninin bozulmasından rahatsız olduğu belirtilmektedir¹²¹. Kendisi çok seyahat etmez, ilmî konferanslara da pek katılmazdı ancak Türkiye'de epey ilmî toplantıya katıldığı belirtilmektedir. İstanbul'da kaldığı zamanlarda otelden fakülteye yürüyerek gider, saat uygun ise Beyazıt Camii'nde namazını kılar, yemeğini yer ve geri dönerdi¹²².

Diyanet Vakfı'nın çıkarmakta olduğu *İslâm Ansiklopedisi*'nin yayını dolayısıyla 1980'li yıllarda Tayyar Altıkulaç ve Hayrettin Karaman'ın da aralarında bulunduğu bir grup Paris'e gidip Hamidullah Hoca'ya Türkiye'ye gelerek bu yayında kendileriyle birlikte olmasını teklif ettiler. Ancak Hoca bunu kabul etmedi ve cevabında Türkiye'de kendisine ihtiyaç olmadığını ancak Avrupalıların kendisine ihtiyacı olduğunu, bundan dolayı orada kalmasının daha doğru olacağını söyledi. Paris'teki çalışma atölyesini bozmak ve İstanbul'a taşınmak onun için bir çalışma imkânı ve vakit kaybı olacaktı¹²³.

Çocukluğundan itibaren çok çalışkan bir öğrenci olarak o, bayramlarda bile çalışmaya ara vermezdi. Kendisi Paris'e yerleşmeden önce, Haydarâbâd'da, geniş aile

¹¹⁸ Salih Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", *Hayatlarıyla Yol Gösterenler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 94-95, 105.

¹¹⁹ M. Niyazi Özdemir, "Garip Bir Yolcu Gibiydi", s. 74.

¹²⁰ Suat Yıldırım, "Üstad Muhammed Hamidullah'tan Kalan Hoş Sada", *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 39.

¹²¹ Salih Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 226.

¹²² Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 103.

¹²³ Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 107.

fertlerinin oturduğu bir konakta en üst kat olan beşinci katta kalıyordu. Haydarâbâd'da öğrenci iken babasının bayramlarda “Hamidullah nerede?” diye köpürdüğü onun ise “Baba bayram namazını kıldım, bayramlaştık. Kâfi değil mi?” diyerek yukarı çıktığı belirtilmektedir. Paris'te de yine, bulunduğu binanın beşinci katında yaşamaktaydı¹²⁴. Kendisini ilme adayan bir şahsiyet olarak Paris'te de evini adeta bir çalışma ofisi gibi kullanması ve buradaki mütevazı yaşamı hakkında yukarıda bilgi verilmişti.

1930'lu yıllarda Hicaz'ı ziyaret edip buradaki kimi tarihi mekânları inceleyerek krokilerini çıkaran Hamidullah, Taif'e de gitmek istemiş. Hicaz'da bulunan bazı tüccar hemşehrileri ile durumu istişare etmiş ve gitmek için resmi işlemleri başlatmış. Ancak üç ay geçmesine rağmen cevap alamayınca kendisi Taif'e giderek çalışmasını tamamlamış ve geri dönmüş. Bu arada eve gelmiş olan cevap mektubunu ile karşılaşmış: “Taif askerî bölgedir, oraya gitmeniz mümkün değildir”¹²⁵

Kendisinden ve çalışmalarından çok etkilenen Nurettin Topçu, Hamidullah'ın asistanı olan Salih Tuğ'a “Ben şaşıyorum, birçok şeyi hiç bilmediğimiz bir tarzda anlatıyor. Ve çok da güzel anlatıyor. Burada bir şey var. Sen bunu araştır” demiş ve Hoca'da bir keramet görüp görmediğini bile sormuştu. “Ben araştırıp buldum bunu” diyen Salih Tuğ, hocanın vasıflarından birinin hiç boş vakit geçirmeksizin kendisini ilmi çalışmalara vermesi olduğunu ve bu durumun muhtemelen merak ettiği şeyin cevabı olabileceğini ifade etmişti¹²⁶.

Alışkanlıkları ve değer verdiği şeylere çok bağlıydı. Cebinde Mısır baskısı bir Kur'an taşırdı. Bu Kur'an'ın kılıfının çok eskiyip yıprandığını gören Salih Tuğ, eski bir baskı olan ve özellikleri bulunan bu Kur'an'ı, ben de bir görebilir miyim, diyerek almış ve eşine bunun için güzel bir kılıf diktirerek Hamidullah Hoca'ya vermesi üzerine “Bu ne?” diye soran Hoca'ya, “Bu daha iyi değil mi?” demiş Salih Tuğ. Teşekkür edip kılıfa koymuş Hoca Kur'an'ı. Bir müddet sonra Kur'an'ı bu yeni kılıf içinde yine eski yıpranmış kılıfla taşıdığını görünce, bu sefer Salih Tuğ sormuş: Hocam bu ne, diye. Meğer o, ablalarından birinin diktiği kılıfmış ve ona olan vefasından bırakmıyormuş¹²⁷. Tanıştığı bazı kimselerle de özel bir bağlılığı vardı. Örneğin, İstanbul'a geldiğinde mutlaka Kemal Kuşçu'yu ziyaret ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Almanya'da öğrenciyken tanıştığı Prof. Dr. Mazhar Şevket

¹²⁴ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 105.

¹²⁵ Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 235.

¹²⁶ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 106.

¹²⁷ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 105.

İpşiroğlu gibi bazı kimseler ve yine burada tanıştığı ailelerle sürekli mektuplaştığı ve onlara çok hürmet ettiği ifade edilmektedir¹²⁸.

Hamidullah, şahsı hakkında soru sorulduğunda sıkılırdı ve soranlara karşı ketum davranırdı. Örneğin, *İslâm Peygamberi* kitabının birinci cildini neşreden eczacı arkadaşı Sait Mutlu da onun derslerini takip eder ve ona şahsı ile ilgili çok soru sorardı. Hamidullah Hoca'nın bundan rahatsız olduğu ve hep atlatmaca cevaplar verdiği belirtilmektedir¹²⁹. Sohbet ederken kendi varlığını ortaya koymamaya adeta özen gösterdiği ifade edilmektedir¹³⁰.

Çok dil bilen Muhammed Hamidullah'ın, bu yöndeki çabasının sebebi de yine ilme katkıda bulunmaktı. Seksen yaşındayken bile Tayland dilini öğrenmeye çalışan bir kimse olan hocaya Kanadalı bir öğrencisi, farklı dilleri neden öğrendiğini sorduğunda, o: “Kıyıda köşede kalmış, büyük dillerin dışındaki dillerde öyle eserler var ki, tercüme edilmediği için bizim görmemiz mümkün değil. Bu nedenle onlara eğilmek lazım” diye cevap vermişti¹³¹.

Hamidullah resim kullanmayı sevmezdi. *Yedi İklim* dergisinin Hamidullah özel sayısındaki kapak resmiyle ilgili özel bir anısı olan Salih Tuğ, bu resmin hocasının haberi olmaksızın kendi eline geçtiğini ifade etmektedir. Hamidullah'ın yeğeni, onun ricası üzerine Taşkent'teki Hz. Osman nüshası Kur'an-ı Kerim'in bir fotokopisini almak için oraya giderken İstanbul'a uğradığında bu resmi Salih Tuğ'a vermiş ve “Aman duymasın, bu sende kalsın.” demişti¹³².

Müslümanlara karşı takınılması gereken tutumla ilgili hep “kalplerimizde müminlere karşı hiçbir kin bırakma”¹³³ ayetini hatırlattığı ifade edilmektedir. Bir gün kendisine Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh konusunda ne düşündüğü sorulmuş, hoca ise şu şekilde cevap vermiştir: “Leysû bi Enbiyâ, fi âsârihim ma'ârif kesîra ve ahtâ kesîra eydan...”¹³⁴. İtidalli olup taassuptan uzak kalınmasının gerekliliğini en güzel şekilde ifade ederdi¹³⁵.

Her kesimden insana İslâm'ı anlatarak hizmet etmeye çalışan Hamidullah'ın Paris'ten 300-400 km'lik mesafelere öğrencilerin mütevazı arabalarıyla bile giderek orada bulunan Türk işçilerine konferanslar verdiği, onların dertlerini dinleyerek nasihatlerde bulunduğu yukarıda bahsedilmiştir.

¹²⁸ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 105-106.

¹²⁹ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 96.

¹³⁰ Karlığa, “Hamidullah”, s. 15.

¹³¹ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 100.

¹³² Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 95.

¹³³ Haşr, 10.

¹³⁴ “Onlar nebi değildirler. Eserlerinde çokça bilgiler vardır, aynı şekilde hatalar da vardır...”

¹³⁵ Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 235-236.

Gelecek kaygısıyla tavsiyelerde bulunması için kendisine gelen öğrencilerini odasındaki rahat deri koltuklara oturtup kendisi tahta tabureye geçen Hamidullah Hoca, benzer kaygıları mezuniyet günlerinde kendisinin de yaşamış bulunduğunu söyleyerek bir hocasının kendilerine olan tavsiyesini dile getirdi: “Ne olacaksınız onun en iyisi olmalısınız. Hindistan’ın hırsıza bile ihtiyacı var. İngiliz Entelijans servislerinden bilgi aşırabilecek hırsızlara.”¹³⁶

Çok yardımsever bir insan olan müellif, her fırsatta başkalarının yardımına koşardı. Paris’te kaldığı apartmanın görevlisi Madam Sphere: “Ben buna hep söylüyorum, şu paramı dağıtma diye ama dinlemiyor. Bir ev al da bari rahat et. Ne bu böyle beşinci katta oturuyorsun diyorum ama kabul ettiremiyorum” derdi. Bir keresinde Paris’te onu yolda arızalanmış bir arabayı iteklerken görenler olmuş. “Hocam ne yapıyorsunuz?” diye sormaları üzerine “Kızcağız yolda kalmış, yardım ediyorum” diye cevap vermiş¹³⁷.

Üstlendiği Görevler bölümünde bahsettiğimiz siret çalışmalarına katkısından dolayı Pakistan Devleti’nin kendisine verdiği bir milyon rupi (o zamana göre 50000 dolar civarı) para ödülünü şahsı için almayıp bunun *Uluslararası İslâm Üniversitesi*’ne bağlı olarak faaliyet gösteren *İslâm Araştırmaları Enstitüsü*’ne (*Islamic Research Institute, IRI*) aktarılmasını teklif etmiş, enstitüye aktarılan bu para ile enstitünün kütüphanesi geliştirilmiş ve ilmî faaliyetler yapılmıştır. Ayrıca enstitünün kütüphanesine *Dr. Muhammed Hamidullah Library* adı verilmiştir. Kendisine bu para ödülünü neden almadığı sorulduğunda ise “Şayet ben bu parayı burada alırsam, orada elime ne geçecek?” demiştir¹³⁸.

Paris’te bulunduğu sürece her zaman Cuma namazlarını caminin iç avlusunun kibleye göre sağ tarafındaki revakların sağ ön köşesinde kılardı. Cuma namazından sonra camideki herkesle musafaha eder, hal hatır sorar, sonra da hemen ayrılıp giderdi. Kimsenin kendisine saygı göstermesini beklemez, bundan özellikle kaçınırdı. Son dönemlerde işitme sorunu olduğundan kulaklık takardı¹³⁹. Namazdayken kulaklığı çıkarır, çoğu zaman da kimseyle uzun uzadıya konuşmamak için namazdan sonra da bir süre takmazdı. Maksudınızı yazılı olarak sunarsanız sizinle ilgilenirdi, yoksa eliyle selam işareti yapıp geçerdi¹⁴⁰. Yazılı olarak aldığı sorulara bir hafta sonra aynı yerde yine yazılı olarak cevap

¹³⁶ Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 236-237.

¹³⁷ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 104-105.

¹³⁸ Birişik, “Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 56-57.

¹³⁹ Türkiye’de ders verdiği dönemlerde de sol kulağının biraz ağır işittiği ancak sağ kulağının duyduğu belirtilmekte, 1996’daki rahatsızlığı sonrası işitme yeteneğini neredeyse tamamen kaybettiği ifade edilmektedir. Bk. Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 112.

¹⁴⁰ Karlığa, “Hamidullah”, s. 15.

verirdi. Neden böyle zor bir yolu seçtiğini soranlara, konuşarak söylenenlerin kayda geçemedikleri için boşa gittiğini söylerdi¹⁴¹.

İnce esprilerde bulunan bir zattı. Bekâr olduğundan zaman zaman bu husus kendisine sorulurdu. Bir keresinde Salih Tuğ, kendisine bu konuyu sormuş, o da : “Gençliğimde askeri okula müracaat ettim, boyum ve kilom tutmadığı için beni kabul etmediler” demişti¹⁴². Derslerini takip etmiş olanlardan Ali Osman Koçkuzu, tuttıkları notların bulunduğu deftere bir hatıra notu yazması için dönem sonu Hoca’ya götürdüklerini anlatmaktadır. Bunun üzerine Hamidullah Hoca, “Yazdıklarının doğruluğunu mu tasdik ettirmek istiyor?” diyerek hatıra notunu yazmış ve gülmüştür¹⁴³.

Takvâ, tevazu, edeb, ilim, irfan, zühd, fakr, tevekkül, rıza gibi pek çok niteliği nefsinde cemetmiş bir kimse olması dolayısıyla Hamidullah’ın tasavvufî bir terbiyeye dâhil olma ihtimali onu tanıyan bazı kimselerce zaman zaman zikredilmiş olsa da, bu konuda net bir bilgi bulunmamaktadır. Hamidullah’ın hem Hz. Ebu Bekir hem de Hz. Ali silsilelerinden manevî bir terbiyeye sahip olduğuna dair bilgi verenler yanında¹⁴⁴, onu, bir şeyhe intisab etmeksizin, Kur’an ve Sünnete bağlı kalınarak kemal ve fazilet sahibi olunabileceğinin bir örneği ve delili olarak görenler mevcuttur¹⁴⁵. Kendisi tasavvufu reddeden bir kimse değildi. Sohbetlerde tasavvufu şu şekilde tarif ettiği ifade edilmektedir: “İslâm bir çadırıdır; direği beş tanedir. O çadırın içi ham bezden olursa, içine girildiğinde bir güzellik yansıtmaz. İşte tasavvuf, o binanın, o çadırın, içinde zevkle oturulacak biçime getirilmesidir.”¹⁴⁶

Muhammed Hamidullah, İmam Ebû Hanife ve İmam Şâfiî’nin “İlimlerini hayata geçiren ulemâ ve fukahâ şayet evliyâullah değil ise, yeryüzünde Allah’ın hiçbir veli kulu yoktur.” tarzında söyledikleri söz çerçevesinde ele alınması gereken bir zat olarak değerlendirilmektedir¹⁴⁷.

Amerika’da vefatı üzerine üzüntüsünü yazan bir hukuk öğrencisi onu şu şekilde tanımlamaktadır: “ İlim ve fakr bir insanda nadiren bir araya gelir. İşte Prof. Hamidullah bu nadir örneklerden birisiydi. İlmi Himalayalar kadar yüksek ve yalçın, tevazusu Hira

¹⁴¹ Koca, “İslâm Âlimlerinin Son Büyük Üstadı”, s. 71.

¹⁴² Tuğ, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 225.

¹⁴³ Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 233.

¹⁴⁴ Koçkuzu, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 233.

¹⁴⁵ Süleyman Uludağ, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 253.

¹⁴⁶ Tuğ, “Tanıdığım Hamidullah”, s. 109.

¹⁴⁷ Zekeriyâ Güler, “Muhammed Hamidullah’ın Ardından: ‘Ne Mutlu O Gariplere!’ Hadisinin Düşündürdükleri”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 62.

mağarası kadar derindi. 1908 doğumlu, 17 Aralık 2002 tarihinde müteveffa, Amerika’da Jacksonville’de bir çınar altında medfun...’’¹⁴⁸

¹⁴⁸ Şenay, “Muhammed Hamidullah’ın Eserlerinde Öteki Dinler”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 207-208

II. ESERLERİ

A. Telif Eserleri

1. İslâm Tarihi ile İlgili Olanlar

a. İlk İslâm Devleti

Hamidullah'ın çeşitli zamanlarda yapmış olduğu beş araştırmanın bir araya toplandığı bir eserdir. Müellifin bu araştırmaları az bilinen konularla ilgilidir. İhsan Süreyya Sırma tarafından tercüme edilen eser 1992'de İstanbul'da yayınlanmıştır¹⁴⁹. Eserde Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında (569-632) Medine'nin sosyal yapısı, ilk İslam devleti, Akdeniz çevresi Müslümanlarının tarih ilmine kazandırdıkları, Ortaçağda Müslümanların petrol hakkında bilgileri, Kristof Kolomb'dan önce Müslümanların Amerika'yı keşfi gibi konuları ele almaktadır. Eserin ikinci baskısına Hz. Peygamber (s.a.v.)'in siretinde anılan devlet çeşitleri ve Çin ile ilk devir Müslüman ülkelerinin temasları konulu iki makale daha eklenerek 2007'de Beyan Yayınları tarafından tekrar basılmıştır.

b. İslâm Tarihine Giriş

Eser Hamidullah'ın Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'nde verdiği derslerden oluşmaktadır. Ruhi Özcan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1976'da Erzurum'da *İslam Tarihi Dersleri* adıyla teksir halinde yayınlanmıştır. Daha sonra Vecdi Akyüz tarafından redaksiyon ve düzenlemesi yapılarak yeniden neşredilmiştir¹⁵⁰. Tamamı yirmi iki saat olan bu dersler haftada iki saat olmak üzere fakültenin ikinci sınıflarına verilmiştir. Kitapta her iki saatlik ders bir bölüm olmak üzere on bir bölüm bulunmaktadır. Varsa derslerin sonunda sorulan sorular ve Hamidullah'ın verdiği cevaplar da ilgili bölümün sonuna eklenmiştir. Eserde tarih, takvim ve İslâm Tarihi kavramı, Hz. Muhammed'in doğumundan önce Arap Yarımadasına gönderilen peygamberler, İslam'dan önce Mekke, Hz. Muhammed'in doğumu ve Mekke'nin siyasî ve dinî durumu, Hz. Muhammed'in hayatının siyasî yönü ve Mekke devri, Medine'ye hicret ve sonuçları; Mekke müşrikleri ve Medine Yahudileriyle ilişkiler, Hz. Muhammed'in vefatı ve hilafet meselesi; Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi, bazı uygulamaları ve halifeliğinin meşruiyeti gibi konular ele alınmaktadır.

¹⁴⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1992.

¹⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, trc. Ruhi Özcan, düzenleme: Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul ts., s. 9.

c. İslâm'ın Doğuşu

Kitap Hamidullah'ın Mart 1980'de Bahawalpur'daki İslam Üniversitesi'nde, irticali olarak verdiği on iki konferansı içermektedir. Büyük bir dinleyici kitlesine verilen bu konferanslar, teybe kaydedilmiş; daha sonra da yazıya geçirilmiştir. Hutbât-ı Bahawalpur (Bahawalpur Konferansları) adıyla yayınlanan eser, 1985'te İslâmî Araştırmalar Enstitüsü tarafından gözden geçirilerek basılmıştır. Bu konferanslarda İslâmî düşüncenin, toplum ve devletin, İslâmî kuralları uygulamaya dönüştürmek için tesis edilen kurumların doğuş ve gelişimi açıklanmaktadır.¹⁵¹

Eserde ayrıca Kur'an, hadis ve fıkıhın tarihi, içtihad, uluslararası hukuk, din, devlet ve idare, savunma, eğitim sistemi, kanun yapımı ve yargı, gelirler ve takvim ile İslâm'ın tebliği gibi konular herkesin anlayabileceği tarzda ortaya konulmaktadır.

d. Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diploması Mektubu

Kitapta Hz. Peygamber'in Bizans, İran, Mısır, Bahreyn, Habeşistan ve Uman hükümdarlarına gönderdiği diplomatik mektupların paleografik ve tarihî incelemesi yapılmıştır. Dokuz bölümden oluşan eserde, mektuplardan önce Arap yazısının tarihçesi, mektuplaşma şartları, olayların bir takvim ve tarihe bağlanması konuları ele alınmaktadır¹⁵².

e. Hz. Peygamberin Savaşları

Kitap¹⁵³ on bölümden oluşmaktadır. Başında ilk üç baskı için yazmış olduğu önsözler bulunmaktadır. Eserin iç başlığı "Hz. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları "İslam Harp Tarihine Dair Bir Tetkik" şeklindedir. Kitapta girişten sonra Hz. Peygamber'in yaptığı savaşlar, Hz. Peygamber devrinde istihbarat, deniz savaşları ve devletin askerlik teşkilatı gibi konular ele alınmaktadır. Eserde Bedir, Uhud, Hendek, Mekke'nin Fethi, Huneyn ve Taif Savaşları, Yahudilerle yapılan savaşlar sırasıyla yer almaktadır. Muhammed Hamidullah bu kitabını kendisini kroki çıkarma ve harita yapmak hususunda yetiştiren, bu kitabı yazma fikrini veren Haydarabad'lı Ali Musa Rıza Muhacir'e ithaf etmektedir.

¹⁵¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, trc. Murat Çiftkaya, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 11-12.

¹⁵² Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diploması Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.

¹⁵³ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul 1991.

f. Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed

Eser, on altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde sırasıyla Hz. Peygamber'in doğumu, çocukluğu, gençliği gibi konular ilk vahye kadar anlatıldıktan sonra neden yeni bir dine ihtiyaç duyulduğu konusu işlenmekte ve ardından İslâm'a davet ve bunun esasları ele alınmaktadır. Eserde ayrıca tebliğ ve sonuçları, hicret, Medine'nin bir peygamber şehri oluşu, Mekke ve diğer Arap kabileleriyle ilişkiler, dış ülkelerle ilişkiler ele alındıktan sonra toplumun organize edilmesi, Kur'an, hadis, sünnet, siretler ve belgeler konularına değinilmektedir. Bunun yanı sıra aile ortamında Hz. Peygamber, o devrin sosyal yapısı, Hz. Peygamber'in vefatı, defnedilmesi ve hilafet konuları işlendikten sonra *Neden Hz. Ali Değil* başlığı altında hilafetin neden Hz. Ali'ye geçmediği konusu ele alınarak kitap sona ermektedir¹⁵⁴.

Hamidullah bu kitapla¹⁵⁵ altmış yıllık araştırmalarının sonucu olarak ortaya herhangi bir araştırma değil okunacak bir eser çıkarmak istediğini belirtmiştir.

g. el- Vesaiku's-Siyasiyye ve Hz.Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri

Kitap¹⁵⁶ üç kısımdan oluşmaktadır. 1. kısım iki bölümden oluşan Medine'ye Hicretten Önceki Dönemin Siyasî- İdarî Belgeleri, 2. kısım on bölümden oluşan Medine'ye Hicretten Sonraki Dönemin Siyasî- İdarî Belgeleri, 3. kısım üç bölümden oluşan eklerden ibarettir.

h. İslâm Müesseselerine Giriş

Kitap¹⁵⁷, Hamidullah'ın irticalen vermiş olduğu dersleri ihtiva etmektedir. 1974-1975 ders yılında İslâmî İlimler Fakültesi'nde vermiş olduğu İslam Müesseseleri Tarihi derslerinin sistematik olarak bir araya getirilmiş tercümelerinden oluşmaktadır. İhsan Süreyya Sırma bu derslere mütercim olarak katılmış, daha sonra teksir notları halinde bastırıp öğrencilerine dağıtmıştır. 17 bölüm olup dilden başlayarak hacc, Kâbe, cami, imamet, hilafet ve vergi gibi İslam müesseselerini ilgilendiren konuları ihtiva etmektedir.

¹⁵⁴ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 9.

¹⁵⁵ Muhammed Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, trc. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁵⁶ Muhammed Hamidullah, *el- Vesaiku's-Siyasiyye ve Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri*, trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 1997.

¹⁵⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1992.

1. İslâm Peygamberi

Hamidullah'ın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını Fransızca olarak iki cilt halinde kaleme aldığı ve en çok bilinen eseridir.¹⁵⁸ Fransızca birinci neşrin(Paris 1959) ardından ikinci neşri Beyrut (1974), üçüncü (1978) ve dördüncü neşri (1979)Paris'te yapılmıştır. Türkçe dâhil Arapça, Urduca, Hırvat-Sırp dili gibi pek çok dile tercüme edilmiştir. Eserin Türkçeye ilk tercüme girişimi Said Mutlu(ö. 1969) tarafından yapılmıştır. Ancak birinci cildi yayınladıktan sonra mütercimmin vefatı nedeniyle tercüme yarıda kalmış, yakın arkadaşı Salih Tuğ tarafından ikinci cildin tercümesi tamamlanıp 1969'da yayınlanmıştır. Salih Tuğ tarafından eserin 1978 ve 1979 Fransızca baskıları esas alınarak gözden geçirilmiş ve ilaveli Türkçe tercümesi 1980'de İrfan Yayınevi tarafından İstanbul'da basılmıştır¹⁵⁹. Daha sonra birçok baskısı yapılmıştır.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. İlk beş kısım birinci ciltte, kalan iki kısım ise ikinci ciltte yer almaktadır. Birinci kısım olan Giriş bölümünde Peygamberimizin (s.a.v.) hayatını niçin tetkik ettiğimiz, ilk kaynaklar, çevre, bir merkez seçimi ve Hz. Peygamberin ataları gibi konulara değinilmiştir. İkinci kısımda Hz. Peygamberin dünyaya gelişinden dini şuurunun uyanışına kadarki safha anlatılmaktadır. İlahî tebliğ vazifesi konulu üçüncü kısımda peygamberliğin gelişinden Medine'ye hicrete kadar geçen dönem yer almaktadır. Dördüncü kısım Medine'ye hicret, buradaki ilk düzen ve toplumun teşkilatlandırılmasıyla ilgilidir. Beşinci kısımda ise Medine'ye hicretten sonraki siyasi ve dini hayata ayrıntılı olarak yer verilmektedir. İkinci cilt Hz. Peygamberin özel hayatının anlatıldığı altıncı kısımla başlar. Bu kısımda Hz. Peygamberin eşleri ve İslâm'da kölelik konularına değinilmiştir. Yedinci kısım "Resulullah'ın Gösterdiği Faaliyet ve Ortaya Koyduğu Eser" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hz. Peygamberin dinî, ahlakî ve sosyal sahadaki öğretim ve eğitimi, hicretten önce ve sonra eğitim ve öğretim, fen bilimleri, mühendislik ve mimarlık alanındaki çalışmalar, devlet anlayışı, amme ile ilgili hükümet işleri, adli teşkilat, iktisadi sistem ve sosyal yapı gibi konularla Hz. Peygamber dönemi çok boyutlu ve ayrıntılı olarak incelenmektedir. Kitap Hz. Peygamberin vefatı, toprağa verilmesi ve hilafet meselesi ile sona ermektedir.

Eserin önsözünde Hamidullah Türkiye'ye ve Türk milletine dair özel sevgisini de anlatmaktadır.¹⁶⁰ İkinci cildinin sonunda Hamidullah'ın çeşitli dillerdeki eserlerinin bir listesi de mevcuttur.

¹⁵⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, Ankara 2003.

¹⁵⁹ Altınay, "Hamidullah", s. 269-270.

¹⁶⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, s. XV-XVI.

2. Diğerleri

a. İslâm Anayasa Hukuku

Hamidullah'ın anayasa hukuku çerçevesinde yazdığı makaleler ve diğer yazıların derlendiği bir kitaptır¹⁶¹. Dört bölümden oluşmaktadır: Anayasa tarihi, devletin şekli ve devlet başkanı, temel haklar ve özgürlükler, yargılama. Her bir bölümün altında o konuyla ilgili makaleler ve yazılar konulmuş olup bunlar on beş tanedir.

b. İslâm'da Devlet İdaresi

Kitap¹⁶² İslâm hukukuna dair olup Hamidullah'ın Bonn Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezini içermesi açısından önemlidir¹⁶³. Dört kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısım *Giriş* başlığı altında İslâm Uluslararası Hukukunun tarif ve mahiyeti, ıstılahlarının ortaya çıkışı, konuları, hedefi, yaptırımı, kaynakları, ahlâkî temelleri, genel hukuk içinde uluslararası hukukun yeri, İslâm'dan önce uluslararası hukukun tarihi ve İslâm'ın genel uluslararası hukuk tarihinde yeri gibi konuları ele almaktadır.

İkinci kısımda barış durumundaki ilişkiler bağımsızlık, ülke, iktidar, eşitlik, diplomatik ve ticari ilişkiler açılarından incelenmektedir.

Üçüncü kısım düşmanca ilişkilerden bahsetmektedir. Düşmanca ilişkilerin türleri, meşru savaşlar, irtidat durumları, iç savaşlar, düşman şahıslar, uluslararası soyguncular, gayrimüslimlerle savaş, savaş ilanı ve savaş durumunda yapılacaklar, ateşkes, müzakere ve bunlarla ilgili çeşitli konular bu kısımda ele alınmaktadır.

Dördüncü kısımda "Tarafsızlık" başlığı altında tarafsızlığı ifade eden teknik tabirler, tarafsızlık konusunda Kur'an'ın öğütleri, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde meydana gelen tarafsızlık olayları ve bunlarla ilgili antlaşmalar ile İslâm hukukçularına göre tarafsızlık gibi konular ele alınmaktadır.

Kitapta üç de ek bölüm yer almaktadır. Ek-A'da Hz. Peygamber Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Abbasî halifeleri tarafından komutanlara gönderilen talimatlar vardır. Ek-B'de ise uyruk, gayrimüslimler ve yabancıların statüleri, hukukçular arasında tearuz ve yabancı ülkelerdeki Müslüman vatandaşlar konuları ele alınmaktadır. Ek-C'de bibliyografya verilmiştir. Bu kısımda kaynaklar; Arapça, Urduca, Farsça, Türkçe eserler ve Avrupa dillerinde yazılan eserler şeklinde iki başlık altında sıralanmıştır. Üçüncü başlık olarak da Müslüman olmayan ülkelerdeki devletler hukuku tarihi ile ilgili kaynaklar verilmiştir.

¹⁶¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

¹⁶² Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁶³ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 536.

c. İslâm'a Giriş

Hamidullah, *Giriş* bölümünde İslam dinini öğrenme konusunda ortaya çıkan büyük bir talebin karşılanması amacıyla bu kitabı¹⁶⁴ hazırladığını belirtmektedir. İçerisinde Hz. Peygamber'in hayatı, Kur'an ve hadislerin tespiti, İslam'da hayat anlayışı, inanç konuları, ibadetler, manevi hayat ve tasavvuf, ahlak sistemi, siyaset, hukukî ve ekonomik sistem, İslâm'da kadın, gayrimüslimlerin durumu, Müslümanların ilim ve sanata katkıları, genel İslâm tarihi, bir Müslümanın günlük hayatı gibi konular ayrı bölümler halinde anlatılmış; sonuna da namazda okunan dua ve surelerin metinleri, tercümeleri, dini bayramlar cetveli, kutuplara yakın yerlerde namaz vakitlerinin hesabı ve kitapta ismi geçen şahıslarla ilgili kısa bilgiler eklenmiştir.

Eser Cemal Aydın tarafından tercüme edilerek yeniden yayınlanmıştır (TDV Yayınları Ankara 1996).

d. İmam-ı Azam ve Eseri

Kitap¹⁶⁵, İslâm hukukunun en önemli şahsiyetlerinden biri olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin İslâm Hukuku alanındaki çalışmalarını konu edinmektedir. Kemal Kuşçu tarafından tercüme edilip 1963'te *Ebu Hanife ve Eseri* adıyla yayınlanmış olan eser¹⁶⁶ Saadettin Acar tarafından sadeleştirilerek 2004'te Beyan Yayınları tarafından *İmam-ı Azam ve Eseri* adıyla yeniden neşredilmiştir.

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İmam-ı Azam Ebu Hanife ve mezhebi başlığı altında Ebu Hanife'nin İslam Fıkhını düzenlemesi, hayatı, İmam-ı Azam'dan sonrası, İmam-ı Azam'ın İslâm Hukukunu düzenlemek için kurduğu Akademi gibi konulara değinilmiştir. İkinci bölüm İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin talebesi Muhammed eş-Şeybanî'nin hayatı, eserleri ve öğretim metodunu içermektedir. Bibliyografya kısmı ise her bölüm için ayrı ayrı olmak üzere ilgili bölümün sonunda verilmiştir.

¹⁶⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, trc. Kemal Kuşçu, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1965.

¹⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, trc. Kemal Kuşçu, sad. Saadettin Acar, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁶⁶ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 7.

e. Aziz Kur'an

Hamidullah'ın hazırladığı Fransızca Kur'an-ı Kerim mealinin Türkçe tercümesidir¹⁶⁷. Kitabın başına Hamidullah'ın *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adlı eseri konulmuştur.

Hamidullah'ın *Le Saint Coran* adıyla Fransızca'ya yaptığı Kur'an tercümesi, Müslüman bir âlim tarafından bu dile yapılmış ilk Kur'an-ı Kerim tercümesidir. Ayrıca bir Müslüman tarafından yapılan ilk sözcüğü sözcüğüne çeviri olduğu belirtilmektedir¹⁶⁸.

Son olarak hastalanmadan önce, *Aziz Kur'an*'ın Londra baskısının 20. basımı üzerinde çalıştığı belirtilen Hamidullah'ın bu çalışmasının akıbeti bilinmemektedir¹⁶⁹.

f. Kur'an-ı Kerim Tarihi

Kitap¹⁷⁰, iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kur'an, vahiy, hadis, sünnet, Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes'in üslupları, Kur'an'ın içeriği, hayat anlayışı, Kur'an'da kadın, kölelik ve Hz. Peygamber'in hayatının özeti, Kur'an'ın yazıya geçiş tarihi, Kur'an metninin sonraki kuşaklara aktarımı ve korunması, nasih-mensuh meselesi ve Kur'an çevirisini tarihi gibi konular ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise Avrupa dillerindeki Kur'an çevirilerinin listesi vardır.

Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası, Hamidullah'ın Türkçede yayınlanmış ilk eserlerinden biridir. Macit Yaşaroğlu tarafından hazırlanmış versiyonu da vardır. Bu kitap¹⁷¹ üç bölümdür. Birinci bölüm Kur'an-ı Kerim Tarihi, ikinci bölüm Türkçe tercüme başlığı altında olup bu bölümler Hamidullah tarafından hazırlanmıştır. Üçüncü bölüm ise Macit Yaşaroğlu'nun katkılarıyla hazırlanan Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinin Kronolojik Bibliyografyasını içermektedir.

Kur'an-ı Kerim Tarihi adlı birinci bölümde vahiy, Kur'an-ı Kerim'in üslubu, Kur'an verileri çerçevesinde Hz. Peygamber'in hayatı, Kur'an-ı Kerim'in yazılış tarihi ve tercüme tarihi ele alınmaktadır. İkinci bölümde Kur'an-ı Kerim'in Uygur, Arap ve Latin harfleriyle yazılmış tercümelerinin bir listesi verilmektedir. Üçüncü bölümde ise Türkçe Kur'an-ı Kerim tercüme yazma nüshaları, Arap harfleriyle basma nüshaları ve Latin harfleriyle basma nüshalarının bir listesi yer almaktadır.

¹⁶⁷ Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, Beyan yayınları, İstanbul 2000.

¹⁶⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, s. 12.

¹⁶⁹ Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", s. 228.

¹⁷⁰ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁷¹ Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, trc. Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965.

g. İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları

Kitap, Türkçede ilk olarak *Hukuk İlmine İslâm'ın Mühim Yardımları*¹⁷² adıyla yayınlanmıştır. Bu neşir esas alınarak eser yeniden yayınlanmıştır¹⁷³. On bir makaleden oluşmaktadır. Birinci makale olan “*İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları*” Milliyetçiler Derneği'nin 28 Ocak 1957'de İstanbul Eminönü Öğrenci Lokali'nde verdiği daveti üzerine ve Kemal Kuşçu tarafından tercüme edilen konferans olup, aynı dernek tarafından bir broşür halinde neşredilmiştir. Müellif, broşürün gördüğü yoğun ilgi ve İslam Hukuku'nun çeşitli konuları üzerine daha fazla açıklamaya talep olması sebebiyle makalelerin hazırlandığını ifade etmektedir¹⁷⁴.

Eserdeki makaleler farklı tarihlerde ve farklı yerlerde neşredilmiş, tercümeleri de farklı kişiler tarafından yapılmıştır. Dördüncü makale olan “*İslam Hukukunun Kaynaklarına dair Yeni Bir Tetkik*” Hamidullah'ın 22. Uluslararası Müsteşrikler Kongresi'nde sunduğu tebliğdir.¹⁷⁵ Ayrıca kitapta Medine'de kurulan ilk İslâm devletinin esas teşkilat yapısı, Hz. Peygamber tarafından va'zedilen yeryüzündeki ilk yazılı anayasa, fıkıh usulünün tarihi, Hz. Peygamber zamanında bütçe esasları ve vergi tahsili, İslâm devletler hukukunun başlangıçtaki nazariye ve tatbikatı, İslâm'da devletler hususî hukuku, Ebu Hanife'nin İslâm hukukunu tedvin için kurduğu akademi, Roma hukuku ile İslâm hukuku arasındaki münasebetler, hilafet mefhumu ve devletler hukukunun yüzüncü yıldönümü münasebetiyle konulu makaleler mevcuttur.

h. İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları

Hamidullah'ın İslâm hukukuyla ilgili çeşitli şekillerde farklı yerlerde yayınlanmış makalelerinin belirli bir sistematik içerisinde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir kitaptır¹⁷⁶.

Üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *Hukuk İlmi ve Hukuk Felsefesi* başlığı altında yedi makale, ikinci bölümde *İslâm Devletler Hukuku* başlığı altında dört makale, üçüncü bölümde ise *Karşılaştırmalı Hukuk* başlığı altında dört makale bulunmaktadır.

Kitaptaki makalelerin bir kısmı *İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları* adlı derlemede, bir kısmı çeşitli dergilerde yayınlanmış, diğer bir kısmı ise teksir basımdan sonra ilk kez bu

¹⁷² Muhammed Hamidullah, *Hukuk İlmine İslam'ın Mühim Yardımları*, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, numara: 6, İstanbul 1958.

¹⁷³ Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları (Makaleler Külliyyatı)* derleyen: salih Tuğ, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul 1962.

¹⁷⁴ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, s. 5.

¹⁷⁵ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, s. 54.

¹⁷⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

kitapta yer almıştır¹⁷⁷. Medine Vesikası, dünyadaki ilk yazılı anayasa olarak ekte verilmiştir.

1. İslâmiyet ve Hıristiyanlık

İslâmiyet ve Hıristiyanlığın karşılaştırmalı bir şekilde Türkçe-İngilizce-Fransızca-Almanca olarak anlatıldığı bir kitaptır¹⁷⁸.

Kitabın 1960'lı yıllardan Hamidullah'ın vefatı sonrasına uzanan bir hikayesi vardır. İlk olarak Hamidullah'ın 1960'lı yıllarda Paris'te Müslüman Öğrenciler Derneği'nde İslâmiyet ve Hıristiyanlığı karşılaştırmalı olarak anlattığı semineri makale haline getirilerek *France İslâm*'da yayınlanmıştır. Bu makalede yoğun baskılar nedeniyle müellif ismi yer almamıştır. Daha sonra müellifin Türkiye'de Erzurum'da ders verdiği dönemde İhsan Süreyya Sırma tarafından tercüme edilerek kitapçık halinde önce Düşünce Yayınları, sonra Beyan Yayınları tarafından yine isimsiz olarak yayınlanmıştır. Almanya'daki Müslümanlar arasında tanınınca Almanca tercümesi de Ahmet R. Özcan tarafından yapılarak dört dilde bir arada yine isimsiz olarak basılmıştır. Hamidullah'ın vefatından sonra yeğeni Sadida Hanım'ın tavsiyesiyle bu sefer yazarının ismiyle basılmıştır¹⁷⁹.

Kitapta İslâmiyet ve Hıristiyanlık; iman esasları, din önderi, ibadet şekli, günah çıkarma, Hz. İsa, savaş, kanun koyucu otorite ve birden fazla kadınla evlenme gibi başlıklar altında karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

i. İslam Fıkhı ve Roma Hukuku

Kitap¹⁸⁰ üç bölümdür. Muhammed Hamidullah tarafından yazılan birinci bölüm *İslâm Hukuku Üzerine Roma Hukukunun Tesiri* başlığını taşımaktadır. Bölüm Roma tesirinin aleyhindeki delilleri de ihtiva etmektedir.

İkinci bölüm Fransız bir müsteşrik olan C. H. Bousquet'in yazısıdır. Fıkıh ve kaynakları ile ilgili olan bölümün haşiyeleri Hamidullah'a aittir. Üçüncü bölüm ise İtalyan bir müsteşrik olan C. A. Nallino tarafından kaleme alınmıştır.¹⁸¹ Bu bölümde de Roma hukukunun İslâm hukukuna etki edip etmediği konusu ele alınmaktadır. Roma hukuku ile

¹⁷⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 7.

¹⁷⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁷⁹ Hamidullah, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık*, s. 7-9.

¹⁸⁰ Muhammed Hamidullah-C. H. Bousquet-C. A. Nallino, *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku*, trc. Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1964.

¹⁸¹ Hamidullah, *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku*, s. 5.

münasebetler ve İslâm'dan önceki devirde mülkiyet hukuku da bu bölümde ele alınan konulardır.

j. Modern İktisat ve İslâm

Kitap¹⁸² iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm umûmî prensiplerle ilgili olup İslâm'ın iktisadî esasları ve prensipleri, gayri müslimlerden gelen gelirler, faiz, sigortalar ve faizsiz banka kooperatifleri gibi konuları içermektedir.

İkinci bölüm, Mayıs 1967'de Ankara İmam Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti'nin daveti üzerine Ankara'da düzenlenen bir toplantıda Hamidullah tarafından verilen konferansın metnidir.¹⁸³ Bu bölümde *Faizsiz Kredi Kooperatifleri, Sigortalar, Taksitli Satışlar Hakkında Bazı Müşahedeler* başlığı altında temel prensiplerin ardından vergiler, taksitli satış, faizsiz banka ve sigortalar konularına değinilmektedir.

k. İslâm A General Picture

Kitap¹⁸⁴ dört bölümden oluşmaktadır. İngilizce kaleme alınmıştır. Birinci bölüm *İslâm Nedir* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde inanç esasları; üçüncü bölümde namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler; dördüncü bölümde ise bir Müslümanın günlük hayatında uyması gereken kurallar ele alınmaktadır.

B. Neşirleri

1. İslam Tarihi İle İlgili Olanlar

a. Siretü İbn İshak

Hız. Peygamberin hayatı ile ilgili en temel eserlerden biri olan İbn İshak'ın siyer kitabı, Muhammed Hamidullah tarafından, Fas'ta el-Karaviyyan Üniversitesi kütüphanesinde bulunmuş¹⁸⁵ ve Siretü İbn İshâk el-müsemmâ bi'l-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî adıyla neşredilmiştir(Rabat 1396/1976—Konya 1401/1981).Ayrıca kitaba önemli bir önsöz de yazmış olan Hamidullah, burada Müslümanlar açısından tarih

¹⁸² Muhammed Hamidullah, *Modern İktisat ve İslâm*, trc. Salih Tuğ-Yusuf Ziya Kavakçı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1969.

¹⁸³Hamidullah, *Modern İktisat ve İslâm*, s. 46.

¹⁸⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm A General Picture*, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1995.

¹⁸⁵ Muhammed el-Fasi, "Sunuş", *Siyer, İbn İshak*, nşr. Muhammed Hamidullah, trc., Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul 1988, s. 17.

ilminin gelişimi ve İbn İshak'ın hayatı ve eserleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Sezai Özel tarafından Türkçeye çevrilen eser, *Siyer İbn İshak* adıyla yayınlanmıştır¹⁸⁶.

b. Ensâbü'l-Eşrâf

Belâzûrî'nin ensâb ve tabakât esasına göre yazdığı bu eserin siyer kısmı Hamidullah tarafından 1959'da Kahire'de neşredilmiştir. Bu kısım Hz. Peygamber'in vefatı, Sakîfe Olayı, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hassân b. Sâbit ve Hz. Peygamber'in halası Safiye bint Abdülmuttalib'in Hz. Peygamber'in vefatı üzerine söyledikleri mersiyelelerden örnekleri ihtiva etmektedir¹⁸⁷.

c. Kitâbü'l-Envâ' fî mevâsimi'l-Arab

İbn Kuteybe'ye ait olan eser yıldızların hareketleriyle hava durumu ve iklimler arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bir çeşit halk meteorolojisi mahiyetinde olan eser Charles Pellat ve Muhammed Hamidullah tarafından 1956'da (h. 1375) Haydarâbâd'da neşredilmiştir¹⁸⁸.

d. Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir fî târîhi'l-Basra ve'l-Cezâ'ir

Nu'man b. Muhammed b. Irak'a ait olan eser Hamidullah tarafından 1973'te İslâmâbâd'da neşredilmiştir¹⁸⁹.

e. Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-'Irâk

Vakîdî'ye ait olan eser 1989'da Paris'te Hamidullah tarafından neşredilmiştir¹⁹⁰.

f. Kitâbü's-Serd ve'l-ferd fî Sahâ'ifi'l-ahbâr

Radiyüddin Ahmed b. İsmâil el-Kazvinî'ye ait olan eser Hamidullah tarafından 1411'de İslâmâbâd'da neşredilmiştir¹⁹¹.

g. ez-Zehâir ve't-tuhaf

Reşid b. Zübeyr'e ait olan eser Hamidullah tarafından 1959'da Kuveyt'te neşredilmiştir¹⁹². Yegane nüsha olarak Afyonkarahisar Kütüphanesi'nde tespit edip

¹⁸⁶ İbn İshak, *Siyer*, nşr., Muhammed Hamidullah, trc. Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul 1988.

¹⁸⁷ Mustafa Fayda, "Ensâbü'l-Eşrâf", *DİA*, XI, 249.

¹⁸⁸ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 148.

¹⁸⁹ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 537.

¹⁹⁰ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 537.

¹⁹¹ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 537.

neşrettiği bu eser, Bizans, Çin ve Sasanî imparatorları ile İslâm halife ve sultanları başta olmak üzere Orta çağ hükümdarları arasındaki hediyeleşmeler, ziyafetler, bayramlar ve diğer önemli günler, meşhurların mirası, defineler ve savaşlarda ele geçen ganimetlerden bahsetmektedir¹⁹³.

2. Diğerleri

a. Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam bin Münebbih

Kitap¹⁹⁴ iki bölümden ve bir ekten oluşmaktadır. Birinci bölüm hadislerin toplanması ve muhafaza edilmesi ile ilgili olup İslâm'ın doğuşundan sonra Araplarda eğitimin gelişmesi, Hz. Peygamberin (s.a.v.) eğitim politikası, hizmetinde olan kâtipler, hadislerin toplanması ve buna yönelik tedbirler, Hemmam b. Münebbih ve Sahifesinin korunması, isnad, el yazmalarının özellikleri ve hadislerin yazılmasının yasaklanması gibi konuları içermektedir. İkinci bölümde günümüze ulaşan ilk yazılı hadis metinlerinden olan Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi yer almaktadır. Ek bölümde ise Sahih-i Buhari'nin Fransızca'ya yapılan dört ciltlik çevirisinde Hamidullah'ın tespit ettiği yanlışlarla ilgili düzeltmelerin yer aldığı eserin beşinci cildinin (el Bokhari, Les Traditions İslamiques, tome 5, Paris-1401/1981) önsözü yer almaktadır¹⁹⁵.

b. Kitâbü'n- Nebât

Ebu Hanife ed-Dîneverî'nin botanik ansiklopedisidir. Altı ciltten meydana gelen bu eserin sadece 3. ve 4. cildi ele geçmiştir.¹⁹⁶

Hamidullah tarafından eserin 3. cilde ait bir parçası Medine Arif Hikmet Bey Kütüphanesi'nde bir mecmua içerisinde tespit edilmiş ve neşredilmiştir¹⁹⁷. Hamidullah *Kitâbü'n- Nebât*'tan yapılan iktibasları derlemek suretiyle alfabetik bir botanik sözlüğü oluşturma çalışması da yapmıştır. Kitabın asıl eserde 6.cilde tekabül eden ve 637 maddeyi kapsayan sin-yâ harfleri arasındaki bölümü Gâfîkî ve Ali b. Hamza el-Basrî'nin eserleriyle İbn Manzûr'un *Lisânu'l-Arab*, Zebîdî'nin *Tâcu'l- Arûs*, İbn Side'nin *el-Muhassas* ve *el-Muhkem*, İbn Baytâr'ın *Müfredât*, Sâgânî'nin *'Ubâb*, Birûnî'nin *es-Saydele*'si taranarak

¹⁹² Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 537.

¹⁹³ Avcı, "Hamidullah'ın Tarih Metodu", s. 200.

¹⁹⁴ Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam Bin Münebbih*, trc, Kemal Kuşçu, sad. Mesut Karasahan, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁹⁵ Hamidullah, "Önsöz", trc. Abdullah Aydınli, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 155.

¹⁹⁶ Hamidullah, "Dîneverî, Ebu Hanife", *DİA*, IX, 358.

¹⁹⁷ Dîneverî, *Kitâbü'n- Nebât*, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1973, nâşirin girişi, s. 1-57.

2000 sayfa kadar (?) tutan bir derleme olarak neşredilmiştir¹⁹⁸. Sözlük kısmının elif-zây arası 482 maddeyi içeren baş tarafı daha önce Bruno Silberberg tarafından yayımlandığından ayrıca neşredilmemiş, yazma ve matbu nüshadaki sayfaları belirtilerek sadece madde başlıkları verilmiştir¹⁹⁹.

c. Kitabü'l-Mutemed fî Usulî'l-Fıkh

Ebu Hüseyin el-Basrî'nin fıkıh usulüne dair eseridir. Ahmed b. Bekir ve Hasan Hanefî yardımıyla Muhammed Hamidullah tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Dımaşk 1385/1965)²⁰⁰. Eserin başına Hamidullah tarafından kaleme alınan ve fıkıh usulü, Mu'tezile, müellif ve eseri hakkında önemli bilgiler içeren bir giriş konmuştur²⁰¹.

d. Kitabu'l-Emsâl

Muhammed b. Habîb'e ait olan Kitabu'l-Emsâl'in bir cüzünü neşretmiştir²⁰².

e. Kitabü mâ câe ismâni ehadühümâ eşheru min sâhibihî fe-sümmiye bihî

Muhammed b. Habîb'e ait olan Kitabü mâ câe ismâni ehadühümâ eşheru min sâhibihî fe-sümmiye bihî adlı risaleyi neşretmiştir²⁰³.

¹⁹⁸Kitâbü'n- Nebât: el-Kısmü's-sânî mine'l kâmusi'n-nebâtî hurûf sin-yâ, mâ nüsibe ileyhi 'inde'l-müteahhirîn, Kahire 1973.

¹⁹⁹ Hamidullah, "Dîneverî", s. 358.

²⁰⁰ Tuğ-Yaşaroğlu, "Hamidullah", s. 537.

²⁰¹ Ahmet Akgündüz, "el-Mu'temed", *DİA*, XXXI, 387.

²⁰² Mehmet Sami Benli, "Muhammed b. Habîb", *DİA*, XXX, 534.

²⁰³ Benli, "Muhammed b. Habîb", s. 534.

C. Makaleleri

1. İslâm Tarihi İle İlgili Olanlar

1. “Hicri Takvim ve Tarihi Arkaplanı”,trc. Kasım Şulul, *UÜİFD*, IX/9(2000) , s. 671-685.
- 2.“Hz. Peygamberin İslam Öncesi Seyahatleri”, trc. Abdullah Aydınli, *EAÜİFD*, IV(1980), s. 327-342.
- 3.“Constitutional Problems on Early Islam”, *İTED*, V/1-4 (1973), s. 15-36.
- 4.“Hz. Peygamberin Büyük Düşmanlarının Psikolojisi” trc. İsmail Yakıt, *EAÜİFD*, VI,(1986), s. 211-218.
- 5.“Hem Rahmet Hem de Harb Peygamberisin” trc. Yusuf Ziya Kavakçı, *DD* (Özel Sayı), Ankara.
6. “Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Dinî Şuurunun Uyanışı”, *Hilal*, 4/47, Ankara 1963.
- 7.“Hz. Peygamber Devrinde İctimai Hayat” (La vie sociale a Lepoque de Mahomet), *Hilal*, 3/26, 3/29, 3/30, 3/31-34, 3/35-36, Ankara 1962.
- 8.“Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitabet Sanatı”, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 3/25, İstanbul 1972.
- 9.“Hz. Peygamber’in Yaşamı”, *Görüş*, 8/9, İstanbul 1981.
10. “el-İlâf veya İslâm’dan Önce Mekke’nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”, trc. İsmail Cerrahoğlu, *AÜİFD*,sy. 9 (Ankara 1961).
11. “Hz. Muhammed (s.a.s.) Niçin Çok Kadınla Evlendi?”, trc. İbrahim Canan, *İslâm’ın İlk Emri Oku*, 7/79, Konya 1968.
12. “Hz. Peygamber’in Kısra’ya Gönderdiği Mektubun Aslı”, trc. Muharrem Şen, *DD*, 8/82-83, 8/84-85, Ankara 1969.
13. “Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?”, trc. Suphi Seyf, *İlim ve Sanat*, sy. 7, Ankara 1986.
14. ”Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat -Ebu Musa el-Eş’ari’ye Gönderilen Kazaî Talimatnameler-“, trc. Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, Ankara 1989.
15. “Fethü’l-Endülüs (İspanya) fi Hilafeti Seyyidina Osman, sene 27 li’l-Hicre”, *İTED*, 7/1-2, *İÜEF*, İstanbul 1978.
16. “Tarihi Tasvirlerle Göre Malazgirt Meydan Muharebesinin Tasvirleri”, *İÜEFTE*, 2, İstanbul 1971.

17. "Medine Döneminde Peygamberin İcraatındaki Hoşgörü", trc. Ali Zengin, *İslâm Bilim ve Felsefe*, Akabe Yayınları, İstanbul 1990, s. 15-33 (Tartışma, s. 34-36)
18. "Dinawariy's Encyclopaedia Botanica in the Light of Fragments in Turkish Libraries", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 195-206.
19. "Efkâru Ebî Hanîfe ed-Dîneverî", *MMİADm.*, XXXI/3 (1956), s. 409-415.
20. "Dîneverî ve Eseri", *Türk Biyoloji Dergisi*, XIII/4, İstanbul 1963, s. 113-124.
21. "Akdemü te'lif fi'l-hadisi'n- nebevî Sâhifetü Hemmâm b. Münebbih ve mekânethâ fi tarihi 'ilmi'l-hadîs", *MMİADm.*, XXVIII (1953), s. 96-116, 270-281, 443-467.
22. "Le Livre de généalogies d'al-Balâdurîy", *BEO*, XIV (1952-1954), s.197-211.
23. " Muhammed Ibn Ishak(The Biographer of the Holy Prophet)", *JPHS*, XV (1967), s.77-100.
24. "İslâm Peygamberinin Hayatını Öğrenmek Niçin Lazımdır?", *Sebilürreşad*, c. XIII (1961), sy. 323, s. 359-360.
25. "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", trc. Nafiz Danışman, *AÜİFD*, 4 (3-4), Ankara 1955.
26. "Hz. Peygamber'in Orduya Güzel Numunesi", *Hilal*, 10/117, İstanbul 1971.
27. "Hz. Peygamber'in Siretinde Anılan Devlet Çeşitleri", trc. Mustafa Varlı, *DD*, 25/4, Ankara 1989.
28. "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 356-358.
29. "Abd", *DİA*, İstanbul 1988, I, 57.
30. "Hindistanda İslâm Kültürü Hindistanda İngiliz Hâkimiyeti Zamanında İslâm Kültürünün Müdafaası", trc. Kemal Kuşçu, *Sebilürreşad*, c. X (1957), sy. 241, s. 247-248; sy. 242, s. 268-271; sy. 243, s. 280-281; sy. 244, s. 303-304; sy. 245, s. 313-314; sy. 246, s. 335-336.

2. Diğerleri

1. "İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes", trc. İbrahim Canan, *AÜİFD*, III(1979), s. 379-410.
2. "İslami İlimlerde İsrailiyyat Yahut Gayri İslami Menşeli Rivayetler", trc. İbrahim Canan, *EAÜİFD*, II(1977), s. 295-319.

3. “İslam’da Devletler Hususi Hukuku Mefhumu”, *Annales de la faculté de droit d’Istanbul*, XII/18(1962), s. 320-339.
4. “İslam’da Hac”, trc. M. Akif Aydın, *İTED*, VIII/1-4 (1980), s. 123-162.
5. “İslam’da Şahsi Teminatların Kaynakları Meselesi”, trc. Ahmet Özel, *DD: Hicret Özel Sayısı* (1981), s. 217-231.
6. “Usul al-Fıkh’ın Tarihi”, trc. Fuad Sezgin, *İTED*, II/1(1956-1957), s. 1-18.
7. “İslami Araştırmalar Yapacak Modern Bir Fakülte Nasıl Olmalıdır?”, trc. İbrahim Canan, *EAÜİFD*, I (1976), s. 5-15.
8. “Arap Müelliflerinde Farsça Eski Metinler”, trc. İhsan Süreyya Sırma, *EAÜİFD*, II (1977), s. 59-71.
9. “Şafii’nin Hukuk İlmine Katkısı”, terc. Menderes Gürkan, *EÜİFD*, XI (2001), s. 197-207.
10. “İslam’da Sembol”, trc. İsmail Yakıt, *SDÜİFD*, II (1995), s. 299-308.
11. “Kurân-ı Kerim ve Diğer Semavî Kitapların/Sayfaların Karşılaştırmalı Kısa Bir Tarihi”, trc. Bahattin Dartma, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), sy. 3, s. 165-173.
12. “Hukuk İlmine İslâm’ın Mühim Yardımları”, trc. Kemal Kuşçu, *Sebilürreşad*, c. XI (1958), sy. 267, s. 261-262.
13. “Serahsî”, *İA*, İstanbul 1966, X, 502-507.
14. “Sünnet”, *İA*, XI, İstanbul 1970, 242-245.

Kırk kitap ile yedi yüz civarında makalesi olduğu belirtilen Muhammed Hamidullah’ın, öğrencilerinden Salih Tuğ bu eserlerin tam sayısı ve listesini 1990’lı yıllarda hastalanmadan önce el yazısı ile kendisine gönderdiğini, ancak listede Arapça ve Urduca ifadeler de bulunduğundan yayınlayıp yayınlamayacağını sorarak yayınlarını demesi üzerine Vecdi Akyüz’e verdiğini ancak hala bu yayının yapılmadığını ifade etmektedir²⁰⁴.

²⁰⁴ Tuğ, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 226-227.

III. BAZI KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ

A. Mucize

Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan harikulade olay olarak tanımlanan mucize, sözlükte “bir şeye güç yetirememek” anlamındaki “acz” kökünden türeyen “mûciz”in isim halidir. Mucize kelimesi Kur’an’da yer almamakta, peygamberlerin Allah tarafından gönderilmiş gerçek elçiler olduğunu kanıtlayan olağanüstü olaylar Kur’an-ı Kerim’de âyet kelimesiyle ifade edilmektedir²⁰⁵.

Muhammed Hamidullah, mucize kavramına yaklaşımı ile farklı bir duruş sergilemektedir. Bu yönüyle eleştirilere muhatap olan müellif, genel yaklaşıma karşı kendi görüşünü, ihtiyatlı bir dille açıklığa kavuşturmaya gayret göstermektedir.

Hamidullah’ın siyer çalışmalarına getirdiği en önemli yeniliklerden birisinin Hz. Peygamberin hayatını anlatırken onu menkıbevi üsluptan kurtararak rasyonel bir şekilde ele almak ve konuları aklî izahlarla açıklamaya çalışmak olduğu vurgulanmaktadır. Bunda onun bir hukuk araştırmacısı olmasının yanında, eserini neşrettiği Mutezile kelamcısı ve fıkıh âlimi Ebu’l-Hüseyn el-Basrî’nin fikirlerinin etkisi olabileceği ifade edilmektedir²⁰⁶.

Allah’ın her tür yaratmada sınırsız kudret ve irade sahibi olduğunu ancak bu hürriyetiyle, âlemi sebepler ve neticeler ilişkisine göre yaratmayı seçtiğini ayetlerden delillerle zikreden Hamidullah, O’nun kanununda değişiklik bulunmayacağına dair ayete (Fâtır, 43) dikkat çekerek bu, sebep ve neticeler zincirine yaratma kanununda değişimin olmayacağını ve mucizelerin de bu kapsamda yer aldığını vurgulamaktadır.

Bu âlemde şahit olunan olaylarda, şayet açık bir sebep görülüyorsa olayın bu sebepler neticesinde meydana gelmiş normal bir vakıa olarak kabul edilmesine karşın, sebebin görülemediği durumlarda bunun harikulade bulunarak faili olan kişiye göre mucize, keramet veya istidrac olarak değerlendirildiğini belirtmektedir²⁰⁷. Normal şartlarda garipsenmeyen durumların, farklı koşullarda mucize olarak öne çıktığını ifade eden müellif, sıradan birinin dağda rastgele vurduğu bir yerden suyun çıkmaya başlaması durumunda kimsenin bunu mucize olarak düşünmeyeceğini, ancak bir peygamberin çölde tam da suya ihtiyacın bulunduğu bir anda aynı şekilde su fişkırtmasına mucize denildiğini

²⁰⁵ Halil İbrahim Bulut, “Mûcize”, *DİA*, XXX, 132.

²⁰⁶ Apak, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, s. 190.

²⁰⁷ Muhammed Hamidullah, “Mucize, Keramet, İstidrac”, trc. Zahit Aksu, *Hikmet Yurdu*, y. 2, sy. 3(Ocak 2009), s. 81-93, s. 81-82.

dile getirmektedir. Allah için mucizenin sebebine yönelik herhangi bir sorunun söz konusu olamayacağını, onun sebeplerin yaratıcısı olduğunu belirterek Ay'ın ikiye yarıışı gibi olaylara mucize denmesinin sebebinin bunların, peygamberlerden bir peygamber tarafından inkârcıların karşısında peygamberliğini ispat etme ihtiyacı duyduğu bir sırada vuku bulması olduğunu ifade etmektedir²⁰⁸.

İslâmî açıdan bir kimsenin vahiy alan bir resul sayılabilmesi için mucize göstermesinin asla zarurî olmadığını, gerçekten bir kimse resul bile olsa gösterdiği mucizede onun insanlık vasfından gelen bir şey bulunmayarak her şeyin Allah'a bağlı bir şekilde onun takdir ve emri ile meydana geldiğini belirtmektedir²⁰⁹. Normal dışı bir olay olarak mucizenin bir doktrin veya iddianın doğruluğunu göstermede delil olamayacağını dile getiren müellif buna dair şu örneği zikretmektedir: Bir kişi, iki kere iki beş eder, çünkü ben çıplak ayakla ateş üzerinde yürüyebilirim, dese bu iki olay arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Tıpkı bu durum gibi peygamberlere atfedilen mucizelerin birer tarihî gerçek olmakla birlikte, onların öğretileri için mantıksal deliller olmayacakları görüşünde olduğunu dile getirmektedir²¹⁰.

Hamidullah, mucizelerin Allah'ın yaptığı işlerden bir iş olarak genellikle fizikî alanda cereyan eden vakalar olduklarını, göndermiş olduğu resullerin doğruluk ve gerçekliğine bir ispat olması ve muhataplarının imana karşı inat ve dikbaşlılıktan vazgeçmelerine yönelik gerçekleştiklerini belirtmektedir²¹¹. Ancak mucizelerin herkes için ikna edici bir delil olamadığını ifade eden Hamidullah, insan tabiatının farklı farklı olduğunu, Hz. Ebu Bekir'in en ufak bir mucizeye bile ihtiyaç duymaksızın iman etmesi yanında Ebu Cehil'in mucizelere rağmen inkârda diretmesini hatırlatmaktadır. Bunun yanında olağanüstü olayların sadece peygamberler tarafından değil, aynı zamanda kötü niyetli insanlar eliyle de gerçekleştiriliyor olması nedeniyle bunun peygamberlik için, tek başına bir delil olamayacağını vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'in mucizelerinin, onun hayat hikâyesinin kenarında geçen olaylardan ibaret olduklarına, asıl olanın ise onun öğretisi olduğuna dikkat çekmektedir. Kur'an'da Hz. Peygamber'in mucizeleri üzerinde durulmaksızın insanın sürekli düşünmeye, sorgulamaya sevk edilmesinin sebebinin de bu olduğunu belirtmektedir²¹². Kendisinin de bu sebeple Hz. Peygamber'in mucizeleri üzerinde durmayarak, onu, örneklik vasfına yönelik olarak tanıtmaya çabaladığını dile

²⁰⁸ Hamidullah, "Mucize, Keramet, İstidrac", s. 82.

²⁰⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 103.

²¹⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 189.

²¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 632-633.

²¹² Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 188-190.

getirmektedir²¹³. Onun siyere getirdiği yeniliklerden en önemlisi olarak Hz. Peygamberi Müslümanlara ve tüm insanlığa takdimde mucize boyutundan ziyade, insanî yönü ve getirdiği dinî öğretinin öne çıkarılması olduğu ifade edilmektedir²¹⁴. Hz. Peygamber'in insan olması nedeniyle Allah tarafından faydalanması için ona verilen insanüstü mucizeleri bilmemizden daha yararlı olacağına dikkat çeken müellif, ilahî tebliğin ana yapısı ve gerçekliği hususunda onun kendi hemşehrilerini ikna etmede kullandığı usul ve yolu ortaya çıkarmada mucizelerin ikinci planda bir yer işgal ettiğini vurgulamaktadır²¹⁵.

Hz. Peygamber'in savaşlarında çok az sayıda insanın kanının akmasının tarihte eşi olmayışı ve on yıla varmadan küçük bir kasaba olan Medine'nin Rusya hariç Avrupa büyüklüğünde bir imparatorluğun başşehri olmasının da bir mucize olduğu ve çeşitli gayret ve tedbirlerle meydana geldiğine dikkat çekmektedir²¹⁶.

Hz. Peygamber'in Savaşları adlı eserinde Hz. Peygamber'in mucizeleri üzerinde durmayışi nedeniyle eleştirilen Hamidullah, bunlara verdiği cevapta kendisinin bu kitapta Hz. Peygamber'in hayatının tüm yönleriyle tam ve kapsamlı bir şekilde meşgul olamadığını belirtmekte, bunun yanında Kur'an'ın Hz. Peygamber'in gösterdiği mucizelerden en bilineni ve başta geleni olduğunu dile getirmektedir. Hz. Peygamber başarıya sadece mucizelerle ulaşmış olsaydı onun toplumun takip edeceği en güzel örnek olamayacağını bu nedenle Hz. Peygamber'in insanî yönünün izah edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun yanında onun faaliyetlerinin değeri ve taklit edilmeye layık bir örnek olmasının, özellikle mucizeye inanmayan ya da inanamayan kişilere izahının mümkün olamayacağını dile getirmektedir²¹⁷. Örneğin, Bedir Savaşı'nda mucize göstermesini bir kenara bırakarak olaya bakarsak Hz. Peygamber'in, düşman birliklerinin çeşitli yön ve mevkilerden kabiliyet, istidat ile güçlerini hesapladığını ve kendi müdafaasını bu tahminlere göre tayin ve tanzim ettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in mucizeleri, bunların ilmî imkânları ve felsefî esasları gibi hususlarda daha fazla bilgi isteyenler için Urdu dilinde Şiblî ve Süleyman Nedvî tarafından yazılan *Siretü'n-Nebî* adlı eseri tavsiye etmektedir. Kendisinin bütün gayretinin ise Hz. Peygamber'in ulvî hayatının amelî ve insanî yönünü aydınlatmaya hizmet eden malumatı toplamak ve bir araya getirmek olduğunu vurgulamaktadır²¹⁸. Yine mucizeler konusunda, tamamen sünnî esaslar çerçevesinde telif edilmiş olduğunu belirttiği *Şerhu'l-Mevâki' fi'l-*

²¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 123.

²¹⁴ Apak, "Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah", s. 191.

²¹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 128.

²¹⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s.193.

²¹⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 10-12.

²¹⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 66.

Akâid adlı esere değinerek bu eserde, sebep ve netice ilişkisi dışında bir peygamber tarafından gösterilen mucizelerin, o peygambere inanıp tabi olmuş kimseler tarafından dahi birtakım teknik ve özel çarelerle gerçekleştirilebilmesinin mümkün olduğunun tereddütsüz kabul edildiğini belirtmektedir²¹⁹.

Bir peygamberden beklenen şeyin, onun doğumundan itibaren mucizeler göstermesi olduğuna dikkat çeken müellif²²⁰, peygamberlerin mucizelerinin var olduğunu, ancak bizatihî mucizelerin onların peygamberliğine delalet etmediğini vurgulamaktadır. Allah'ın birliğinin öğretimi ile Hz. Musa'nın esasının şahlanması arasında hiçbir bağ göremediğini ifade eden Hamidullah, bunu tarihî bir mesele olarak kabul ettiğini ancak sebebini bilemediğini belirtmektedir. Enteresan bir olay olarak nitelendirdiği bir görüşe de değinen müellif, yaşadığı hatıradan selefi bir âlimin görüşüne yer vermektedir. Mucizelerin gagesinin o peygamberin ümmetinin de aynı hadiseyi maddî imkânlarla gerçekleştirmesi olduğunu, bunun bir emir anlamına geldiğini dile getiren bu âlimin yaşadığı asırda henüz insanoğlunun Ay'a çıkmamış bulunduğu dikkat çeken Hamidullah, şayet bahsi geçen âlim bu çağda yaşasaydı, Hz. Peygamber'in miracı dolayısıyla belki de ümmetinin de maddî sebepleri geliştirerek göklere çıkmasının vacip olduğunu söyleyebileceğini ifade etmektedir²²¹.

Muhammed Hamidullah'ın, eserlerinde mucizelere yer verdiği görülmektedir. Mucize, keramet ve istidracın tarihî hadiseler olduklarını, itimada şayan rivayetlerle sabit oldukları sürece bunlara inanacağımızı belirtmektedir²²².

Bir peygamberin doğumundan itibaren mucizeler göstermesinin, genellikle beklenen bir şey olduğunu dile getiren müellif²²³, Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili mucizelerden bahsetmektedir. Bir kahramanın dünyaya gelmesinin bununla ilgili olsun ya da olmasın her zaman olağandışı olaylarla yanyana düşeceğine dikkat çeken Hamidullah, Hz. Peygamber'in doğumunda Mecûsîlerin yüzlerce yıldır sönmeyen merkez tapınaklarındaki ateşin o gece sönmesi, İran imparatorunun sarayının bir deprem sonucu on dört kulesinin yıkılışı gibi olayları hatırlatmaktadır. Amine'nin doğum esnasında yalnızken yanına gelen birtakım uzun boylu kadınları görmesi ve ona yardım etmek üzere gelen bu kişilerin, Firavun'un karısı Asiye ve Hz. İsa'nın annesi Meryem olduklarını ifade etmeleri, Cennet hurilerinin orada bulunmaları gibi bazı konulara açıklamalar getirmektedir. Burada Hamidullah, yeni bir peygamberin gelmiş olması nedeniyle önceki aynı vazifeyi görmüş

²¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 121.

²²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 40.

²²¹ Hamidullah, "Mucize, Keramet, İstidrac", s. 83, 90.

²²² Hamidullah, "Mucize, Keramet, İstidrac", s. 84.

²²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 40.

olanların yeni seçilene karşılması gibi bir durumun olduğunu belirtmektedir. Asiye'nin Hz. Musa'yı, Hz. Meryem'in ise Hz. İsa'yı temsilen orada bulduklarını ifade etmektedir. Devamında Hz. Peygamber'in doğuştan sünnetli olması ve secde halinde yerde durması gibi mucizevî olaylara yer vermektedir²²⁴. Hz. Peygamber'in çocukluğu ile ilgili sütannesi Halime'nin yanında iken meydana gelen Şakku's-Sadr olayını zikretmekte²²⁵, çocukluğunda ailede kaybolan eşyaları her seferinde bulup getirmesine de değinmektedir²²⁶. Yine peygamberliğinden önce cereyan eden olaylardan olmak üzere Hz. Peygamber'in halalarının azarlaması sonucu müşrik bayramlarından birine katıldığı sırada tuhaf birtakım kimselerin kendisine mani olarak bayrama katılmasını engellemelerini zikretmektedir²²⁷.

Hz. Peygamber'in peygamberliği döneminde cereyan etmiş olanlardan, Ebu Cehil'in satın aldığı bir malın bedelini tüccara ödememesi sonucu yardım isteyen bu adam için Hz. Peygamber'in isteği ile Ebu Cehil'in borcunu ödemesi ve bunu neden yaptığı sorulduğunda, kapı vurulduğu sırada bütün evi sarsan bir sarsıntı duyduğunu, Hz. Peygamber'in arkasında ağzında köpükler saçan azgın bir devenin gelmiş olduğunu anlatmasını zikretmektedir²²⁸.

Hz. Peygamber'in mucizelerinden olarak Rukâne'nin, peygamberliğe delil istemesi üzerine Hz. Peygamber'in ağaçları yürütmesi²²⁹, ölü bir kızı mezardan çıkarıp konuşturması, bir savaş sırasında gözü çukurundan fırlamış sahabinin gözünü yerine yerleştirmesi, gökteki Ay'ı ikiye bölmesi, Medine'de hutbe okurken dayandığı hurma kütüğünün ağlaması, karanlık bir gecede evine gidecek olan sahabe Hz. Peygamber tarafından verilen asanın lamba gibi ışık saçması, az yiyeceğin çok kişiye yetmesi, olayları önceden haber verme gibi pek çok olaya yer vermektedir. Önemli olanın bu mucizelerden ziyade Hz. Peygamber'in bize bıraktığı ilahî tebliğ ve öğretim ile uyguladığı yöntemleri bilip anlamamız olduğunu vurgulamaktadır²³⁰.

Hamidullah, Ay'ın yarılmaması mucizesi ile ilgili olarak, günümüzde bir uydu aracılığıyla çekilen fotoğraflarda Ay'ın yüzeyinde yukarıdan aşağıya uzanan bir çatlak görüldüğünü, buna dair yapılan bilimsel araştırmaların halka açıklanmayacağını düşündüğünü belirterek, Müslüman astronomların bir gün bu yarığın aslı ile ilgili ilmî

²²⁴ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 15-16.

²²⁵ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 17.

²²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 44.

²²⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 48.

²²⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 54.

²²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 104.

²³⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 126-128.

çalışmalar yaparak bu mucizeye dair bir açıklama getirmelerini umduğunu ifade etmektedir²³¹.

Hicret etmek üzere evinden çıkan Hz. Peygamber'i onu öldürmek için pusuda bekleyenlerin görmemesi, hicret esnasında sığındıkları mağaranın girişine örümceğin ağ kurması, bu mağarada topuğundan bir yılanın ısırıldığı Hz. Ebu Bekir'in yarasının Resulullah'ın tükürüğüyle iyileşmesi²³², ve yine hicret sırasında Ümmü Mabel'in yaşlı ve hasta geçisinden bol miktarda süt sağması gibi mucizelere de yer vermektedir²³³.

Medine'de bir Yahudinin kölesi iken Müslüman olan Selman-ı Farisî'nin azad edilmesi için Yahudinin altın para yanında bir miktar hurma da istemesi sonucu bir yıl geçmeden meyve veren taze hurma fidanlarından bahsetmektedir²³⁴. Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda kurban edeceği develerin, ilk olarak kendisini kurban etmesini sağlamak üzere Resulullah'ın başına üşüşüklerini dile getirmektedir²³⁵.

Uhud Savaşı'nda bayrağı taşıyan Mus'ab b. Umeyr'in şehit edilmesinin ardından, Müslümanların cesaretlerini kaybetmemeleri için Mus'ab'a benzeyen bir meleğin bayrağı alıp kaldırdığını ifade eden Hamidullah, başka bir kayda göre ise Mus'ab şehit edildiğinde Hz. Peygamber'in livayı Hz. Ali'ye verdiği nakledildiğini belirtmektedir²³⁶.

Bedir Savaşı'nda Kureyşlilerin Süraka suretinde Şeytan'ı gördüklerini dile getiren müellif, bunun sonucu Süraka'nın kabilesinin kendilerini destekleyeceği zannıyla hareket ettiklerini ifade etmektedir²³⁷.

Hicretten önce Müslüman olan ve pek çok kişinin İslâm'a girmesine vesile olmuş Guzeyye'nin müşrikler tarafından aç susuz bir şekilde sıcakta yürütüldüğü üç gün ve gecenin ardından bir gece yüzüne su akması ve bununla susuzluğunu gidermesi de Hamidullah'ın zikrettiği olaylardandır²³⁸.

Hamidullah, Hz. İbrahim'in Allah'tan Kâbe'yi inşa emrini alması sonrası, nereye inşa edeceğini bulmada ona bir bulutun Allah'ın izniyle yol gösterdiğini dile getirmektedir. Bu konuda ona meleklerin yardım ettiğine dair bir rivayetin de bulunduğunu eklemektedir²³⁹.

²³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 127.

²³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 163.

²³³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 165.

²³⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 444.

²³⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 277.

²³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1009.

²³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 442.

²³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 170.

²³⁹ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 27-28.

Hız. Peygamber'in doğduğu yıl cereyan eden Fil Olayı'nda Mekke'yi istila eden Habeşlilerin, çıkan bir salgın hastalık sonucu birçok kayıp vererek geri çekildiklerini ifade etmektedir²⁴⁰.

Hamidullah'ın mucize konusundaki görüşleri mucizeyi kabul etmediği şeklinde algılanmış ve bu nedenle eleştirilmiştir. Fakat Hamidullah'ın, *İslam Peygamberi* adlı eserini yazarken müsteşriklerin tenkitlerinin farkında olarak mucizeler konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım benimsediği belirtilmektedir²⁴¹.

B. Mi'rac

Sözlükte “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki “urûc” kökünden türemiş olan mi'rac kelimesi “yukarı çıkma vasıtası, merdiven” demektir. Terim olarak Hz. Peygamber'in göğe yükselişini ve Allah katına çıkışını ifade etmektedir. Bu olay, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya gidiş ve oradan da yükseklerle çıkış şeklinde yorumlandığından kaynaklarda daha çok “isrâ ve mi'rac” biçiminde geçse de Türkçede mi'rac kelimesi ile her ikisi birlikte kastedilmektedir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya, oradan da göğe yaptığı yolculuğu ifade eden terim olarak kullanılmaktadır²⁴².

Hamidullah, mi'racı, Allah'ın yeryüzünde görevlendirdiği sevgili elçisini şereflendirmek istemesi nedeniyle onu çağırması, semâvâta yükseltip huzuruna kabul ederek ilahî bir söyleşide bulduktan sonra tekrar yeryüzüne döndürmesi olarak tanımlamaktadır. Çeşitli dinlerde Allah ile insanın buluşmasına dair kullanılan communion, hulûl gibi kavramlardan farklı bir manaya sahip olan mi'racın asla Allah'la bir olma, insanın ulûhiyete kavuşması gibi bir mahiyeti olmadığına dikkat çeken müellif, İslâm'ın Allah'a olan saygı ve onu her şeyden üstün kabul etme, tevazu ve haddini bilmiş ile edeb ve hayâ duyguları dolayısıyla insanın sadece Allah'a çıkıp yükselmesini kabul ettiğini, asla hulûl, onunla bir olma yahut birbiri içinde kaynaşmanın mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. İslâm'da insan Allah'a ne kadar yaklaşırsa yaklaşsın ulûhiyetin uzağında bulunmaktadır²⁴³.

İsrâ ve mi'racla ilgili sahih ve güvenilir rivayetlerin asırlar boyu geliştirilip işlenmesi ile yüksek edebî eserlerin ortaya çıktığını ifade eden Hamidullah, bunların Latinceye

²⁴⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1016.

²⁴¹ Mehmet Özdemir, “Siyer Yazıcılığı Üzerine”, *Milel ve Nihal*, c. 4, sy. 3(Eylül-Aralık 2007), s. 129-162 s. 153-154.

²⁴² Salih Sabri Yavuz, “Mi'rac”, *DİA*, XXX, 132.

²⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 129.

tercümeleri ile uluslararası bir önem kazanmaları sonucu Avrupalı şairlerin de dikkatini çektiğini ifade etmektedir. Bu anlatımları halkın gözünden düşürmek için muhayyilelerini zorlayanlara bir örnek olarak İtalyan şairi Dante’yi zikretmektedir. *İlahî Komedyâ*’da Hz. Peygamber’i sapıklıkla itham etmesi ve bu şekilde bir tutumla değerlendirmelerde bulunmasının onun sefil ruhundan kaynakladığını belirterek bir insan ne kadar büyük ve asil olursa onun kıskançlık ve hased içinde yüzen düşmanlarının o derece kalın kafalı olacaklarını ve zehir kusacaklarını dile getirmektedir²⁴⁴.

Hamidullah, ilkokul çağlarından itibaren mi’rac mevzusunun, zihnini meşgul ettiğini, pek çok derste öğrendiği yeni bilgilere rağmen sorularının bitmediğini belirtmektedir. Bu konuyla ilgili henüz çocuk denecek yaşta bazı suallerine aldığı cevaplarda, etrafındakilerin ona bu tür şeyleri düşünmenin bile Allah nazarında küfür teşkil edeceğini söylemesi nedeniyle dışa karşı susup kaldığını ifade etmektedir.

Kişilerin mizaçlarının farklı oluşu nedeniyle bir cevabın herkesi aynı düzeyde tatmin etmemesinin doğal bir durum olduğunu dile getiren Hamidullah, mi’racı tetkike başlamasıyla birlikte Kur’an-ı Kerim’deki Allah mefhumunu da tetkik etmeye yöneldiğini ve burada kullanılan çeşitli mecazlarla insanın sınırlı idrakine yönelik bir anlatımın söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir²⁴⁵.

Hamidullah, mi’rac konusunda izlenecek yol olarak, mi’racı ilgili tavsif ve anlatımların irşad edici ve bilgi verici ruhî-manevî olaylar olarak okunması gerektiğini ifade etmektedir. Yazılıp anlatılması mümkün olmayanın, hürmetle karşılanan bir açıklığa kavuşturulması gerekliliğinin ölçüsünde kalmak ve bunun sınırlarını aşmamanın zaruretini vurgulayan müellif, mi’racın açıklanıp anlatılmasında Allah’ın kullandığı tavsif ve anlatımların kullanılmasının gerektiğine dikkat çekmektedir. Kur’an ve hadislerde verilen açıklamalara inanmanın yanında bunlarda ahiret âleminin ele alındığının, insan hayal gücünün hissedebileceği ancak ifade edemeyeceği konulardan bahsedildiğinin hatırdan çıkarılmaması gerektiğini belirtmektedir. Kur’an-ı Kerim’de Allah’la ilgili “Melik” olması, hazinelere, ordulara, arşa, kürsiye, başşehir, saraya(Beytullah’a) sahip olması gibi benzetme ve mecazlarla idrakin ötesindeki alana yönelik olarak insanların anlayıp tanımalarının gaye edinildiğini, bunların idrak alanındaki karşılıklarıyla değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Mi’racda mühim olanın insanın Allah’a doğru yücelişi şeklindeki muhteva olduğunu, “nasıl” ve “nerede” olduğunun önemli olmadığını dile getirmektedir. Hamidullah, mi’rac mucizesinin tamamen manevî cereyan etmiş bir olay

²⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 129-130.

²⁴⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 130-131.

olduğunu ifade ederek bunun coğrafi ve turistik olarak değil tasavvufi boyutlarıyla değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir²⁴⁶.

Mi'racın ayrıntıları ile ilgili olarak, bu olayı nakledenlerin sayısının fazla oluşundan kaynaklanan anlatım farklılıklarından bahsetmekte, bu farklılıkların daha ziyade mi'racda cereyan eden olayların sırasıyla ilgili olduğunu ifade etmektedir. İbn Kesir'in, Kur'an tefsirinde bu farklılıkları göstererek anlatımlardan birinin diğerine nasıl tercih edileceğine dair fikhî bir görüş verdiğini dile getiren müellif, kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir²⁴⁷. İbn Kesir eserinde, allâme Zurkânî'nin, "bir rivayet veya ifadenin başka bir rivayet ve ifadeye tercih edilmesi için yeterince meşhur olan rivayet kabul olunmalıdır" şeklindeki görüşünü isabetli bularak bu konuda da aynı durumun geçerli olduğunu dile getirmektedir²⁴⁸.

Hamidullah, semavî mükâfat ve nimetlerin daima Allah'tan gelen birtakım sınama ve imtihanlardan sonra zuhur ettiklerini belirtmekte, *Tabakât*'ta olayların sırasını karışık vermesine rağmen, mi'rac mucizesini Taif seyahatinden sonraya yerleştiren İbn Sa'd'ı örnek alarak kendisinin de *İslâm Peygamberi*'nin yeni neşrinde bu şekilde bir sıralama yaptığını ifade etmektedir²⁴⁹.

Buhari'deki bir rivayete göre Mi'rac olayının ayrıntılarına yer veren Hamidullah, Hz. Peygamber'in uyku ile uyanıklık arasında bulunduğu bir sırada Cebrail ile birlikte Burak adlı binekle yedi kat göğe yükselmesi ve her bir katta peygamberlerle karşılaşması sonrası Sidre ağacından öteye tek başına gitmesi, burada kalem gıcırtilarını işitmesi ve Allah ile konuşması, ardından Cennet ve Cehennemi görmesi, aldığı mükâfatlarla dönüşü ve Kudüs'te tüm peygamberlere namaz kıldırması sonrası Mekke'ye geri gelmesini zikretmektedir. Olayın anlatımı sırasında yorumda bulunmayan müellif, anlatımın sonunda tartışmalı noktalara değinerek açıklama ve yorumlarını dile getirmektedir. Bunlardan ilki mi'racın Kudüs'te peygamberlere namaz kıldırdıktan önce mi yoksa sonra mı olduğudur. Hamidullah, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğüne dair ayette (İsra, 1) yer alan Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olmaması gerektiği görüşündedir. Ayetteki ibarede sıfat-mevsuf ilişkisi bulunması nedeniyle bunun, "en uzak mescid" anlamında, meleklerin devamlı olarak ibadet etmek üzere geldikleri, semâlarda bulunan bir mescid yani Beyt-i

²⁴⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 132-133.

²⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 134.

²⁴⁸ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, IX, 4670.

²⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 119. Önceki neşirde Taif seyahati mi'racdan sonraya yerleştirilmiştir ve mi'rac Risalet'in 9. yılında cereyan etmiş olarak verilmektedir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. M. Said Mutlu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966, I, 91.

Ma'mûr olduğunu ifade eden müellif, Filistin topraklarının Kur'an'da (Rum, 3) "en yakın ülke" (ednâ'l-arz) şeklinde geçtiğini hatırlatarak "en uzak mescid" in "en yakın ülke" de olmaması gerektiğini dile getirmektedir. O dönemdeki Kudüs'te bulunan bir mescid için bunun kullanılmamış olabileceğine dikkat çeken Hamidullah, Hz. Peygamber'in yeryüzünde ziyaret edilecek üç mescidi sıraladığı hadisinde üçüncü mescid olarak Buharî'nin Mescid-i Aksâ şeklinde nakletmesi yanında, onun hocasının hocası Ebu'l-Yemân'ın bu hadisi kendi sağlığında rivayet ederken üçüncü mescid için Aelia ibaresini kullandığını ifade etmektedir. Kudüs'ün eski adı olan Aelia ile orada bulunan mescidin eski ismi Aelia Capitolina'nın kastedildiğini, Buharî'nin döneminde burası için yaygın olarak Mescid-i Aksâ isminin kullanılması nedeniyle eski ad yerine hadiste de bu adın kullanıldığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in miracda şüphesiz Kudüs'e uğradığını ancak bunun gelmiş geçmiş peygamberlerin topluca kıldıkları namaza imamlık etmek üzere dönüş yolunda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Kudüs'ün mi'racın safhalarından biri olduğunu ancak Kur'an-ı Kerim'de bu konuda bir açıklık bulunmadığını dile getirmektedir²⁵⁰. Mi'rac hadisesindeki Mescid-i Aksâ'nın hangi mescid olduğuna ilişkin ayetlerde bir açıklama yapılmadığı, sadece çevresinin mübarek kılındığı bilinen bir husus olmakla birlikte Mescid-i Aksâ'nın "uzak mescid" anlamında ve semavî bir mescid olması ihtimali üzerinde duran Hamidullah'ın görüşü yanında hem tarihî veriler hem de ayetteki ifadeler dikkate alındığında söz konusu mabedin tarihî bir gerçekliğinin de bulunduğu anlaşıldığı ifade edilmektedir. Mescid-i Aksâ'nın Müslümanların ilk kiblesi olduğu hatırlatılarak o dönemlerde mescidin mevcut olmaması daha önceleri Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın bulunmadığını göstermediği gibi, önemli olanın da o dönemde burada mekânın olmaması değil, buranın manevî konumu olduğu belirtilmektedir²⁵¹. Hz. Peygamber'in buradan mi'raca alınması mescidlerinin bu son peygamberin getirdiği son vahye göre inşa edilmesinin gerekliliğine bir işaret olmak üzere Benî İsrail'e bir uyarı olarak değerlendirilmektedir²⁵².

Hz. Peygamber'in mi'rac esnasında yedi kat semâda karşılaştığı sekiz peygamberle ilgili Ebu'l-Huseyn İbn Battal, Süheylî ve Şe'mî'nin bu konuda görüş bildirdiğini bildiren müellif, diğer bazı biyografi yazarlarının da bu konuda fikir ve mütalaalarının bulunduğunu ancak bunlar üzerinde durma gereği hissetmediğini beyan etmektedir.

Ebu'l-Huseyn İbn Battal'ın Hz. Peygamber'in mi'rac haberi kendilerine ulaştığında tüm önceki peygamberlerin bunu görmek için koşuşturdukları ve bazılarının geri kalması

²⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 139-141.

²⁵¹ Yavuz, "Mi'rac", s. 133.

²⁵² Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 218.

nedeniyle sekiz peygamberin gök katlarında Hz. Peygamberi karşıladığı şeklindeki açıklamasını reddeden Süheylî'ye hak veren Hamidullah, Süheylî'nin bu sekiz peygamber ile Hz. Peygamberin hayatı arasında çok benzerlikler olması nedeniyle bu durumun gerçekleştiğine dair görüşünü zikretmektedir. Şe'mî'nin bu konuyla ilgili mütalaalarına sadece eserine yönlendirme yaparak değinen müellif, itimada şayan delil ve anlatımların yokluğu nedeniyle bu konunun izahında herkesin kendine has bir araştırma ve görüş bildirmesinin mümkün kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bundan sonra kendi görüşünü dile getiren Hamidullah, mi'racdaki sekiz peygamberin her birinin kendine has mi'raca nail olmaları nedeniyle yedi kat semâda Hz. Peygamberi karşıladıklarını ifade etmektedir. Bu peygamberlerin mi'raca yüksek şahsiyetleri nedeniyle layık görüldüklerini, Hz. Âdem'in sadakat ve teslimiyeti, Hz. İsa ve Hz. Yahya'nın tatlılık ve yumuşaklığı, Hz. Yusuf'un iffeti, Hz. İdris'in bilim ve kültürü, Hz. Harun'un ruhî-manevî yaşayışa yol göstermeyi, Hz. Musa'nın şirk ve putperestlikle mücadeleyi, Hz. İbrahim'in ise Allah'ı her şeyin üstünde tutmayı temsil etmesine karşılık Hz. Peygamberin bunların tümünü şahsında toplamış ve insanların gözü önünde bunları yaşamış bir peygamber olması nedeniyle mi'racda bu peygamberleri aşmış olduğunun bir göstergesi olarak tek tek her birini geçmesi ve onlardan sonra Cebrail'i de aşarak yalnız yürümesinin de yine bu sebebe dayalı bir anlam taşıdığını vurgulamaktadır²⁵³. Mi'rac dönüşü Cennet, Cehennem gibi yerler gösterildikten sonra Kudüs'te Hz. Peygamberin imamlık yapması suretiyle kılacakları namaz için önceki tüm peygamberlerin onu karşılamasını ise önceki peygamberlerin görevlerinin bitmiş olması, bunun yanında Hz. Peygamberin ilahî vazifesinin ise yeni başlıyor olması şeklinde açıklamaktadır²⁵⁴.

Mi'racın ruhen mi yoksa bedenen mi gerçekleştiği konusuna değinen Hamidullah, öncelikle Kur'an'da (İsra, 60) bunun rüya-görüntü olarak tavsif edildiğini hatırlatmakta, peygamberlerin gördükleri rüyaların uyanırken başlarından geçenlerden daha az kıymette olmadığını vurgulamaktadır. Buna karşılık bunun sıradan bir rüya olmadığı, şayet öyle olsa putperestlerin buna isyan etmemeleri gerektiği şeklinde fikir beyan eden Taberî ve Razi'ye karşılık putperestlerin bir rüya fikrine değil, Allah'ın Hz. Peygamberi daha büyüğü tahayyül olunamayacak bir şereflendirmeye tabi tutmasına karşı çıktıklarını ifade etmektedir. Mi'racın uykuda mı yoksa uyanıklıkta mı cereyan ettiğine dair ilk dönemden itibaren farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü belirten müellif, bunun rûhen gerçekleştiğine dair rivayetlere ve İbnu'l-Kayyim, el-Hasanu'l-Basrî ve Veliyyullah Dıhlevî gibi çeşitli

²⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 135-138. Ayrıca bk. Hamidullah, "Mucize, Keramet, İstidrac", s. 87-90.

²⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 139.

âlimlerin bu yöndeki görüşlerine yer vermektedir. Mi'racı fiilen bir yere gidiş olarak yorumlayanlara hürmetinin baki olduğunu ancak bu tür bir görüşle her yerde, her zaman hazır ve nazır olan Allah'ın yüce sıfatlarına aykırılık bulunabileceği ihtimalini dile getirmektedir. Kur'an'ın pek çok ayetinde yer alan bu sıfatlara dair sakıncalı bir ifade olabileceğine dikkat çekmektedir. Konu üzerinde mevcut görüş ayrılıkları nedeniyle insanların bu konuda birbirlerini "sapıklık" veya "ehl-i sünnet dışına çıkma" gibi hususlarla itham etmeleri için bir sebebin bulunmadığını çünkü bu açıklama ve görüşlerin hiçbirinin Hz. Peygamberden gelmediği, Resulullah'ın bu konuda bir açıklamada bulunmadığı, onun arkadaşlarının bile farklı görüşlere sahip olduklarını hatırlatmaktadır. Kendisinin bu konudaki münakaşaları beyhude bulduğunu, önemli olanın mi'racdan manevî yönde kendimize istifadeler sağlamak olduğunu belirtmektedir²⁵⁵. Bu olay ne şekilde meydana gelmiş olursa olsun, müşrikleri iknaya değil, Hz. Peygamberin rûhî eğitimine yönelik olduğu ifade edilmektedir²⁵⁶.

Muhammed Hamidullah, mi'racı ilgili anlatımı nedeniyle Türkiye'de kimi çevrelerce yoğun eleştirilere tabi tutulmuştur. Örneğin, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü emekli müdürü Ahmed Davudoğlu, Hamidullah'ı Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh ile birlikte dinde ıslahat yapmaya çalışan "paslı silsilenin son halkaları" olarak değerlendirmektedir. Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi*'nde Hz. Peygambere Cebrail aracılığıyla Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiğine dair hiçbir izahatta bulunmadığını iddia ederek, onun Hz. Peygamber'le ilgili yazdıklarına dair eleştirilerde bulunmakta, Hamidullah'a reddiye olarak *Mi'rac ve Hamidullah* adlı kitabı yazan Zeki Çıkman'a tebriklerini sunmaktadır²⁵⁷. Hamidullah'ın Fransız talim ve tesiriyle büyüyen İslâmiyeti Fransa'da öğrenmiş olduğunu iddia eden M. Sıddık Belet ise onun bu konuda kendi şahsî görüşlerini Müslümanlık adı altında ortaya attığını ileri sürmektedir²⁵⁸.

Mi'rac ve Hamidullah adlı kitabında Zeki Çıkman, Hamidullah'ı Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde bir konferansta dinlediğini ve konferanstan sonra mi'rac konusuyla ilgili olarak Hamidullah'la aralarında bir tartışma cereyan ettiğine dair bilgi vermekte, kitabın içeriğinde de onun Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı olarak değerlendirdiği görüşlerine değinmektedir²⁵⁹. Burada genel olarak Hamidullah'ın Mescid-i Aksâ, mi'racın ruhla mı bedenle mi olduğu, şakk-ı sadr gibi çeşitli konularda Hamidullah'a reddiye olmak üzere

²⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 142-144.

²⁵⁶ İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, TDV Yay., Ankara 2001, s. 87.

²⁵⁷ Zeki Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, Berekât Yay., İstanbul 1977, s. 7-8.

²⁵⁸ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, s. 13.

²⁵⁹ Çıkman, *Mi'rac ve Hamidullah*, s. 17-22.

cevaplar yer almaktadır²⁶⁰. Meseleyi dinî ya da ilmî açıdan ele almaktan ziyade genel olarak eleştirenlerden biri olarak Necip Fazıl Kısakürek zikredilebilir. Kendisi Hamidullah'a karşı birtakım yazılar kaleme almış ve onu "Bâidullah" olarak nitelendirmiştir²⁶¹.

Mi'rac konusunda kendisine yöneltilen eleştirilere cevap veren Hamidullah, hiçbir zaman Hz. Peygamber'in mi'racı bedenen gitmediği şeklinde bir görüş beyan etmediğini ancak bu konudaki ifade ve açıklamalarının eksik okunmak suretiyle yanlış anlaşıldığını dile getirmektedir. Bu konudaki açıklamalarının yorumlanmasında, "Sarhoşken namaza yaklaşmayın" ayetinin "sarhoşken" ifadesi olmaksızın okunup anlaşılması gibi bir durumun ortaya çıktığını ifade eden müellif, mi'racın bedenen mi yoksa ruhen mi olduğuna dair Hz. Peygamber'in hiçbir sözü bulunmadığını, ashab arasında bile farklı görüşlerin bulunduğunu ve şahsî görüş olması nedeniyle Kur'an ve hadiste bulunmadıkları için bunlara mutlak inanma zorunluluğunun bulunmadığını belirterek, bunun mühim bir mesele olmadığını ve bu küçük teferruat halledilemeyeceğinden münakaşaya girmenin gereksiz olduğunu dile getirmektedir²⁶².

C. Garânîk

Garânîk sözlükte, "beyaz su kuşu, kuğu, turna: beyaz tenli genç ve güzel kız" anlamlarına gelen "gurnûk"(gırnîk) kelimesinin çoğuludur. İbnü'l-Kelbî ve Yâkût el-Hamevî'nin belirttiklerine göre Kureyş kabilesi mensupları putlarının Allah'ın kızları olduğuna inanır ve Kâbe'yi tavaf ederken "Lât, Uzzâ ve diğer üçüncüsü Menât hürmetine, çünkü bu üçü ulu tanrılardır ve şüphesiz şefaatleri umulan varlıklardır" diyerek onları yüksekte uçan kuşlara benzettikleri belirtilmektedir. İslâm literatüründe garânîk kelimesi, Hz. Peygamber'in müşriklerin gönlünü İslâm'a ısındırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah kelamı olmayan bazı sözler karıştırdığını ve daha sonra Cebrail'in ikazıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetler münasebetiyle kullanılmış ve daha çok Necm sûresiyle (53/19-20) Hac sûresindeki (22/52-54) ayetlerin nazil oluşuna ilişkin tartışmalara konu edilmiştir. Kısaca, Mekkeli müşriklerce put anlamında kullanılan ve bazı rivayetlere göre şeytanın Kur'an ayetleri arasında göstermeye çalıştığı metinde geçen kelime olarak tanımlanabilir²⁶³.

²⁶⁰ Bk. Çıkman, *Mi'racveHamidullah*, s. 127-195.

²⁶¹ Necip Fazıl Kısakürek, "Hamidullah-Bâidullah", *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Ahmed Davudoğlu, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1974, s. 146-149.

²⁶² Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 114-115.

²⁶³ İsmail Cerrahoğlu, "Garânîk", *DİA*, XIII, 361.

Hamidullah, bu olaya *İslâm Peygamberi, Aziz Kur'an ve Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed* adlı eserlerinde değinmektedir. Olayı önce yorumsuz bir şekilde anlatan yazar, devamında bu konuyla ilgili çeşitli görüşleri dile getirmektedir.

Bazı Arapça kaynaklarda Hz. Peygamber'in Kâbe önünde namaz kıldığı sırada Necm sûresinin 21. ve 22. ayetlerini okurken şeytanın, onun arkasında durarak orada bulunan kalabalığa "Bunlar yüce turnalardır. Şefaatleri umulur" şeklinde sözler işittirdiğinin geçtiğini belirten müellif²⁶⁴, Müslüman müfessirlerin genel olarak bu görüşte olduğunu ancak bu izahın meseleyi çözmediğini ifade etmektedir²⁶⁵. Bazılarına göre ise, Hz. Peygamber'in bu kısmı soru edasıyla "Onlar mı yüce tanrılardır..." anlamında okuduğunu dile getirmektedir. Çevredeki halkın Hz. Peygamber'in namazda okuduklarını duyamayacakları kadar uzakta olduklarını ancak çok yakında olan bir müşriğin, bu duyduklarını putların güçlülüğü ve şefaat ediciliği şeklinde algılayarak bunları tekrar ettiğini ve memnuniyetle Hz. Peygamber'le birlikte secdeye kapandığını dile getiren Hamidullah, Hz. Peygamber'in, bu yanlış anlamayı öğrendiğinde hiçbir şekilde putları öven ifadeler kullanmadığını belirttiğini hatırlatmaktadır²⁶⁶. Hamidullah, bahsi geçen ayetlerin halk tarafından bilinip tanındığı ihtimali üzerinde durmakta, bu ayetleri Hz. Peygamber soru ifadesiyle okuduğu halde, soru takısı ihtiva etmediğinden Hz. Peygamber'in yakınındaki müşrik tarafından şeytanî bir düşünceyle soru vurgusu olmaksızın okunduğunu ifade etmektedir²⁶⁷. Hamidullah bu konuda Hz. Peygamber'in bu şekilde bir ifadeyi kullanmayacağını, gerçekten de bu tür bir durum yaşanmışsa da bunun soru ihtiva eden bir ifade olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda Kur'an'ın, karışıklığı önlemek amacıyla bu iki ayetinin kaldırılmış veya sûrenin günümüzde bildiğimiz 21-22. ayetlerle değiştirilmiş olabileceğini belirtmektedir. Ancak bununla birlikte uzunca olan 23. ayetin kaldırılan ayetlerin yerine konduğunu düşünmemek gerektiğine dikkat çekmektedir²⁶⁸.

Garânîk konusunda üç görüş bulunduğu belirtilmektedir. Birinci görüşe göre bu hadise doğru olup Hz. Peygamber şeytanın müdahalesiyle putların şefaatçi olacağını ifade eden iki cümleyi okumuş, daha sonra da Allah tarafından bu cümleler neshedilerek bunun şeytanın Hz. Peygamberi yanıltmasının bir sonucu olduğu bildirilmiştir. İkinci görüşe göre, Garânîk meselesinin bir aslı bulunmakla birlikte konuyla ilgili rivayetlerin hepsi doğru ve güvenilir olmadığından hadise, tutarlı bir şekilde tevil edilmelidir. Üçüncü görüşe

²⁶⁴ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, s. 674-676.

²⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 110.

²⁶⁶ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 77.

²⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 110.

²⁶⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'an*, s. 674-676.

göre, Garânîk'le ilgili rivayetler asılsız olup bunların tamamı uydurmadır. Taberî, Zemaşerî, İbn Atiyye el-Endelûsî, İbn Teymiyye, İbrahim el-Kur'anî, Ferid Vecdî, Rasim Avni Efendi ve Mahmud Esad Efendi gibi bir kısım eski ve yeni alimle birlikte Hamidullah birinci grupta zikredilmektedir²⁶⁹.

Müsteşriklerin de bu konuda birbirinden farklı görüşlerde olduğu belirtilmektedir. Sir William Muir, Reinhart Pieter Anne Dozy, Régis Blachéré, Theodor Nöldeke ve Montgomery Watt gibi şarkiyatçılar Kur'an-ı Kerim'in vahiy ürünü oluşu ve Hz. Peygamber'in nübüvveti konusunda sahip oldukları menfi kanaati pekiştirmek için Garânîk olayına büyük önem vermişler ve bunun doğru olduğunu kanıtlamak adına hayli çaba sarf etmişlerdir. Leone Caetani, Maurice Godefroy-Demambynes ve Louis Massignon gibi müsteşrikler ise Müslüman alimlerin çoğunluğu tarafından naklen sabit görülmediği, isnad zincirinde güvenilir ravilerin bulunduğu, muhtemelen İbn Hişam'dan sonraki bir dönemde uydurulduğu ve olayın muhtevasının şüphe uyandırıcı bir nitelik taşıdığı gibi gerekçelerle bu hikâyenin tarihî bir değer taşımadığını ve asılsız olduğunu kabul ettikleri belirtilmektedir²⁷⁰.

Taberî ve Zemaşerî'nin kendilerine yakışmayacak bir şekilde Garânîk olayına eserlerinde yer verdiklerini belirterek onları eleştiren Elmalılı Hamdi Yazır, Ebu Hayyân tarafından nakledilen İbn İshak'a bu olayın aslı sorulduğunda, bunun zındıkların uydurmasından ibaret olduğunu açıklamasını hatırlatmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî'nin, nakil yönünden sabit görmeyerek ve ravilerinin yalancılıkla itham edilmiş olması sebebiyle bu sözün atılmasının vacip olduğuna dair görüşünü zikretmektedir. Kendisi, Necm sûresindeki ilgili kısımda aslen mevcut bulunan ayetleri, Garânîk hadisesinin yaşanmadığına bir delil olarak değerlendirmektedir²⁷¹.

D. Hilafet meselesi

Hamidullah, Hz. Peygamber'den sonra halife olarak neden Hz. Ali'nin seçilmediği konusunun Müslümanlar arasında uzun süredir anlaşmazlıklara sebep olması sonucu Şîliğin ortaya çıktığını hatırlatarak Sünnîlerden ayrılan bu grupla bir uzlaştırma iddiasında bulunmadığını ifade ederek konuya yaklaşımını dile getirmektedir. Bu konuda Hamidullah, ne Sünnî ne de Şîî olmayıp Mutezilî bir edebiyatçı olan Câhız'ın *er-Risaletu'l-Osmaniyye* adlı kitabında açıkladığı görüşleri doğrultusunda bir düşünce tarzına sahip olduğunu ifade

²⁶⁹ Cerrahoğlu, "Garânîk", 362.

²⁷⁰ Cerrahoğlu, "Garânîk", 364.

²⁷¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Feza Gazetecilik a.ş., İstanbul ts., VII, 312-313.

etmektedir. Câhız'ın görüşlerine katılmadığı noktalara da değinen müellif, onun Hz. Ali'nin büyük bir asker olarak vaktiyle girdiği savaşlarda Mekke'nin ileri gelenlerinden birçok kişiyi öldürmüş olması sebebiyle bunların çocukları Müslüman olmalarına rağmen Hz. Ali'nin babalarını öldüren kişi olduğundan halifeliğine sıcak bakmamalarından ötürü Hz. Ali'nin halife seçilmediğine dair görüşüne, bu fikir ne kadar hoş görünse de bunu mantıklı bulmadığından katılmadığını ifade etmektedir. Peygamberlerin miras olarak şahsî bir mülk bırakmadıklarına dair hadisi hatırlatarak hükümetin mirasçılara bırakılabilecek bir mülk olmadığını vurgulayan müellif, halifelik seçiminde mirasçılık meselesinin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Öyle olsaydı bile Hz. Ali'den daha yakın akraba olan Hz. Abbas'ın bu konuda daha fazla hak sahibi olacağını ve hatta normal şartlarda mirasta kız çocuğu da hak sahibi olduğundan Hz. Fatıma'nın bile devlet başkanı olabileceğine dikkat çekerek, İslâm hukukunda kadının devlet başkanı olamayacağını kanıtlanmış bir şey olmadığını dile getirmektedir.

Hz. Peygamberin bu konuda vasiyeti olsaydı Hz. Ali'nin bundan muhakkak bahsetmiş olması gerektiğini ancak Şia kitaplarından *Nehcü'l-Belaga*'da halifelik için Hz. Ali ve Muaviye arasında geçen karşılıklı görüşme ve taleplerle ilgili aktarılan bilgilerde Hz. Ali'nin böyle bir iddiada bulunmadığı ve Hz. Peygamberle akrabalık bağına vurgu yaptığını ifade etmektedir.

Hamidullah, bu konunun artık Müslümanlar arasında bir ayrımcılığa sebep olmaması gerektiğini, bu tür tartışmaların pratikte bir faydasının olmadığını vurgulamaktadır. Halifelik konusunda, gerçekleşen ilahî takdirin Hz. Peygamber'in bazı kuvvetli arzularını yerine getirdiğine dikkat çeken Hamidullah, bu konuda bazı hususlara değinmektedir. Kamu hizmetlerinde, buna karşı büyük heves duyan kişilerin görevlendirilmemesini tavsiye eden Hz. Peygamber'in bu hadisine uygun olarak halifelik makamını elde etme arzusunun en son taşıyacak kişi olan Hz. Ebu Bekir'in halife seçildiğini hatırlatmaktadır. Şayet Hz. Peygamber yakın bir akrabasını –bu kişi ne kadar dindar ve kabiliyetli olursa olsun- bu makama getirseydi bir hanedanlık kurulmuş olacağını ifade eden müellif, bir kimsenin soyu ile ilgilenmeksizin onun kişisel kabiliyetlerine önem veren İslâm'da bu sayede daha sonraları kölelerin bile yönetimde söz sahibi olmasının yolunun açıldığını belirtmektedir.

Hz. Peygamber'in askerî seferler nedeniyle Medine'den ayrılışında her seferinde farklı bir kişiyi görevlendirmesini, bu kişilerin devlet başkanlığına olası ya da göze çarpan adaylar olduklarını ima ettiği çıkarımında bulunan Hamidullah, onun “İmamlar Kureyştendir” hadisini hangi ortamda söylediğini bilemediğimizi ifade ederek bu sözün bir

emir değil, geleceğe yönelik bir tahmin ihtiva ettiği fikrinde olduğunu dile getirmektedir. Hz. Ömer'in, kendinden sonra halife olacak kişi için Huzeyfe'nin azatlı kölesi Salim hayatta olsa onu seçeceğine dair ifadesini bu konuda bir delil olarak zikretmektedir. Çünkü Salim, Kureyşli değildi, hatta Arap bile olmadığı bilinmekte, İranlı olduğu rivayet edilmektedir²⁷². Hamidullah, teknik olarak Salim'in Kureyşli olan birinin kölesi olması sebebiyle Kureyş'ten sayılabileceğini belirtmekte, ancak bu durumda da bu sözün tatbikatta zayıf kalacağını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in ırkçı olmadığına, Müslümanların reislerinin sadece Kureyş kabilesinden olmasını istemediğine dikkat çeken müellif, Hz. Peygamber'in bu sözü o günkü şartlar açısından söylemiş olabileceğini çünkü Arapların ancak Kureyşli birini halife kabul edeceklerini belirterek Hz. Peygamber'in "Kavminizin kölesi sizdendir" sözü ile bunu yumuşattığını dile getirmektedir. Bu şekilde herhangi bir Müslümanın Kureyşin mevlası olarak halife olabileceği fikrinde olduğunu belirtmektedir²⁷³. Sonuç olarak "İmamlar Kureyştendir" hadisinin siyak ve sibakı yani hangi şartlar altında, kim için ve neyi kastederek söylendiğine dair herhangi bir bilgimiz olmadığını hatırlatarak, bu sözün çerçevesinin Resulullah'ın sair tatbikatı gereğince sınırlı olması gerektiğini vurgulamaktadır²⁷⁴.

Hz. Ebu Bekir'in Benû Saide toplantısında "İmamlar Kureyştendir" hadisini zikretmesinin karşı tarafın direncini kırmada pratik bir fayda getirmesine rağmen, daha sonra bu nokta gözardı edilerek bütün siyaset teorilerine "hilafetin Kureyşîliği" hilafetin olmazsa olmaz şartı olarak yansıdığı, bu hadisin o günün şartlarında ümmetin birliğini sağlaması açısından olumlu netice verdiği, bununla birlikte her Müslüman bireye açık olan iktidar yolunu sınırladığı daha sonraları ise bunu istismar eden Şia'nın ortaya attığı, hilafetin Ehl-i Beyt'e ait olduğu düşüncesinin de kapsamı iyice daralttığı belirtilmektedir²⁷⁵.

Hz. Peygamber'in vefatından önceki son hutbesinin siyasî hükümler ile hilafet ve kamu yönetimine işaretlerle dolu olduğunu, bunu bütün hadisçiler ve tarihçilerin zikrettiğini belirten Hamidullah, sahabeden ravilerin tam olarak koruyamamaları nedeniyle yalnızca bölümler halinde bazı alıntılarının bize ulaştığını ifade etmektedir²⁷⁶. Hz. Peygamber'in hiç kimseyi veliaht olarak göstermemesini, göstermesi halinde bunun nebevî bir sünnet olarak kalmaması ve Müslümanların hükümet yönetimini değiştirebilmelerini sağlama isteği nedeniyle yaptığı şeklinde açıklamaktadır. Mescide açılan tüm kapıların

²⁷² Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 269-273.

²⁷³ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 116-117.

²⁷⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1114.

²⁷⁵ Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Kitap, Konya 2002, s. 250.

²⁷⁶ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 392.

kapatılıp sadece Hz. Ebu Bekir'in kapısının açık kalmasını istemesini ise Hz. Ebu Bekir'in halifeliliğine ince bir işaret olarak değerlendirmektedir. Hz. Peygamber'in, Hz. Ebu Bekir'den sonra ensardan ve erdemlerinde bahsederken hilafetin, erdemlerine rağmen onlarda olmayacağını belirttiğini ifade eden müellif, bunun sebebinin Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki çekişme olabileceğini dile getirmektedir²⁷⁷.

Şiîlerin Hz. Peygamber'in kendinden sonra yerini alacak kişi Hz. Ali'yi seçip tayin ettiğine delil olarak kabul ettikleri Gadir Hum olayının bu kimseler tarafından çarpıtıldığını ifade eden Hamidullah, esasında durumun farklı bir nedenle gerçekleştiğini belirtmektedir²⁷⁸. H. 10. yılın Ramazan ayında Hz. Ali kumandasında Necran bölgesine gönderilen askerî birlik, bölgeden dini yayma konusunda tam bir başarı ile dönerken kumandan Hz. Ali, elde edilen ganimeti bölüştürmüş ancak devlet hazinesine ait hisseyi ayırarak mühür altında muhafaza etmişti. Ordudaki bazı kimseler bu hisseden hediye almak isteyince Hz. Ali'nin müsaade etmemesi üzerine Müslümanlar arasında sert tartışmalar yaşanmış, Medine'ye döndüğünde durum Hz. Peygamber'e anlatılmıştı. Hz. Peygamber Hz. Ali'yi haklı bularak ona övgülerde bulunmuş, ancak bu olayın çalkantıları bir süre daha devam etmişti. Hac dönüşü yolda Hz. Ali ve kumandası altındaki birlikle karşılaşan Hz. Peygamber, Rabiğ kasabası yakınında bulunan Cuhfe'deki Gadir Hum (Hum Gölü) kıyısında konakladıklarında, yeniden sahabilere hitap etme gereği duymuş ve sözlerinin sonunda da "Ben kimin dostu isem, Ali de onun dostudur; ey Allahım, ona dostluk gösterenin sen dostu ol, ona düşmanlık gösterenin sen düşmanı ol!" demiştir²⁷⁹. O gün meselenin hallolup bittiğini ifade eden Hamidullah, Şiîler dışındaki Müslüman zümrelerin bu sözlere siyasî bir mana yakıştırmadıklarını belirtmektedir. Ancak bu hadisi ile Resulullah'ın Hz. Ali'yi yerini alacak kimse olarak tayin ettiği görüşünü savunan Şiîler nezdinde bu günün pek önemli bir gün sayıldığını dile getirmektedir²⁸⁰.

Şia'nın hilafet konusundaki tutumu, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından tayin edildiğini ispat için Kur'an'a yeni ayet ilave edemeyeceğinden, mevcut ayetleri yorumlayarak veya Hz. Peygamber'in ağzından piyasaya rivayetler sürerek bu iddiasını ispata çalışma şeklinde değerlendirilmektedir²⁸¹.

Hz. Ali'nin, bahsi geçen Necran seferi ile ilgili *Taberî*'de iki anlatımın yer aldığını zikreden Hamidullah, bu anlatımlarda Resulullah'ın önce Halid'i bu bölgeye yolladığı, ancak altı ay kalmasına rağmen hiçbir başarı elde edemediği, bundan sonra Hz. Ali'nin

²⁷⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 394.

²⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 278.

²⁷⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 628-629.

²⁸⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 278.

²⁸¹ Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, s. 248.

gönderilmesiyle bir günde bölgenin İslâmlaştığının ifade edilmesini, bu noktada taraftarlara has bazı eğilimlerin kolayca görülebildiği şeklinde açıklamaktadır²⁸².

Benû Saide toplantısında Hz. Ebu Bekir'in seçilmesi için Hz. Ömer tarafından onun Hz. Peygamber'le hicret esnasındaki arkadaşlığı ile Resulullah tarafından imam olarak tayininin propaganda unsuru olarak kullanılıp bunun dışında hilafetine işaret olarak ettiği iddia edilen olaylardan hiçbirini gündeme getirmemesinin de, bu olayların sonraki Müslümanlar tarafından Hz. Ebu Bekir'in hilafetine bir işaret olarak algılanmasına rağmen o günkü sahabiler tarafından kendinden sonraki devlet başkanının kimliği konusunda Hz. Peygamber'in açık bir temayülü ve işareti şeklinde algılanmadığının bir göstergesi olarak ifade edilmektedir²⁸³.

Hamidullah, hem Sünnî hem de Şîilerin kabul ettikleri, Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinden sonra Hz. Fatıma ile Hz. Abbas'ın Fedek arazisi için Hz. Ebu Bekir'le görüşmeye gitmesini hatırlatarak, bu olayı, onların Hz. Ali'yi meşru halife gördüklerine bir delil olmak üzere zikretmektedir²⁸⁴. Bu konuyla ilgili farklı değerlendirmeler mevcuttur. Hz. Ali'nin genel biat günü biat ettiği, bundan sonra miras işleri için Hz. Fatıma ve Hz. Abbas'ın Hz. Ebu Bekir'e gitmesi sonrası mirasa dair isteklerini Hz. Ebu Bekir'in geri çevirmesi nedeniyle yaşanan problemin bir biat problemi olarak algılandığı belirtilmekte, bu mesele Hz. Ebu Bekir ile Hz. Fatıma arasında bir küskünlüğe neden olmamasına rağmen araya bazı soğuklukların girdiği ve birtakım anlamsız dedikoduların önüne geçmek için Hz. Fatıma'nın vefatından sonra Hz. Ali'nin, biatını yenileme ihtiyacı hissettiği dile getirilmektedir²⁸⁵.

Hz. Osman'ın hilafet dönemiyle birlikte yanlış anlaşılmalara acı olayların yaşandığını dile getiren Hamidullah, uzun zaman bu meseleyi araştırdığını ve sonuçta ulaştığı kanaatin tüm bu hadiselerin Yahudilerin çevirdiği bir oyun, bir komplo sonucu meydana geldiği şeklinde olduğunu belirtmekte, komplonun idarecilerini ise kendilerini Müslüman olarak tanıtan Yahudilerin teşkil ettiğini ifade etmektedir²⁸⁶.

Hamidullah'ın hilafet meselesi ile ilgili açıklamalarında Şîî ve Sünnî kesimi birbirine yakınlaştırma çabası dikkat çekmektedir. Bu bağlamda değerlendirmelerinde Hz. Peygamberin bu konudaki arzuları, Sünnîlerin Hz. Ali'ye olan sevgi ve saygıları gibi kimi

²⁸² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 628.

²⁸³ Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, s. 247-248.

²⁸⁴ Hamidullah, "Cemel ve Sıffın Savaşlarıyla İlgili Yahudi Oyunu", trc Arif AYTEKİN, s. 4.

²⁸⁵ Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, s. 252-253.

²⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 128-134. Ayrıca bk. Hamidullah, "Cemel ve Sıffın Savaşlarıyla İlgili Yahudi Oyunu".

konulara dikkat çekmekte ve ortak noktalardan hareketle bir uzlaşma zemini oluşturmaya çalışmaktadır.

O, hilafet konusu nedeniyle on dört asırdan beri Sünnî ve Şîî olarak ikiye ayrılmış olan Müslüman grupları birleştirmenin mümkün olabileceğini ifade etmektedir²⁸⁷. İslâm'ın siyasî-dünyevî alan, ibadetlerle ilgili alan ve manevî-ruhî alan olmak üzere beşer hayatının üç cephesi ile ilgilendiğini hatırlatan müellif; Hz. Peygamber'in, hayattayken bu üç cepheyle ilgili iktidarı elinde bulundurduğunu ancak vefatından sonra devrin ileri gelen Müslümanlarının ilk iki alanı birleştirerek iktidarını, kendi aralarından seçtikleri bir halifeye devrettiklerini, manevî-ruhî alanı ise bunlardan ayırarak bu sahayı Resulullah'ın yerini alacak bir değil, çok sayıda şahsa bıraktıklarını vurgulamaktadır²⁸⁸. Siyasî yönden halifeliğin geçici ve bu dünyayla sınırlı kaldığından manevî halifelikten daha az ehemmiyete sahip olduğunu dile getiren Hamidullah, Hz. Ebu Bekir'in siyasî halife, Hz. Ali, Hz. Ömer ve diğerlerinin manevî halifeler olduklarını belirtmektedir. Hiçbir Sünnînin, manevî yönden birinci halifenin Hz. Ali oluşunu inkar etmediğini ve bu hususta Sünnîlerle Şia arasında görüş ayrılığı bulunmadığına dikkat çekmektedir. Pek çok tarikatın silsilesinin Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer gibi Hz. Peygamber'in ashabından çeşitli zatlara dayandığını hatırlatan müellif, aynı anda aynı yerde birçok halifenin bulunabileceğini, çok değişik yaratılıştaki insanoglunun kendi gibi olan halifeye tabi olmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Müslümanların, işlerini zahîrî ve bâtînî olarak ikiye ayırdıklarını, İslâmiyetin yayılmasının da daha ziyade ikinci grupta olan dervişler vasıtasıyla gerçekleştiğini, büyük âlim ve kelamcılarının bu alanda dervişler kadar büyük başarı sağlayamadıklarını ifade etmektedir. Hamidullah, hilafeti iki alanda değerlendirmesini Cibril hadisine atıf yaparak açıklamakta, hadiste geçen "ihşan" kavramının tasavvufun esası ve hatta İslâm'ın temeli olduğunun vurgulamaktadır²⁸⁹. Ayrıca ihşanın kişiden kişiye farklı yöntemlerle elde edilebileceğini ve tekkelerin tekelinde olmadığını ifade eden müellif, Allah'tan korkan bir devlet başkanının da bu vasıfta olabileceğini belirterek tekke hayatı yaşayan hangi mutasavvıf, Endülüs'ten Çin'e kadar uzanan İslâm topraklarını yöneten halife Ömer b. Abdülaziz ve tabii ki sahabelerden oluşan ilk halifelerden daha yüksek mertebededir, diye sormaktadır²⁹⁰.

Hz. Ali'nin hilafeti ile ilgili olarak ilkokuldaki öğretmenlerinin açıklamalarına da değinen Hamidullah, bunlardan birinin söylediği şeyin kendisini yıllarca düşündürdüğünü

²⁸⁷ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 96.

²⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 906.

²⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 96-101. Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 906 ve Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 62-63.

²⁹⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 198-199.

ifade etmektedir. O, Hz. Ali'nin dört halifenin en genci olduğundan hilafete ilk olarak seçilseydi, Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın kişisel yetenek ve vasıflarından faydalanamayacağımızı, çünkü daha Hz. Ali hayattayken vefat etmiş olduklarından onların hilafetinden mahrum kalacağımızı ifade etmektedir²⁹¹. Hadisler ve uygulamada Şîî-Sünnî farklılığına dair bir soru üzerine yine ilkokuldan bir anısını aktaran müellif, bundan altmış beş yıl önce²⁹² öğretmeninin kendisine bunu izah ettiğini ve bu izahı hiç unutmadığını belirtmektedir. Öğretmeni, her şeye kadir olan Allah'ın peygamberini çok sevdiğinden onun hatırı için her fiilini sonsuza dek muhafaza etmeyi dilediğini, Şîîler gibi topluluklarla onun, ellerini bağlamadan namaz kılma amelini, diğer bir grupla da elleri bağlı halde namaz kılma amelini muhafaza ettiğini dile getirmişti. Bu yüzden uygulamada karşılaşılan farklılıkların hadisin kaydındaki bir hatadan değil, farklı zamanlarda Hz. Peygamber'in fiillerinin gözlemlenmesinden ileri geldiğini ifade eden Hamidullah, karşılıklı müsamaha tavrının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır²⁹³.

Bugün Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer veya Hz. Ali hayatta olsalardı, Müslümanların tüm yetkiyi seve seve onlara vereceğine dikkat çeken müellif, şayet Yezid hayatta olsaydı, ona hiçbir şekilde kimsenin güvenmeyeceğini dile getirmektedir²⁹⁴.

E. İslâm Dünyası ve Türkler

Muhammed Hamidullah, ömrünün uzun yıllarını geçirdiği Türkiye'ye ve Türklere dair olumlu düşüncelerini her fırsatta dile getirmektedir. Türkiye için "ikinci ilim yurdum" ifadesini kullanan Hamidullah, Türkiye ve Türk milletine karşı çok özel bir hissiyatı olduğunu belirtmektedir. Onun Türkiye'ye, Türkiye'deki ilmî ve tarihî birikime, potansiyele ve Türk öğrencilerine gösterdiği ihtimam ve dikkatin çok büyük olduğu ifade edilmekte, hatta son yıllarını Türkiye'de geçirmek hususunda yarım bir arzusunun da bulunduğu dile getirilmektedir²⁹⁵.

Öncelikle, Medine'de iken içinde çalıştığı Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Kütüphanesi'nin Türklerin kitaba verdikleri öneme dair kendisinde büyük bir tesir meydana getirdiğini, 1932'de ilk olarak İstanbul'a uğradığında buradaki kütüphaneler ve ilmî muhitlerde tanıdığı faziletli âlimlerin kendisini oldukça etkilediğini ifade eden müellif,

²⁹¹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 273.

²⁹² Bu konuşma 1980'de yapılmıştır.

²⁹³ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 79.

²⁹⁴ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 115.

²⁹⁵ İsmail Kara, "Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 73.

bu kimseler arasında üstad Şerefettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Prof. Helmut Ritter, Osman Rescher ve diğerlerinin bulunduğunu belirtmektedir. 1932'deki üç aylık çalışma dönemini genellikle Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Ayasofya Camii Kütüphanesi'nde geçirdiğini dile getiren Hamidullah, Süleymaniye Kütüphanesi'nin henüz o sıralar açılmamış olduğunu hatırlatmaktadır. Bundan sonraki dönemde çeşitli ülkelerdeki ilmî dergilerde Türkiye ile ilgili birtakım yayınlanmış makalelerini sıralamaktadır.

1951'de İstanbul'da toplanan Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne katılmasından sonra 1952'den itibaren İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde misafir öğretim üyesi olarak ders vermeye başlamıştır. Sadece birer yarıyıl olmak üzere burada gerçekleştirdiği ilmî araştırma ve öğretim faaliyetlerinin yirmi beş yıl kesintisiz sürdüğünü ifade eden Hamidullah, bu dönemin ömrünün en verimli ve en zevkli yılları olduğunu dile getirmektedir. Türkiye'de İslâm kültür mirası içinde çok önemli yer tutan birçok elyazması eser keşfettiğini belirterek bu çerçevede Said b. Mansûr'un *Sünen*'i Reşid b. Zübeyr'in *Kitâbu'z-Zehâir ve't-Tuhâf*'ı, İbn Habîb'in *Risaletân*'ı, Ebu'l-Hasan el-Basrî'nin *Kitâbu'l-Mûtemed*'i gibi eserleri zikretmektedir.

Muhammed Hamidullah, telif eserlerinin Türkiye'de gördüğü ilgiden memnuniyetini dile getirmekte, dünyadaki hiçbir dilde, kitap ve makalelerinin Türkçede ulaştığı sayıda yayımlanmamış olduğunu ifade etmektedir. Eserlerini tercüme edenlerden merhum Kemal Kuşçu'yu özellikle zikreden Hamidullah, Fransızca ve İngilizce bilen bu zatın, kendisinin Urduca yayımlanmış telifatını tercüme etmek amacıyla bu dili de öğrendiğini belirtmektedir. Salih Tuğ, İsmail Cerrahoğlu, İbrahim Canan, Nihat Keklik, Abdülkadir Karahan, Yusuf Ziya Kavakçı, Şevket Eygi, Fuat Sezgin ve Macit Yaşaroğlu gibi isimlerin de, eserlerini Türkçeye tercüme edenlerden olduklarını dile getirmektedir. Hemmam b. Münebbih'in *Sâhife*'sini Arapça ve İngilizce olarak yayınlamış bulunan müellif, üç ayrı Türk âliminin birbirlerinden habersiz olarak hemen hemen aynı tarihlerde bu eserin Türkçe tercümesini yapıp yayınlamalarını hoş bir olay olarak zikretmektedir.

1959'da ilk olarak Paris'te *İslâm Peygamberi*'ni yayınladığında, bu çalışma ile ilgili tüm bilgi ve belgeleri buradan sağlamış olması sebebiyle kendisini “İstanbul Üniversitesi'nde profesör” şeklinde bir açıklama ile takdim ettiğini, eseri yayınladığı Fransa'dan hiç bahsetmediğini belirten müellif, çok aziz bildiğini dile getirdiği Türkiye'ye minnet ve şükranlarını ifade etmek gayesiyle 1989'daki *İslâm Peygamberi*'nin önsözünde bu hissiyatından ve tecrübelerinden bahsetmektedir²⁹⁶.

²⁹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, XV-XX.

Eserlerinde zaman zaman Türklerden bahseden Hamidullah, genellikle Hz. Peygamber ile ilgili mekânlara Osmanlı döneminde Türk idaresinin gösterdiği özene dikkat çekmektedir. Örneğin, Uhud'da eskiye ait mevcut binaların Türklerin buraları terk etmesi sonrası harap hale düştüklerini ve yeni yönetimin bunların değerini bilemediklerini vurgulamaktadır²⁹⁷. Müellif, Türkler tarafından yapılmış binaları da yeri geldiğinde zikretmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın Osmanlı Türkleri tarafından yapılan türbesinden bahsetmektedir²⁹⁸. Hira Mağarası'nı ziyaret ettiğini belirten Hamidullah, Nur Dağı il ilgili izlenimlerini naklederken buraya çıkan dik yokuşlu yol üzerinde kayalıklardan oyulmuş bir su sarnıcına rastladığını ve buranın Türklerin idaresi zamanında yapıldığını öğrendiğini ifade etmektedir. Ara sıra yağın yağmurlarla sarnıcın dolduğunu ve en azından o çevrede dolaşın yırtıcı hayvanların su ihtiyacını uzun süre sağladığını dile getirmektedir²⁹⁹.

Hamidullah, Türkiye kütüphanelerinde diğerk ülkelerde mevcut olmayan büyük miktarda Arapça elyazması kitaplar bulunduğunu belirtmektedir. Paris'teki Bibliotheque Nationale'in yedi bin Arapça elyazması ile Arapça elyazmaları yönünden çok zengin olduğunun söylendiğini, İstanbul'da ise yarım milyon Arapça elyazması bulunduğunu ifade ederek bu konudaki zenginliğe dikkat çekmektedir. Erzurum'da h. 3. asra ait bir el yazmasının bulunduğunu, öyle ki bu eserin dünyanın hiçbir yerinde mevcut olmadığını dile getiren Hamidullah, bu eserleri yayımlayarak başkalk ülkelerin bu hazineden faydalanmasını sağlamanın, hazineye sahip olan memleketin insanlarına düşen bir vazife olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Arapçayla uğraşın Türklerin sayısının artmasını önemli görmektedir. Türklerin bu kadar el yazmasına, yaptıkları fetihler sonrası Irak, Suriye, Arap ülkeleri gibi yerlerdeki kütüphaneleri soyarak sahip olduğuna dair görüşlerin ileri sürülmesinden, bir tarih talebesi olarak rahatsızlık duyduğunu ifade eden müellif, Diyanet İşleri eski başkanlarından Şerefettin Yaltkaya'dan bile bu cevabı duyduğuna dikkat çekmektedir. Hamidullah, hemen hemen Türkiye'nin bütün büyükşehirlerindeki kütüphanelerinde çalıştığını ve buralardaki eserlerin hiçbirinin Türk fetihleri öncesinde yazılmış olmadığını ifade etmektedir. Yirmi-otuz tanenin dışındakilerin hepsinin tarihinin Türk hâkimiyeti sonrasına ait olduğuna dikkat çeken müellif, bir Türk âliminin, hakan olsun kadı müftü vs. ne olursa olsun, herhangi bir Araftan kitabını ödünç alarak istinsah ettikten sora onu sahibine geri verdiğini vurgulayarak, bugün kütüphanelerde mevcut olan el yazmalarının bu istinsahlar olduğuna dile getirmekte, Arap âlimler kitaplığını muhafaza

²⁹⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 94-95.

²⁹⁸ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 15.

²⁹⁹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 35.

edemediğinden bu eserlerin asıllarının kaybolup elde sadece bu istinsahların kaldığını ve ilim için bunlardan istifade edilebildiğini belirtmektedir³⁰⁰.

Türkiye ile ilgili farklı konular hakkında da bilgi veren müellif, Türkiye'deki hafız sayısının kadın-erkek toplam yarım milyon civarında olduğunu söylediğini ifade etmektedir³⁰¹. Cami mimarisinde mükebbirler için ayrı bir yer inşa etmenin muhtemelen Türkiye'ye mahsus bir özellik olduğunu, başka bir yerde bu tür bir uygulama görmediğini dile getirmektedir³⁰². Bunun yanında Usul-i Fıkh'ın, kurucusu İmam Şafî'den sonra büyümesi ve gün yüzüne çıkmasını Türklere borçlu olduğunu, bu alandaki âlimlerin hemen hepsinin Orta Asya kökenli ve Türk olduklarını belirten Hamidullah, eski Türklerin ne Romalılarda ne de Çinlilerde, dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan bir hukuk ilmini ortaya çıkarma kabiliyetine sahip olduklarına göre yeni Türklerin de bu mirası araştırıp değerini takdir ettikten sonra, başkalarından alıntı yapma ve onları izleme yerine, başkalarına yeniden şerefli bazı şeyler vermeyi ve onlara rehber olmayı bileceklerini vurgulamaktadır³⁰³.

Hamidullah, dünyadaki tüm Müslümanların sorunlarına çözüm üretmek istemektedir. Hz. Peygamber zamanında maddî güçten mahrum bir manevî hayat ile manevî değerlerden yoksun bir toplumun aynı derecede tehlikeli olduğuna dikkat çeken yazar; ahirete yönelik bir hayat süren zühd ve takva sahibi insanların, menfaatlerinden (manevî beklentilerinden) biraz feragat edip toplum hayatına hükmeden zalimleri dizginlemek gayesiyle dünya işlerine eğilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır³⁰⁴.

Fıkhî alanda içtihad, icma, kıyas gerektiren tüm Müslümanların ortak sorunu olan konuların çözümü için her ülkede, genel merkezi herhangi bir yerde bulunan bir fakihler cemiyeti kurulabileceğini belirten müellif, bunun çalışma koşullarıyla ilgili ayrıntılı öneriler sunmaktadır³⁰⁵.

D. Toplumsal Olaylarda Kadınların Rolüne Önem Vermesi

Hamidullah, eserlerinde İslâm ve kadın konusuna ayrı bir önem vermektedir. Müellifimiz, *İslâm Peygamberi* adlı eserinde hicretten önce kadınların İslâm'ın yayılmasına katkıları ile ilgili ayrı bir başlık açmıştır. Burada, başta Hz. Hatice olmak

³⁰⁰ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 18-20.

³⁰¹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 183.

³⁰² Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 68-69.

³⁰³ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 17.

³⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 430.

³⁰⁵ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 137-138.

üzere birçok kadın sahabeden ve bunların İslâm'a hizmetlerinden bahsetmektedir³⁰⁶. Hamidullah'a göre Hz. Hatice'nin rolü o kadar büyük ve önemlidir ki şayet o olmasaydı, Hz. Peygamber kendisinden önceki birçok peygamber gibi göçüp gidebilirdi. O ilk Müslümandır, Hz. Peygambere ilk iman edendir, onun endişelerini teskin edendir. Çevresindekilerin İslâm'a girmesinde onun emeği büyüktür. Boykot yıllarında Müslümanlara yiyecek içecek taşıyanlar onun yeğenleridir³⁰⁷. Devamında Lubabe bint, Haris, Ğuzeyye, Fatıma bint. Hattab gibi sahabelerden bahseden müellif, bu konuda, İslâm'ın başlangıç döneminde, özellikle Müslüman kadınların oynadığı rolü anlatacak tarihçilerin çalışmalarını dört gözle beklediğini belirtmektedir³⁰⁸.

Hz. Peygamberin kadınların eğitimine büyük önem verdiğini ifade eden Hamidullah, yeni vahiyler nazil olduğunda Hz. Peygamberin bunları önce erkeklere sonrasında da kadınlara tebliğ ettiğine dair İbn İshak'ın verdiği bilgiye dikkat çekmektedir³⁰⁹. Müellifimiz, İbn Hişam'ın Hz. Peygamberin siretindeki bu bilgiyi neden atladığını bilemediğini belirtmektedir³¹⁰.

Hamidullah, Medine'de İslâm'a hizmet eden kadınlar arasında Umm Varaka bint. Abdullah'ı özellikle zikretmekte, zekâsı ve fikir seviyesinin yüksekliği ile Kur'an hafızı olan bu sahabiyenin oturduğu mahalledeki mescidinin imamlığına Hz. Peygamber tarafından tayin edilmiş olduğunu vurgulamaktadır³¹¹. Bu durumun Hz. Ömer'in halifeliği sırasında da devam ediyor olması nedeniyle meseleyi ciddî bir bakış açısıyla değerlendirmek gerektiğini belirten yazar, Hz. Peygamberin bu tayinini istisnâ bir uygulama olarak değerlendirmektedir. Yeni Müslüman olmuş bir erkekle evlenen Müslüman kadının, sûreleri öğrenene kadar eşine imamlık yapabileceğine dair Paris'te şahit olduğu bir olayı buna ek olarak anlatmaktadır³¹².

Hamidullah, Hz. Peygamber ile Hz. Hatice'nin nikâh merasimi ile ilgili tarihçilerin verdikleri bilgileri, şayet sahih malzemeye dayanıyorlarsa, o dönemde Mekke'nin sosyal durumu ile burada kadınların konumu hakkında aydınlatıcı veriler sağlayabilecek önemde görmektedir³¹³. Müellifimiz, ayrıca peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan yalancı bir kadın olan Secahî vakasını, Arap kadınının o devirde toplumda sahip olduğu durum hakkında bir

³⁰⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 168-172.

³⁰⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 168-169.

³⁰⁸Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 172.

³⁰⁹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 78.

³¹⁰Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 24.

³¹¹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 172.

³¹²Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 43-44.

³¹³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 62.

hükme varmak için dikkat çekici bir delil olarak görmekte ve bu açıdan olayı İslâm tarihinin önemli vakalarından biri olarak değerlendirmektedir³¹⁴.

Hamidullah, Süheylî ve Serahsî gibi âlimlerin bize bıraktıkları eserlerde İslâm ordusunda silah kuşanıp düşman karşısında çarpışan bazı hanımlardan özellikle bahsettiklerini belirtmekte, bunlardan birinin Huneyn Savaşı'nda düşmana sırtını dönerek savaştan kaçan erkekleri hakir görüp bunların cezalandırılmasını istediğine dikkat çekmektedir³¹⁵.

Hamidullah, mirasta kadına getirilen hakları da kadın haklarında bir inkılap olarak değerlendirmektedir³¹⁶.

F. Eleştirilere Açık Oluşu

Her âlimin gayesinin, hakikatin ortaya çıkmasını sağlamak olduğunu ifade eden Hamidullah, her zaman için eleştiriye açık bir araştırmacı örneği göstermektedir³¹⁷. Kendisinin Türkiye'de en çok sıkıntı çektiği hususun, şahsına tenkit yöneltilmeden tamamen medhüsenâ edilmesi ve tam tersi olarak acımasızca saldırılması olduğu ifade edilmektedir³¹⁸.

Eserlerini yeni bilgiler ışığında güncellemeye tabi tutan Hamidullah, bu şekilde, varsa hatalarını düzelterek kendi kendini tashih etmektedir. Başkalarının yaptığı uyarıları da dikkate alan Hamidullah, bu şekilde hata yaptığını fark ederse, ilk fırsatta bunu düzeltmekte ve durumu okuyucuya iletmektedir. Buna örnek olarak Hz. Peygamberin sütkardeşleri konusunda kendisine bu hatasını fark ettiren Hüseyin Hilmi Işık'a teşekkürlerini sunmaktadır. Belirtmek gerekir ki, bu kişi Türkiye'de Hamidullah'a sert bir şekilde muhalefet eden çevrelerin başında gelmekte idi. Hamidullah, Hz. Peygamber'in sütkardeşlerinden Ebu Süfyan'ın kimliği ile ilgili *Süheylî*'deki bir nakli okurken dikkatsizlikle onun Ebu Süfyan b. Harb olduğunu zannederek *İslâm Peygamberi*³¹⁹ adlı kitabında bu şekilde bir hükme vardığını, bahsi geçen sütkardeşin Ebu Süfyan b. Haris b.

³¹⁴Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 394.

³¹⁵Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 492.

³¹⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 240.

³¹⁷Hamidullah, "*Sahih-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*", s. 204.

³¹⁸Salih Tuğ, "Hatıralarla Hamidullah", s. 224.

³¹⁹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Said Mutlu, İstanbul 1966, I, 80, 151.

Abdulmuttalip olduğunu ve hata yaptığını belirtmekte, okuyuculardan özür dileyerek sonraki neşirde kendini tashih etmektedir³²⁰.

Hamidullah, kimsenin bilmediği hatalarını bile açık yüreklilikle dile getirebilen bir araştırmacıdır. Bu bağlamda, Uhud Dağı'nın yeri konusundaki tutumu örnek verilebilir. Uhud Savaşı ile ilgili olarak savaşın geçtiği mahal olan Uhud Dağı'nın Medine'nin kuzeyinde yer alıyor olmasına dair tarihî malumatı, Mekke Medine'nin güneyinde yer aldığı için şaşırtıcı bulan Hamidullah, uzun müddet zihnini meşgul eden bu durumu araştırdığını, pek çok kaynağa başvurduğunu, çok yüksek malumata sahip âlimlerle görüşmeler ve mektuplaşmalar yaptığını, yerli ya da yabancı birçok mütehassısa bu konuyu sorduğunu, ancak ikna edici bir cevap alamadığını belirtmektedir. Vardığı neticenin, müteredit bir şekilde de olsa, bugünkü Uhud olarak anılan yerin, savaşın cereyan ettiği yer olmaması gerektiği, gerçek Uhud'un günümüzde artık unutulmuş olduğu ve Kuba yakınlarında bir yer olması gerektiği şeklinde olduğunu dile getiren Hamidullah, Hz. Hamza'nın türbesinin bulunduğu yerin bile kendini bu fikirden döndürmeye yeterli gelmediğini ifade etmektedir. Ancak mezkur mahalli ziyaret ve araziye tetkik ettikten sonra bu görüşünden vazgeçtiğine, Medine'nin güneyinin tepelik ve lav kütleleri ile kaplı olmasından dolayı bu istikametten gelip Kuba yakınından şehre giren yolun Mekke ordusu tarafından kullanılamayacak bir yol olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanında birçok sebep daha sıralayan müellif, Uhud Savaşı sırasında kızgın bir güneşin ortalığı kavurduğunu ve sıcak sebebiyle kızgın hale gelen lav tabakalarının insan ve hayvanların geçişi için uygun olmadığı, develerin kayalık arazileri sevmediği ve bu çevrede mera bulunmadığı gibi farklı açılardan durumu değerlendirmektedir³²¹. Uzun araştırmalar neticesinde Uhud'un kaynaklarda zikredildiği üzere Medine'nin kuzeyinde olduğuna kanaat getirmiş ve bunu okuyucularıyla paylaşmaktan imtina etmemiştir.

Çok titiz bir araştırmacı olan Hamidullah, yaptığı en ufak bir hatayı bile fark ettiğinde bunu okuyucuyla paylaşmakta ve doğru bilgiler nakletmeye önem vermektedir. Örneğin, Medine civarındaki Sal Tepesi'nde gördüğü bir kitabedeki yazıyı "Ali b. Ebu Talib" olarak nakleden müellif, birkaç yıl sonra 1946'da aynı yeri yeniden ziyaret ettiğinde yazıtta "Ali b. Ebî Talib" yazdığını gördüğünü belirterek hatasını, eserinin yeni baskısında ve ilgili yerlerde dile getirmek suretiyle tashih etmiştir³²².

³²⁰ Hamidullah, "Hz. Peygamber'in Süt Kardeşleri", trc. Fahreddin Atar, *İslâm Medeniyeti*, y. 3, sy. 34, İstanbul 1973, (s. 3-5), s. 4-5. Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I, s. 99-100.

³²¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 81-82, 86-87.

³²² Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 165. Ayrıca bk. Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 25.

İslâm Peygamberi adlı eserinde “Bir Merkez Seçimi” başlığı altında Hamidullah’ın coğrafi, sosyolojik, fiilî, psikolojik ve dil sebeplerini açıklarken indirgemeci bir tavır sergilediği ve yorumlarında determinizme kaydığı yönünde müellif eleştirilmiştir³²³.

Hamidullah’ın hatalı bulunan görüşleri de bulunmaktadır. Örneğin; kendisi *Taberî*’deki bir rivayete dayanarak Endülüs’ün h. 27. yılda Müslümanlar tarafından fethedildiğini ifade etmektedir³²⁴. Bu rivayetin *Taberî*’de zayıf bir ravi olduğu bilinen Seyf b. Ömer’den geldiğinden ve diğer kaynaklar tarafından tasdik edilmediğinden, kaynakların çoğu ve yapılan araştırmaların Endülüs’e geçişin h. 92’de gerçekleştiği, bunun yanında Belazurî’nin h. 92’de Endülüs’ün Târik b. Ziyâd tarafından fethedildiğini belirtirken onun buraya savaşa giden ilk kimse olduğunu belirtmesi ve *Taberî*’nin h. 92. yıl olaylarını anlatırken Endülüs’ün bu yılda Târik b. Ziyâd tarafından fethedildiğini açıkça ifade etmesi gibi nedenlerle Hamidullah’ın bu görüşü isabetli kabul edilmemektedir³²⁵.

Hamidullah’ın eserlerinde yer aldığı belirtilen bazı hatalar şunlardır:

İslâm Peygamberi adlı eserinde (I, 578) Beni Kaynuka gazvesi sırasında bu Yahudi kabilesinden 1500 kılıç, 2000 mızrak, 300 zırh ve 500 adet kalkan ganimet olarak ele geçirildiğini zikretmekte, ancak kaynaklara bakıldığında ilgili rivayetin bir diğer Yahudi kabilesi olan Beni Kurayza ile ilgili olduğunun anlaşıldığı ifade edilmektedir³²⁶.

el-Vesâiku’s-Siyâsiyye adlı eserinde Velid b. Ukbe’nin h. 17’de el-Cezîre bölgesine gelmesinden sonra Bizans’a iltihak eden ve halife Hz. Ömer’in Bizans imparatoruna yazdığı tehditkar mektubu sonucu İslâm topraklarına dönmeleri sağlanan Hıristiyan kabilenin Benî Tağlib olduğunu belirten Hamidullah’a karşılık, Bizans’a iltihak edenlerin, başka bir Hıristiyan kabilesi olan Benî İyâd b. Nizâr’a mensup olduklarının anlaşıldığı, ancak Hz. Ömer’e yaptıkları, cizye yerine sadaka/zekat verme teklifleri kabul edilmeyen Benî Tağlib kabilesinin de Bizans’a iltihak teşebbüsünde bulunmuş olması ve olayın *Taberî*’de aynı rivayet zinciri içerisinde yer almasının böyle bir karışıklığa sebebiyet vermiş olabileceği dile getirilmektedir³²⁷.

Hamidullah, İslâm tarihine dair hassas ve tartışmalı meseleleri ele almaktan kaçınılmaması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim İfk hadisesi, Zeynep vakası ve mi’rac

³²³Sait Mermer, “Hamidullah’ın İslâm Peygamberi’ndeki Hz. Peygamber’in Çevresine Dair Yaklaşımı Üzerine...”, *Yedi İklim*, XVI/157, s. 73.

³²⁴Hamidullah, “Fethü’l-Endülüs fî Hilafeti Seyyidinâ Osman-sene h. 27”, *İTED*, 1978, VI, sy. 1-2, s. 221-226.

³²⁵Casim Avcı, “Muhammed Hamidullah’ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 205.

³²⁶Avcı, “Hamidullah’ın Tarih Metodu”, s. 204.

³²⁷Avcı, “Hamidullah’ın Tarih Metodu”, s. 204-205.

gibi konuları ele alması sebebiyle eleştirilen Hamidullah'ın bu konudaki fikrinin şu şekilde olduğu belirtilmektedir: Eğer bu meseleleri Müslüman âlimler ele alıp doğrusunu izah etmezler, yarım yamalak bilgileriyle bu noktalara değinen Batılılar yanlış sonuçlara ulaştıklarından, bunları bizim ele almamız gerektiğini ifade ettiği dile getirilmektedir³²⁸.

³²⁸ Tuğ, “Hatıralarla Hamidullah”, s. 227.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN TARİHÇİLİĞİ

I. TARİH ANLAYIŞI

A. Tarih Nedir ve Tarihçi Nasıl Olmalıdır

Hamidullah'a göre İslâm Tarihi ilk yaratılışla başlar. Hz. Adem (a.s.) ile başlayıp dünya durdukça devam eder ve bütün alemi kapsar. Ona göre İslâm kesintisiz, devamlılık ve şumûl dini olduğuna göre tarihi de sonsuzdur³²⁹. Bu, bütünüyle Kur'an'ın şekillendirdiği bir tarih anlayışıdır. Nitekim müellife göre tarih, Müslümanların ilk dönemlerden itibaren Kur'an temelli olarak geliştirdikleri bir ilimdir³³⁰.

Hamidullah'ın tarih tanımı çok geniştir, hadisi de içine alır. Ona göre hadis Hz. Peygamber döneminin tarihidir. Bunun daima böyle anlaşıldığına dair Buharî'nin çeşitli kaynaklardan vücuda getirdiği eserinin tam ve hakikî başlığını öne sürer. Başlık şöyledir: "El-Cami es-sahih el müsned el muhatar min umûr-i resulillah ve ayyâmihî". Manası: "Resulullah'ın işlerin ve zamanına ait hususların ayrıntılı bir kaynak zinciri tarafından tanıklık edilip tasdik edilmiş özeti"³³¹.

Muhammed Hamidullah tarihçinin donanımlı olması gerektiğini düşünmektedir. Bir tarihçi incelediği konuyu tüm boyutlarıyla en iyi şekilde değerlendirebilmek için o konunun ilişkili olduğu her dalda edebiyattan askerliğe, psikolojiden sosyolojiye pek çok ilimde yeterince bilgi sahibi olmalıdır.

Hamidullah'a göre tarih ve tarihçi hakkında sağlıklı bir kanaate ulaşmak için onun Hz. Muhammed'in (a.s.) hayatını nasıl ele aldığına ve ona göre Hz. Peygamberin hayatını yazacak tarihçinin hangi özelliklere sahip olması gerektiğine bakılmalıdır.

Hamidullah'a göre Hz. Peygamberin hayatını kaleme alma işi özel vasıflar gerektirmektedir. Hz. Peygamber ilahî tebliği insanlara ulaştıran bir elçi olarak birçok vasfı nefsinde cemetmiş bir kimse olduğundan onun hayatını yazacak kişinin de birtakım istisnâî vasıflara sahip olması lazımdır. Her şeyden önce böyle bir kişi objektif ve tarafsızlığı gözeterek, konusunda samimi bir sevgi ile derin bir anlayış arzusu taşınmalıdır³³².

³²⁹ Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, trc. Ruhi Özcan, düzenleme: Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s.13.

³³⁰ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 96.

³³¹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 87.

³³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I, İstanbul 1990, s. 7.

Hamidullah'a göre Hz. Peygamber kendinden önceki bütün peygamberlerin vasıflarını şahsında birleştirdiğinden onun şahsiyetini tam anlamıyla keşfedebilmek için tarihçi birçok konuyu ele almak zorundadır³³³. Bu, müellifin bir konuyu ele alırken tarihçinin meseleleri çok yönlü olarak ele alması gerektiğini düşündüğünü göstermektedir.

Müellifimize göre tarihçi çalışacağı alanda eğitilmiş olmalıdır. Örneğin; Hz. Peygamberin hayatını anlatırken onun manevî zaferleri yanında askerî zaferlerine de çok önemsenerek değinilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. O ayrıca Hz. Peygamberin bu meziyetini ve idareciliğini layığıyla ortaya koyabilmek için askerî bir eğitim görmüş olmanın gerekliliğinden bahsetmektedir³³⁴. Ona göre Hz. Peygamber'in *Savaşları*'ni yazabilmek için hem tarihçi hem de askerî alanda bilgi sahibi olmak gerekir³³⁵. Aynı şekilde bir tarihçi Hz. Peygamber'in hayatını iyi bir şekilde değerlendirebilmek için, onun geldiği toprakların eski tarihi, o devrin beynelmilel tarihi, sosyoloji, edebiyat, askerlik ilmi ve psikoloji gibi pek çok ilimde yeterince bilgi sahibi olmalıdır³³⁶.

Hamidullah, ilim adamlarının da devlet adamları kadar milletlerin birbirlerini karşılıklı anlamalarında sorumlulukları olduğunu düşünmektedir³³⁷.

Her alanın uzun öğrenim gerektiren uzmanlıkla en faydalı neticeleri vereceğini belirten müellif, bundan dolayı amatör ve maceracılar yetki tanınmaması gerektiği görüşündedir³³⁸.

Hamidullah, bir Allah Resülü'nün hayat hikâyesini yazmanın bazı zorlukları olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü hükümdar, şair, filozof, mühendis, hâkim, veli, vs. gibi herhangi birinin hayat hikâyesi ile bir peygamberin hayatı arasında derin farklar vardır. Bir peygamber sadece tüm insanların yaşadığı normal olaylar değil aynı zamanda Allah'tan gelen vahiyler, mucizevî ihşanlar gibi olağanüstü hadiseler ve sıradan insanların neredeyse hiç karşılaşmadığı birtakım gerçeklere de muhatap olmaktadır³³⁹.

Hz. Peygamber'in hayatı araştırılırken unutulmaması gereken noktanın, onun başlangıçta da sonunda da Allah'ın Resülü olduğu ve yaptığı her işi ilahî görevi yerine getirme amacı ile yaptığını vurgulayan müellif, Hz. Peygamberin belirli bir inanç sisteminin savunucusu olduğu ve hem din hem de devletin bu inanca hizmet ettiğine dikkat çekmektedir³⁴⁰. Araştırmacının, bir peygamberin öğretilerinin temelinde her şeye gücü

³³³ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 171.

³³⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 993.

³³⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 24-25.

³³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 7.

³³⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 172.

³³⁸ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 29. Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1045.

³³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 7.

³⁴⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 177, 207.

yeten Allah tarafından indirilmiş vahiyler olduğunu dikkate alması gerektiğini ifade eden Hamidullah, Hz. Peygamberin kendinden önceki benzerlerinden farklı olarak sadece kapsamlı bir din sistemi getiren biri değil, aynı zamanda bir yönetici, bir kanun koyucu, bir fatih, bir mutasavvıf ve bir ahlakçı olduğunu bundan da öte onun manevî, dünyevî, sosyal ya da ahlakî, hayatının her safhasındaki söz ve davranışlarının kendi topluluğu için ebedî ve değişmez bir kanun olarak kabul edildiğini belirtmekte ve bunda muhakkak ki tabiatüstü ve ilahî durumların söz konusu olacağını dile getirmektedir³⁴¹.

Hz. Peygamberin hayatını tüm boyutlarıyla yazabilmenin, onu tam manasıyla anlayıp aktarabilmenin üstün vasıflar gerektirdiğini, ancak böyle bir kişi beklendiği takdirde süre yazmanın mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Araştırmacının bunun farkında olarak faydalı olmaya gayret etmesi gerektiğine işaret etmektedir³⁴².

Hz. Peygamberin savaşlarının bugünün modern savaş prensipleri açısından incelenmesi gerektiğini dile getiren Hamidullah, bu konuda Türk ordusundan emekli bir subay olan Mahmut Gündüz isimindeki bir dostunun, modern savaş prensiplerinden biri olan ve İngilizcede MOSSCOMES olarak kısaltılan (movement, offensive, surprise, security, co-operation, objective, mass, economy of forces, simplicity) esaslar açısından da Resulüllah'ın kumanda ettiği savaşların bir tahlile tabi tutulması fikrini verdiğini ifade etmektedir³⁴³.

Hamidullah, eleştirel okumayı benimseyen, “falanca âlimindir!” diye hiçbir bilgiye kayıtsız teslimiyet göstermeyen bir araştırmacı olarak tanımlanmaktadır. Kendisine, bir keresinde “Bunu söyleyen Suyutî’dir” diye itiraz edildiğinde, “Suyutî recul ve ene recul” (Suyutî de adam ben de adam)diyerek cevap verdiği belirtilmektedir³⁴⁴.

Elde ettiği bilgileri titizlikle inceleyen Hamidullah, olay mahallinde yaptığı araştırmalarla da bunları tekrar bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Örneğin; Huneyn’in yeri ile ilgili araştırma yapmış kişilerden Bâ Selâme’nin o topraklarda doğmuş, 1946’da vefatına kadar Mekke parlamentosunda azalık etmiş, Hz. Peygamberin hayatına dair bir eser telif etmiş ve seyahatten hoşlanan biri olarak bu işi en iyi yapacak kimse olduğunu belirterek kendisinin onun çizdiği yolu bizzat takip ettiğini ancak Hz. Peygamber kumandasındaki 12 bin kişilik bir ordunun pusuya düşürülebileceği müsait hiçbir mahalle rastlamadığını ifade etmektedir³⁴⁵.

³⁴¹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 11-12.

³⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁴³ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 237.

³⁴⁴ Sadık Kılıç, “Âlim, Zâhid, Zarîf ve Nahîf Bir Can Uçtu Aramızdan: Muhammed Hamidullah...”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 43.

³⁴⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 156-157.

Hamidullah, Müslümanların Hz. Peygamber döneminden itibaren tarihe geçmiş pek çok büyük muharebeler kazandıklarını ancak onların harp sanatı açısından değerlendirilmesine yönelik çok az şeyin yazıldığını belirterek bunu büyük bir eksiklik olarak zikretmektedir. Genel tarih yazarlarının, sonuçla ilgilenip buna hangi yollarla ulaşıldığına pek ilgi göstermediklerinden umumiyetle askerî alanda yetersiz kaldıklarından ya da yazılmış kitaplar varsa bile günümüze ulaşmadığından günümüzde bu alanı ortaya çıkarabilmek için hem askerî hem de tarihî açıdan yeterli donanıma sahip olmanın gerekliliğine işaret etmektedir Tarihî mekânları gezerek yerinde incelemeler yapmanın çok önemli bir bilgi kaynağı olduğunu vurgulayan Hamidullah, tarihçilerin bu yönde çalışmalarda bulunmasının faydalı olacağını belirtmektedir³⁴⁶.

İlim adamlarının, gelişen teknolojik şartlara bakarak geçmişi küçümsememesi gerektiğini dile getiren Hamidullah, teknolojik imkânlar ne kadar gelişmiş olursa olsun insan tabiatı ile savaşın temel prensiplerinin değişmeyip aynı kalacağını ve en eski seferlerden bile faydalı dersler çıkarılabileceğini ifade etmektedir³⁴⁷.

Hamidullah, tarihçilerin tarihî olaylarla ilgili farklı açılardan araştırmalar yapmasının önemli olduğunu belirtmektedir. Örneğin; İslâm'ın başlangıcında özellikle kadınların faaliyetleri ve oynadıkları rolle ilgili tarihçilerin yapacakları araştırmaları dört gözle beklediğini vurgulamaktadır³⁴⁸.

Uhud'un yeri ile ilgili, okuduğu kitaplar ve âlimlerle görüşmeler yapmasına rağmen ancak, mezkûr mahalli ziyaret ettikten sonra Uhud'un Medine'nin kuzeyinde olduğu fikrini kabul etmiştir³⁴⁹.

³⁴⁶ Hamidullah, "Tarihî Tasvirlere Göre Malazgirt", s. 111.

³⁴⁷ Hamidullah, "Tarihî Tasvirlere Göre Malazgirt", s. 112.

³⁴⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 172.

³⁴⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 81-82.

KAYNAKLARI

A. Kur'an ve Sünnet

Hamidullah'a göre, Hz. Peygamber ve onun yaşadığı çağla ilgili olarak müracaat edilecek ilk kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü Kur'an, ilahi vahiylerden oluşmuş ve bizzat Hz. Peygamberin emriyle yazılıp bir araya toplanmış bir koleksiyondur³⁵⁰.

Hamidullah, hangi tarihte başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte Kur'an'ın Medine'ye hicretten önce bile yazıyla kaydedildiğini Kur'an ayetlerinin tanıklığıyla (Furkan, 5; Vakıa, 79; Beyyine 2)dile getirmektedir³⁵¹. Hatta o, Kur'an'ın Arap dilinde tarih boyunca yazıyla kaydedilmiş ilk kitap olduğunu belirtmektedir³⁵².

Hamidullah bir tarihi olayı anlatırken onun sadece tarihi yönüyle ilgili bilgi verecek ayetleri kullanmakla yetinmemekte, esasında Hz. Peygamber ile kurulmak istenen yeni sistemin önceki durumdan, diğer sistem ve dinlerden ayırt edici vasıflarını ortaya koyan ayetleri de kullanarak bütüncül bir bakış açısı ile olayın derinliğine nüfuz edilerek anlaşılmasını sağlamak istemektedir³⁵³.

Hamidullah tarihi olaylarla ilgili olarak kaynaklarda kullanılabilecek tüm bilgileri değerlendirmekte, bir konuda yeterli bilgi temin edememişse bile o konudan bahsetmeden geçmemektedir. Konuyla ilgili Kur'an'da bir bilgi ya da işaret varsa bunu muhakkak önemsemektedir. Örneğin; Hz. Peygamber döneminde denizlerde savaş yapıp yapılmadığı sorusuna cevap ararken ilk olarak, bu konuyla ilgili net cevap vermeye imkân sağlayacak yeterli bilgiye sahip olunmadığını ifade etmekte ve ardından Kur'an'da denizde meydana gelen felaket ve fesada dair bilgi ya da işaret veren ayetleri zikrederek değerlendirmektedir³⁵⁴.

Tarihçilerin Kur'an'dan sonra en önemli kaynakları Hz. Peygamberin hadisleridir. Hamidullah da Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kaynak olarak hadisleri kullanmaktadır. Hz. Peygamberin hayatındaki gibi, bir şahsın hayatının her safhasına dair göz-kulak şahitleri vasıtasıyla ve anında yapılmış tespit ve şahadetlerin bir benzerinin ne kendisinden önce ne de sonra başka hiçbir kimsede görülmediğini belirterek hadisin ne kadar önemli bir

³⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁵¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 40.

³⁵² Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 56, 83. Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 33.

³⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 85-86.

³⁵⁴ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 219-221.

kaynak olduğunu ortaya koymaktadır³⁵⁵.

Hamidullah hadisin, Kur'an-ı Kerim'le eşit düzeyde muamele görmesi gereken bir disiplin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Kur'an ve hadis eşit statüdedir ve farklılık sadece Kur'an'ın cem edilmesi, nüshaların karşılaştırılması ve korunması sürecinin hadisinkinde izlenen süreçten farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Hadislerin sahihliğin tetkiki dışında bir problem bulunmamaktadır. Hz. Peygamberin Kur'an'a gösterdiği alakayı hadise göstermemiş olduğunu belirten müellifimiz, bunun muhtemel nedenlerinden biri olarak Hz. Peygamberin yaratılıştan gelen tevazu duygusu olabileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin vefatından sonraki hadis rivayetinin Kur'an'ın sahip olduğu mutlak kesinliği ifade etmediğini dile getirmektedir³⁵⁶. Bununla birlikte "Bütün eminliğimizle, herhangi bir hadis kitabını başka herhangi bir dinin en sahih kitabına tercih ederiz" diyerek hadisin ne kadar değerli ve güvenilir olduğuna dikkat çekmektedir³⁵⁷.

Hamidullah hadisleri iki ana grupta değerlendirmektedir: Resmî mektuplar ve sahabilerin Hz. Peygamberle ilgili nakilleri³⁵⁸. Hz. Peygamber dönemi resmî yazılarını ise şu şekilde sıralamaktadır: Anayasa, nüfus sayımı, beratlar, dini yaymak maksadıyla gönderilen mektuplar, Yahudilere gönderilen mektuplar, valilere ve devlet görevlilerine verilen talimatlar, vergi tarif ve hükümleri, Kur'an çevirisi³⁵⁹. Herhangi bir çağdaki siyasi durumun ancak o dönemle ilgili "tarihi gerçeklerin en önemli kaynaklarından olan resmî belgelere" başvurularak anlaşılabilirliğini belirten ve Hz. Peygamber dönemi ile ilgili resmî belgelerin bir araya getirilmesini gerekli gören Hamidullah, bu amaçla *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eserini kaleme almıştır³⁶⁰.

Hamidullah, elde bulunan hadislerin oldukça geniş ve çok miktarda olduğunu, on dört asır sonra bile her açıdan sınıflandırılmamış hadisler bulunduğunu, ciltler dolusu hadis koleksiyonunun hala yayımlanmayı beklediğini vurgulamaktadır³⁶¹.

Hamidullah'ın faydalandığı hadis kaynakları arasında Buhârî'nin özel bir yere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Müellifimiz, Buhârî'nin büyük bir alim ve yetkin bir yazar olduğunu belirtmektedir³⁶². Buhârî'yi her zaman için sahih ve doğru bilgiler veren bir kaynak olarak değerlendirmektedir. Özellikle müsteşriklerin iddialarına cevap verirken

³⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁵⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 49-50.

³⁵⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 281.

³⁵⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 55.

³⁵⁹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 36-43.

³⁶⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 13.

³⁶¹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 9.

³⁶² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 200.

onların kaynaklarıyla kıyaslamada bu güvenilirliğine vurgu yapmaktadır³⁶³. Buharî'nin verdiği bilgilere özel önem vermekte, onun söylediklerine söyleyen o olduğu için de inanmak gerektiğini ifade etmektedir³⁶⁴.

Hamidullah, Buharî'nin kitabının en kusursuz haberleri ihtiva ettiği şeklindeki bir düşünüşün yanlış ve safça bir yaklaşım olduğunu söylemektedir. Zamanında bu şekilde hadislerle ulaşmak için Buharî'nin yaptığından daha iyisinin yapılamamış olduğuna bir itirazı olmadığını ifade eden müellif, Buharî'de dikkat çeken bir noktayı açıklığa kavuşturmak istemektedir. Buharî birçok yerde aynı olayı farklı senedlerden nakletmekte ve her birinde farklı bir anlatış biçimine yer vermektedir. Farklılığın sebebi sadece ayrıntıların eklenmesi, çıkarılması veya farklı kelimelerin kullanılmasından ibaret değildir. Bazen birbirine zıt bilgiler de verebilmektedir ki böyle bir durumda anlatımlardan sadece biri doğru olabilir. Müellif bu tür durumlardaki yanlışlığın Buharî'den kaynaklanmadığını da belirtmektedir. Buharî'nin, derlemesinde sahih olayları değil, “güvene en fazla layık olan bazı raviler” tarafından nakledilen haberleri bir araya getirmeye çalıştığını vurgulayan Hamidullah, onun güvenilir ravilerden aldığı bilgileri olduğu gibi bize sunduğunu ve asla kendisini yanlış biri olarak göstermediğini ifade etmektedir. O, bizi kendisiyle eşit kimseler olarak görmekte ve hadisin incelenmesine ortak etmek istemektedir. Nihayet Buharî onurlu ve titiz bir yazardır, büyük bir değere sahiptir³⁶⁵.

Sahih'indeki yedi bin civarında haberi, altı yüz bin haber arasından seçtiğine dair Buharî'ye atfedilen sözün doğru anlaşılması gerektiğini ifade eden Hamidullah, bunun, yarım milyon hadisin hatalı olduğuna dair yanlış bir fikre sebebiyet verdiğini belirtmektedir. Buharî'nin eserinin adına dikkat çeken Hamidullah, onun, sahih olan tüm haberlerin eksiksiz bir derlemesini değil, tamamen güvene layık hadisler arasından en önemli, belirtici ve yararlı olanlarını ihtiva ettiğini vurgulamaktadır. Buna ek olarak müellif, altı yüz bin hadisin içerik açısından sayıldığında gerçekte belki de birkaç on binden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Buharî'nin, atılması gereken hadislerle muhakkak karşılaştığını ancak sayısının çok fazla olmaması gerektiğini belirten Hamidullah, önemli bir hususa dikkat çekerek Buharî'nin prensip olarak sadece bir şeyi hadis olarak kabul etmek ve nakletmekte zor beğenen, dönemin en ünlü hocalarından ders aldığını hatırlatmaktadır³⁶⁶.

Hamidullah, Buharî dışında diğer hadis kitaplarını da eserlerinde kaynak olarak

³⁶³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 348.

³⁶⁴ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 56.

³⁶⁵ Muhammed Hamidullah, “*Sahih-i Buharî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*”, trc. Abdullah Aydınlı, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, s. 155-206, s. 176.

³⁶⁶ Hamidullah, “*Sahih-i Buharî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*”, s. 173-174.

kullanmaktadır. Bu konuda onun ikinci önemli hadis kaynağı olarak Müslim'in *Sahih*'ine müracaat ettiği görülmektedir. Müellif, Müslim'i Buhari'yle birlikte en iyi kaynaklar olarak değerlendirmekte³⁶⁷ ve onun güvenilir bir yazar olduğunu vurgulamaktadır³⁶⁸.

Hamidullah, "büyük muhaddislerden biri" olduğunu ifade ettiği Tirmizî'ye de büyük değer vermektedir³⁶⁹.

Muhammed Hamidullah, kendi iddialarını desteklemesi nedeniyle bazen mevzu hadisleri kullanma cihetine gittiği gerekçesiyle eleştirilmektedir. Buna delil olarak da "İlim Çin'de de olsa gidip alınır." rivayetini kullanması gösterilmektedir³⁷⁰.

Hız. Peygamber asrında yazılan hadis sayısının yirmi bini geçtiğini zikredip buna herhangi bir delil getirmediği gerekçesiyle ve eserlerinde kullandığı hadislerin kaynaklarını gösterirken hepsinde aynı titizliği göstermemesi, herkesin çok iyi bildiği hadislerde kaynak gösterirken bazen çok bilinmeyen hadislerde kaynak göstermediği gibi nedenlerle de eleştirilmektedir³⁷¹.

Hamidullah'ın Kur'an ile birlikte sahih hadisleri de içeren kitapların da kendi aslı dilleri ile bugün aynen elimizin altında bulunduğu ancak hadis usulünde mana ile rivayet, idrac, tashîf, tahrif gibi meselelere yer verilmesi ve tartışılmasının böyle genellemelerde bulunmayı imkânsız kıldığı ifade edilmektedir³⁷².

B. Kitab-ı Mukaddes

Hamidullah, araştırmalarında *Kitab-ı Mukaddes*'i kaynak olarak kullanmakta ve kaynak olarak kullanılabilirliğini düşünmektedir. O, bu konuda *Kitab-ı Mukaddes*'teki bilgilerin, doğrulukları araştırılarak kullanılabilirliğini ifade etmektedir³⁷³.

Kitab-ı Mukaddes yazarlarının çeşitli olduğunu ifade eden Hamidullah, *Kitab-ı Mukaddes*'in değişik dönemlerde yaşamış, farklı üsluplara sahip yazarlara ait kitaplardan meydana geldiğini dile getirmektedir. Çok eski devirlerde yaşamış ve ayrıntılı bir rapor bırakmış Edras, Nehemie ve Zorobabel gibi birkaç yazar dışında *Kitab-ı Mukaddes* yazarlarının genellikle söyledikleri şeyin arkasına çekilerek kendilerini gölgede bıraktıklarını söylemekte; taşıdığı imzanın şöhret ve itibarından yararlanmak isteyen birçok kişinin, bazen bir yazarın adına birden fazla kitap yazabildiğini belirtmektedir. İlhamı

³⁶⁷ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 51.

³⁶⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 69.

³⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 363.

³⁷⁰ Hale Çerçibaşı, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*, AÜSBE Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2008, s. 43.

³⁷¹ Çerçibaşı, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*, s. 43.

³⁷² Çerçibaşı, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*, s. 45.

³⁷³ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 46.

mazhar bir tarihçinin Musa imzasını kullandığını ya da hiç imza kullanmadığını, bilge bir kimsenin Süleyman imzasını kullandığını ve kehanet sahibi kişi eğer kendi ilham damarında büyük İşaya'yı hissediyorsa gönüllü olarak İşaya imzasını atabildiğini belirten Hamidullah, Hz. İsa'nın ise tarz olarak farklı olduğunu vurgulamaktadır³⁷⁴.

İncil'in Hz. İsa'nın biyografisi olduğunu ifade eden müellifimiz, bu biyografide İncil yazarının, Hz. İsa'nın söyledikleri ve yaptıkları ile ilgili başka kaynaklardan öğrendiği bilgilerin yer aldığını, İncil'in ne Kur'an ne de hadisle bir benzerliğinin olmadığını belirtmektedir. Ona göre İncil, bir kısmı sahabe döneminde bir kısmı ise daha sonra yazılan siyer kitaplarına benzemektedir³⁷⁵.

Hamidullah özellikle Yahudilerin tarihi ile ilgili bölümlerde Tevrat'ı kaynak olarak kullanmaktadır³⁷⁶. İncil'i de zaman zaman kullanmaktadır. Özellikle Hz. Peygamberin hayatından bir olayı anlatırken şayet orda inanca dair bir uygulama ve benzeri bir durum varsa bunun anlam ve önemini ortaya koyarken diğer dinlerde var olan benzer uygulamaları da ele alarak bir kıyas ortamı oluşturmak istemekte, bu tür durumlarda muhakkak *Kitab-ı Mukaddes*'ten alıntılar yapmaktadır³⁷⁷.

C. Şiir ve Kitâbeler

Hamidullah'ın kaynakları arasında şiir ve kitâbeler de önemli bir yere sahiptir. Arapların "arşiv dairesi" olan şiir, Hamidullah için önemli kaynaklardan biridir. Nitekim O, Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şerif gibi iki ana kaynaktan ayrı, o çağda inşad edilmiş şiirler ile Resulullah'ın hayatındaki hadiselerle dair yapılmış tavsif ve telmihlerin de diğer kıymetli bilgi kaynaklarını teşkil ettiğini belirtmektedir³⁷⁸.

Hamidullah'ın şiir kaynakları çeşitlidir. Hassan b. Sabit³⁷⁹ ve Kays b. Hâtim'in³⁸⁰ divânları yanında farklı alanlardaki eserlerden de kaynak olarak faydalanmaktadır. Kullandığı şiirlerin çoğunu İbn Hişam'dan almakta³⁸¹, bundan sonra ise İbn Manzûr'un *Lisanu'l-Arab*'ı gelmektedir³⁸². İbn Habib'in *el-Muhabber*'i³⁸³ ve Taberî'deki³⁸⁴ şiirlerden

³⁷⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 18.

³⁷⁵ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 19.

³⁷⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 547-561.

³⁷⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 56-62.

³⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁷⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 45.

³⁸⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 83.

³⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 30, 180, 262-263, 290, 464-465.

³⁸² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 49, 402, 506.

³⁸³ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 101.

³⁸⁴ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 95-96.

istifade eden müellif, *Tâcu'l-ArûsileSerahsî*'nin *el-Mebsût*'u³⁸⁵ ve Süleyman Nedvî'nin *'Arbân ki Jahâzrâni*'si³⁸⁶ gibi çeşitli eserlerden de yararlanmaktadır.

Hamidullah genellikle eserlerinde şiirlerin tamamını değil, sadece konuyla ilgili kısmının metnini alarak değerlendirmektedir³⁸⁷. Nadiren de olsa şiiri hiç almadan bilgiyi özetle naklederek kullandığı da görülmektedir³⁸⁸.

Hamidullah, Hz. Peygamberin annesi ve dedesi tarafından inşad edilmiş şiirlerin var olmasını bu ailenin tefekkür seviyesini göstermesi açısından önemli bulmaktadır³⁸⁹.

Hamidullah'ın şiire verdiği önem şüphesiz yerindedir. Zira şiir, İslâm'ın zuhuru sırasında mevcut kültürün sonraki nesle aktarılmasında işlev gören en önemli araçtır. Nitekim ilk siyer ve meğazi yazarları arasında önemli bir yere sahip olan İbn İshak ve İbn Hişam'dan itibaren tarihçilerin şiiri çok önemli bir kaynak olarak kullandıkları görülmektedir.

Hamidullah için İslâm tarihinin temel kaynaklarından biri de kitâbelerdir. Hamidullah'ın şiir yanında kitâbeleri de kaynak olarak kullanması dikkat çekmektedir³⁹⁰. Müellif, Hz. Peygamber devrine ait belgeleri kitâbeler ve mektuplar olarak ikiye ayırmaktadır³⁹¹. Peygamber dönemi ile ilgili yüzlerce hatta binlerce kitâbe bulunduğunu ifade eden müellifimiz, Medine'de o devirden kalma altı kitâbeyi neşretmiştir ve bunların o zamana kadar kayıt altına alınan yegane kitâbeler olduğunu belirtmektedir³⁹².

İslâm öncesi dönemde bölge halkı genellikle okuma yazma bilmediğinden bu devre ait olarak nadir rastlanan kitâbelerin dışında pek fazla belge bulunmadığını ifade eden Hamidullah, ilk dönem yazarları tarafından derlenen bu belgelerin bir kısmını ise şüpheli bulmaktadır³⁹³.

Hamidullah tarihi yerleri ziyaret etmeye önem veren bir tarihçidir. O, kitâbelerdeki bilgiler yanında kitâbelerin durumu hakkında da bilgi vermekte; bunların bir kısmının yönetimin özensizliği gibi çeşitli nedenlerle yok oluşlarını da haber vererek tarihe tanıklık etmektedir³⁹⁴. Kendisi kitâbelere büyük önem vermekte, şayet bir yerde bir kitâbe görmüşse elindeki imkânlardâhilinde bunu kayıt altına almakta ve aynı bölgeyi tekrar

³⁸⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 864.

³⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, s. 396.

³⁸⁷ Örnek için bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 30, 180, 262-263.

³⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 45; II, 864.

³⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 43.

³⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁹¹ Muhammed Hamidullah, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 187.

³⁹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

³⁹³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 239.

³⁹⁴ Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul 2007, s. 32-33.

ziyaret ettiğinde kitâbeleri de tekrar incelemektedir. Örneğin; h. 1358 Muharrem’inde Medine’deki Sal Dağı’nın güneyinde bulunan bir kitâbeyi fotoğraf makinesiyle kaydetmiş olan Hamidullah bundaki bilgileri *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye* adlı kitabında kullanmıştır. Aynı bölgeyi tekrar ziyaret ettiğinde kitâbedeki yazıyı yanlış okuduğunu fark eden Hamidullah, kitabın üçüncü baskısında bu durumu ifade ederek kendi kendini tashih etmiştir³⁹⁵. Bir başka örnek yine Medine’de 1932’de yaşanmıştır. Hamidullah, Urve kuyularının yakınında Akik Vadisi’nde bir tepecikte bir kitâbeye rastlamıştır. Kitâbede müsned yazıyla bazı kişilerin isimleri yazılıdır. II. Dünya Savaşı sonrası burayı tekrar ziyaret eden müellifimiz, bu sefer fotoğraf makinesiyle bölgedeki kitâbeleri kayıt altına almak istemiştir. Ancak aynı tepe üzerinde Urve b. Zübeyr ailesinden bahseden bir kitâbe ile bu müsned yazılı kitâbeyi de bulamamıştır. Yine aynı vadide üzerinde Arapça bazı yazıların bulunduğu büyük bir kaya parçasının da yerinde olmadığını görmüş ve kitâbelerin, o sıralar vadideki tepeciğe inşa edilmiş bulunan Medine müftüsünün evinin yapımında kullanılmış olabileceğini düşünen Hamidullah, yoğun çabalarına rağmen kitâbelerden hiçbirinin fotoğrafını temin edememiştir. Kitâbelere büyük önem veren müellif, kayıpların “telafi edilemez” boyutta olduğunu belirtmekle yetinmek zorunda kalmıştır³⁹⁶.

Hamidullah, araştırmaları sırasında tespit ettiği kitâbeler³⁹⁷ yanında çeşitli müzelerdeki kitâbelerden de faydalanmıştır. Örneğin; İstanbul’da Eski Şark Eserleri Müzesi’ndeki 7515 sayılı Sebelilerden kalma bir kitâbe bulunduğunu belirtmekte ve içeriğini değerlendirmektedir³⁹⁸. Bunun yanında 1932’de yaptığı bir ziyaret sırasında Kudüs’te Kubbetü’s- Sahra’nın güney kenarında, “Büyük Selahaddin” tarafından yazdırılmış bir kitâbe gördüğünü belirtmektedir³⁹⁹. Kitâbeleri nerede, ne zaman ve nasıl gördüğünü net bir şekilde anlatmasının bir nedeni de muhtemelen onlara sahip çıkma ve koruma arzusudur. Onun için kitâbeler çok önemli bilgi kaynaklarıdır ve korunmaları, kayıt altına alınmaları gerekmektedir.

Hamidullah, bunların yanında çeşitli eserlerde bahsedilen kitâbelerle ilgili bilgileri de kullanmaktadır. Philip Hitti’nin *History of Arabs* adlı eserinden Louvre Müzesi’ndeki bir kitâbeyi⁴⁰⁰, ya da İbn Kesir’den İran’da İsfahan dolaylarında bulunmuş olan bir kitâbedeki bilgiyi⁴⁰¹ naklederek değerlendirmekte, bilgiyi edinme şeklini muhakkak

³⁹⁵ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 25.

³⁹⁶ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 32-33.

³⁹⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 25.

³⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 412.

³⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 133.

⁴⁰⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 598.

⁴⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 285.

belirtmektedir. Neşredilmiş kitâbelerdeki malumatı da kitâbenin şekli ve benzer özellikleri ile neşredenini özenle belirterek kullanmaktadır⁴⁰².

D. Komşu Ülke Kronikleri

Kronikler, tarih araştırmalarının en önemli kaynaklarından biridir. Kronikler arasında komşu ülkelere ait olanların incelenmesi özellikle uluslararası ilişkilere dair önemli bilgiler sunabilir.

Hamidullah bir tarihi olayı veya durumu anlayabilmek için onun uluslararası etkilerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir⁴⁰³.

Herhangi bir çağdaki siyasî durumun ancak o dönemle ilgili ve tarihî gerçeklerin en önemli kaynaklarından biri olarak dile getirdiği resmî belgelere bakılarak anlaşılacağını ifade eden Hamidullah⁴⁰⁴, komşu ülke kroniklerine büyük önem vermektedir. Bu kaynaklara müracaat etmesi ile o, İslâm tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak ele almasıyla dikkat çekmektedir⁴⁰⁵.

İslâm Peygamberi adlı eserinin giriş bölümünde kullandığı tarihî kaynakları sıralarken bunlardan biri olarak hiçbir bilgi temin edemediği komşu ülke kroniklerini de zikretmekte, bu açıdan incelediği ülkelerin durumu hakkında bilgi vermektedir.

İslâm Devleti'nin Resulullah'ın sağlığından itibaren Habeşistan, Mısır, Bizans, İran Sasanî imparatorlukları ve Hindistan'ın güneyindeki Malabar'la birtakım münasebetler kurduğunu belirtmektedir. O dönemin Mısır'ından kalma hiçbir yazılı belge bulunmadığını Batılı müsteşriklerden Margoliouth'a dayanarak ifade etmekte, İran ve Hint kaynaklarında da konuyla ilgili bilgi bulunmadığını belirtmektedir. Çin ile ilişkilere dair nakledilmiş "efsanevi bilgiler"den ayrı olarak Çin kaynaklarında da herhangi bir bilgi bulamadığını dile getirmektedir⁴⁰⁶.

Hamidullah Bizans kroniklerinde tam da Hz. Peygamber dönemine denk gelen süreçte yaklaşık bir asırlık toptan bir atlama olduğunu belirtmekte ve bunu anlamlı bulmaktadır. Daha sonraki Yunan tarihçilerinin muhtemelen, Arapların yeni inancı olan İslâm lehine bir davet olması nedeniyle Hz. Peygamberin mektuplarından bile bahsetmeyişiine dikkat çekerek, şayet böyle bir durum varsa bunun, birer tarihçi olarak siyasî olayların sonuçlarına tahammül edemeyişlerinin bir göstergesi olacağını ifade

⁴⁰²Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 288, 300 (524 nolu dipnot).

⁴⁰³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 7.

⁴⁰⁴Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 13.

⁴⁰⁵Avcı, "Hamidullah'ın Tarih Metodu", s. 199.

⁴⁰⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 8.

etmektedir⁴⁰⁷.

Bizans tarihinin 7. ve 8. yüzyılları için günümüze ulaşabilen en önemli iki temel çağdaş kaynak, Rahip Théophane ile İstanbul Patriği Nichéphore'un kronikleridir. Bizans tarihinin bahsedilen iki asrıyla ilgili bilgilerin hemen tamamı bu iki esere dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle Théophane ve Nichéphore'dan sonra yazılan Bizans tarihine dair Grekçe kaynaklar, 7. ve 8. yüzyıllar için bu iki kroniğe dayanmak durumunda kalmışlardır⁴⁰⁸.

Bizans tarihçilerinden Zonoras, Nichéphore ve diğer imparatorların dönemlerindedaha sonraki bir devreye rastladığını belirten Hamidullah, komşu ülke kroniklerinde bilgi bulunmayışını, dönemin Arap yarımadasındaki kabilelerin iç harplerle meşgul olması nedeniyle komşu ülkelerin Araplara Resulullah'ın sağlığında önem vermesi için "erken" olabileceği ihtimali ile açıklamaktadır⁴⁰⁹.

Bununla birlikte Hamidullah Nichéphore, Theodorite ve kilise tarihçileri gibi çeşitli Bizans kaynaklarında yer alan bilgileri değerlendirmektedir. Ancak bunlarda yer alan bilgileri ihtiyatla karşılamakta ve verdikleri bilgileri nakletmekte, ayrıca varsa çelişkili durumlara da işaret etmektedir⁴¹⁰. Örneğin; müsteşrik Caetani'nin Hz. Peygamber tarafından Herakliyus'a gönderilen İslâm'a davet mektubuyla ilgili itirazlarını değerlendirirken tarihçi Théophane'dan *Fransız Büyük Ansiklopedisi'nin* şu değerlendirmesini kullanarak bahsetmektedir: "Her zaman kesin ve doğru, hassas bilgi vermeyen, zaruri olan bîtarafılığı taşımayan bir tarihçi olan Théophane". Ardından bilgiyi nakletmekte, devamında kilise tarihçilerinin verdiği ve Théophane'in verdiğiyle çelişen bilgileri naklederek değerlendirmektedir⁴¹¹.

Bütün bunlara ek olarak Hamidullah'ın gerektiğinde *Justinien Hukuk Müdevvenatı* ve Aristo'nun *Atina Anayasası* gibi eserleri de kullandığı görülmektedir⁴¹².

Hamidullah, İslâm tarihi araştırmaları için komşu ülke kroniklerinin, onları istenen düzeyde kullanamasa da, önemine dikkat çekmekle takipçisi tarihçilerin ufkunu açmak istemiştir denilebilir.

⁴⁰⁷ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s.139.

⁴⁰⁸ Casim Avcı, (*Diplomasi, Din, Bilim, Sanat Alanlarında*)*İslâm Bizans İlişkileri*(m. 610-847), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa 1997, s. 10.

⁴⁰⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 9.

⁴¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 328.

⁴¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 346.

⁴¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 331; II, 862.

E. Tarihçilerin Eserleri

a. Tarih Kitapları

Tarih araştırmaları için en önemli kaynağın daha önce yaşamış olan tarihçilerin eserleri olduğu şüphesizdir. Hamidullah'ın araştırmalarında da bu anlamda en önemli kaynağın ilk dönem İslâm tarihçilerinin eserleri olduğu görölmektedir. İbn Habib, Taberî, Ya'kûbî, Mes'ûdî gibi tarihçilerin eserlerinin doğrudan Hz. Peygamber'in hayatına dair yazılmamış oldukları halde önemli bilgiler içerdiklerini belirtmektedir⁴¹³.

Hulefa-i raşidîn dönemi antlaşma ve belgelerinin özellikle Taberî'nin *Tarih*'inde ve Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-Buldân*'ında bulunduğunu bildiren Hamidullah, Taberî'nin *Tarih*'inin çok değerli bir telif olduğunu, ancak bazı eleştiriler açık ve güvenilir rivayetleri de içinde barındırdığını ifade etmektedir⁴¹⁴.

Hamidullah, "Büyük İslâm tarihçisi" olarak nitelendirdiği İbn Kesir'e çok önem vermekte⁴¹⁵, ondan, İslâm'ın büyük müfessir, müverrih ve muhaddisi olarak bahsetmektedir⁴¹⁶.

Hamidullah, Ya'kûbî'yi tarihî kaynaklar içinde her zaman için en son inanılacak bir kaynak olarak nitelendirmektedir⁴¹⁷. Ya'kûbî'nin, kendisine az itimat edilen bir kaynak olduđunu⁴¹⁸ ve anlatımlarının umumiyetle şüpheli olduğunu belirtmektedir⁴¹⁹. Bununla birlikte zaman zaman onu kaynak olarak kullanmakta, ancak şüpheliliğini de ifade etmektedir.

El-Matarî'nin *et-Ta'rîf bimâ ensâtü'l-Hucra min ma'alim dâri'l-Hicre* adlı eserinin Medine tarihi üzerinde çok önemli bir eser olduğunu, muahhar müelliflerin bu esere oldukça fazla atıf yaptıklarını belirtmektedir⁴²⁰.

Mekke tarihi üzerinde ihtisasıyla tanınmış olduğunu belirttiği Takiyüddin el-Fâsî'nin *Tahsîlu'l-Merâm fî Ahbâr Beldeti'l-Harâm* adlı eserini çok güvenilir bir kaynak olarak zikretmektedir⁴²¹.

İbn Haldun'un tanımlamalarından da faydalanmaktadır⁴²².

Hamidullah, Kastallanî, İbn Tulû, Kalkaşandî ve İbn Kayyım'ın en çok itimada şayan

⁴¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 10.

⁴¹⁴ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 20.

⁴¹⁵ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 79.

⁴¹⁶ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 47-48.

⁴¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 334.

⁴¹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1021.

⁴¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 449.

⁴²⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 45.

⁴²¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 32.

⁴²² Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 105.

yazarlar olarak değerlendirmektedir⁴²³. İbn Kâni'nin *Mucemu's-Sahabe* adlı eserini de Hz. Peygamber dönemi belgeleri ile ilgili önemli bir eser olarak zikretmektedir⁴²⁴. Ayrıca ilk dönem İslâm tarihi ile ilgili diğer eserleri de araştırmalarında en geniş anlamda kullanmaktadır.

b. Sîreler

İlk dönemde yazılmış siyer kitapları, Hz. Peygamberin hayatını ele alan araştırmalar için şüphesiz en önemli kaynaktır. Bunun en önemli sebebi, doğrudan Hz. Peygamberin hayatını konu almış olmalarıdır. Hamidullah da bu çerçevede Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili olarak onun dönemine yakın zamanda yazılmış siyer kitaplarına büyük önem vermektedir.

Hamidullah, Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili nazım ya da nesir olarak yazılmış eserlerin onun sahabileri arasından çıkan entelektüellerin çabalarıyla ortaya çıktığını dile getirmektedir. Hz. Peygamber'in hayatını anlatan sîret kitaplarının efsaneler barındırmadığını, içeriklerinde abartılı anlatımlar, insanüstü tanımlamaların yer almadığını, ancak dürüstlüğüne güvenilen ve tek amaçları gerçeklerin ortaya çıkması olan şahitler tarafından aktarılan yalın gerçekleri ihtiva ettiklerini belirtmektedir. Bu kitapları okuyan ya da dinleyenlerin bir "adalet makinesi" gibi davranarak delili olmayan hiçbir şeyi kabul etmediklerini ve hatta nesilden nesile geçtikçe emniyet ve doğruluk unsurları karşısında rivayetlerin kurban edilebildiğini ifade eden Hamidullah, nesiller boyunca uzayıp giden rivayetçiler zincirinin hiç kesintiye uğramadığını; bu konuda gösterilen titizliğin, modern araştırmacıların en mükemmel eserlerinde bulunan referanslarda gösterilen titizlikten çok daha üstün boyutlarda olduğunu söylemektedir⁴²⁵.

Sîrelerin Hz. Peygamberin sahabileri döneminden itibaren kaleme alınmaya başladığını belirten Hamidullah, öncelikle Hz. Peygamber'in savaş ve gazvelerinin yazıldığını, sonraları ise daha geniş anlamda ilgi gören diğer konularla ilgili çalışmaların ortaya çıktığını söylemektedir. Kullandığı siyer kaynaklarını sıralarken en eskilerden olarak İbn İshak'a ve ardından Musa b. Ukbe'ye ait çalışmalardan başlamaktadır. Devamında Vakıdî'nin *el-Meğazî* ve *er-Ridde*'sinden bahsettikten sonra İbn Hişam'ın İbn İshak'ın eserinin günümüze ulaşmasındaki katkısını vurgulamaktadır⁴²⁶. İbn İshak'ın eserinin her şeyden önce bir tarih kitabı olduğunu, ancak İbn Hişam'ın katkısıyla ilk

⁴²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 386.

⁴²⁴ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 29.

⁴²⁵ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 7.

⁴²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 9.

dönem eserlerinin en üstünü olma payesine ulaşan İbn İshak'ın eserinin, yine İbn Hişam dolayısıyla ihmal edildiğini ifade eden Hamidullah, bu kitabın, iki açıdan önemine dikkat çekmektedir. Birincisi, geniş ilmine ve ince görüşlülüğüne rağmen İbn Hişam, İbn İshak'ın kitabında bulunan her şeyi eserine almamıştır. İkincisi, İbn Hişam, kitabın orijinalinde bulunan birçok şiiri, İbn İshak'ın nisbet ettiği kimselere nisbet etmenin doğru olmadığına inandığından eserine almamıştır⁴²⁷.

Hamidullah'ın en önemli kaynağı, ilk olması yönüyle de dikkat çeken İbn İshak'tır. İbn İshak'tan İmam Şafî'den alıntılacağı şu ifade onun İbn İshak'a verdiği büyük önemi göstermektedir: "Hz. Peygamber'in sîretini çalışmak isteyen İbn İshak'a başvurmalıdır"⁴²⁸. Hamidullah İbn İshak'ı tarih uzmanlarından biri olarak değerlendirmektedir, ancak onun zamanında Hz. Peygamber'in biyografisinin ve özellikle de savaşlara dair rivayetlerin hadisler kadar özenle incelenmediğinden dolayı İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin kendi öğrencilerini bile İbn İshak'la görüştürmemeye özen gösterdiğini belirtmektedir⁴²⁹. Bununla birlikte Hamidullah İbn İshak-İbn Hişam'ın mevcut eserler arasında en faydalısı olduğunu ifade etmektedir⁴³⁰. İbn Hişam'ın *Sîreti Resulillah*'ının en eski, en ihtiyatlı ve en güvenilir kaynaklardan biri olduğunu vurgulamaktadır⁴³¹.

Hamidullah'ın önemli kaynaklarından biri de Vakıdî'dir. Müellif, yararlandığı kaynakların zayıf yönlerini göstermekten de kaçınmamaktadır. Bu konuda en dikkat çeken örneklerden birinin Vakıdî olduğu görülmektedir. Vakıdî ile ilgili olarak, onun Hz. Peygamber dönemiyle ilgili tarihlendirmeler konusunda en zayıf olanlardan olduğunu belirtmektedir⁴³². Vakıdî'nin seçkin bir âlim olduğunu, ancak aylara ekleme yapılması gibi matematiksel ve astronomik meseleyi bilmiyormuş gibi gözüktüğünü, hicrî yılbaşı ile Hz. Peygamberin bundan üç ay sonra Rebiyülevvel ayında gerçekleşen hicreti arasındaki farkı hesaba katmadığını vurgulamaktadır⁴³³. Hz. Peygamberin h. 10. yılda nesîyi kaldırmasını ve İslâmî dönemin başlangıcı ile Hz. Peygamberin Medine'ye hicreti arasındaki farkı hesaba katmadığını; olayları bazen İslâm'ın başlangıç dönemine göre, çoğu kez de hicret-i nebevîye göre tarihlendirdiğini ifade etmektedir. Vakıdî'nin *Meğazî* adlı eseri ile İbn

⁴²⁷ İbn İshak, *Siyer*, s. 21-22.

⁴²⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 89, ayrıca bk. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 45. İbn İshak'ın *es-Sire*'sini neşretmesi müellifin İbn İshak'a verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁴²⁹ Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 44.

⁴³⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 8.

⁴³¹ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 20.

⁴³² Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 132.

⁴³³ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 159.

Sa'd'ın ondan nakillerinde durumun bu şekilde olduğunu belirtmektedir⁴³⁴. Ayrıca Vakıdî'nin kimi zaman, çok güvenilir olduklarını zannederek aslında güvenilir olmayan kişilerden fazla ayrıntıya kaçan doğrulamalar yapabildiğini de söylemektedir⁴³⁵.

Hamidullah, Süheylî'den “büyük siyer âlimi” olarak bahsetmektedir. Hz. Peygamberin ilk vahyi aldığı zaman olarak çoğunluğun görüşünün 27 Ramazan olduğunu naklettikten sonra “büyük siyer âlimi” Süheylî'nin bu konuda 17 Ramazan'ı öne sürdüğünü belirterek onun görüşüne de önem verdiğini göstermektedir⁴³⁶.

Hamidullah konuyla ilgili başka önemli eserlerden de yararlanmaktadır. Örnek olarak zikretmek gerekirse müellif, Muhammed b. Yusuf eş Şe'mî ve Makrizî'nin eserlerinin, konuların belki yüzlerce bölüm oluşturacak şekilde düzenlendiği çok kapsamlı eserler olduğunu vurgulamaktadır⁴³⁷. Özellikle “büyük sîret yazarlarından”⁴³⁸ olarak ifade ettiği Muhammed b. Yusuf eş Şe'mî'nin *es-Sîre, Sîre-i Şe'miyye*⁴³⁹ ya da *Sübûlu'l-Hudâ* adlarıyla bahsettiği eserine büyük önem vermektedir⁴⁴⁰. Ayrıca müellifin siyer alanında kaleme alınmış başka eserlerden de yararlanma yoluna gittiği söylenmelidir.

c. Ensab ve Tabakat Kitapları

Ensab ve tabakat kitapları, siyer araştırmaları için önemli kaynaklardır. Muhammed Hamidullah, neseb ilmine büyük önem vermekte ve bu ilmi Araçların millî tarihleri olarak değerlendirmektedir. Bu ilim dalında yazılmış eserleri, başka yerlerde bulunamayan pek çok tarihî bilgiyi barındırmasından dolayı çok değerli bulmaktadır.

Hamidullah'ın Araçların soy bilgileri ile ilgili olarak yararlandığı en dikkat çeken kaynaklar İbnü'l Kelbî ve Belâzûrî'dir. İbnü'l-Kelbî ve Belâzûrî gibi İslâm sonrası dönem yazarlarının neseb ilmini devam ettirdiklerini belirten Hamidullah, bunların yanında Mus'ab (ö. h. 236), talebesi İbn Bekkâr ve diğerleri tarafından bu alanda yazılmış eserlerin günümüze kadar ulaşmış olmasını çok önemsemektedir⁴⁴¹. Belâzûrî'ye büyük önem veren müellifin, onun Ensabü'l-Eşraf adlı eserinin bir bölümünü neşrettiği görülmektedir.

Hamidullah, İbnü'l-Kelbî'yi de önemsemektedir. Müellif, İbnü'l-Kelbî'nin mühim bir tarih yazarı⁴⁴², özellikle de Araçların eski tarihî devreleri konusunda büyük bir otorite

⁴³⁴ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 132.

⁴³⁵ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 160.

⁴³⁶ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 37.

⁴³⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 8-9.

⁴³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 446.

⁴³⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 33, 40, 90, 112, 125, 128, 178 gibi.

⁴⁴⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1154.

⁴⁴¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 9.

⁴⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 944.

olduğunu belirtmektedir⁴⁴³. İbnu'l-Kelbî'nin önemli bir tarih yazarı olmasından dolayı ondan başka kaynağın olmadığı konularda İbnu'l-Kelbî'den ilgili kısmın tümünü alıntıladığı görülmektedir⁴⁴⁴.

Hamidullah'ın kullandığı önemli kaynaklardan biri de tabakat kitaplarıdır. Bunlar içinde en önemlisi ilk dönem İslâm tarihi ile ilgili en temel kaynaklardan biri olan İbn Sa'd'ın meşhur eseridir. Müellif, İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ının Hz. Peygamber ile ilgili verdiği bilgiler yanında onun yüzlerce sahabisinden bahsetmesinden dolayı çok önemli bir eser olduğunu belirtmektedir⁴⁴⁵. Ayrıca bu eserin, Hz. Peygamber dönemi belgeleri ile ilgili en önemli kaynak olduğunu; ancak, yazarın mümkün olduğunca malzeme toplamaya çalıştığını, eleştiri ve süzmeyle ilgilenmediğini ifade etmektedir⁴⁴⁶. Ayrıca İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ında zikrettiği olayların zaman sırası itibariyle karışık olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte İbn Sa'd'ın miraç olayını Taif seyahati sonrasına yerleştirmesini doğru bulmakta, kendisi de bu konunun anlatımında İbn Sa'd'ı örnek aldığını ifade etmektedir⁴⁴⁷.

F. Farklı Alanlarda Yazılmış Eserler

Hamidullah, çalışmalarında farklı alanlarda yazılmış eserlerden de faydalanmaktadır. Bunlar arasında fıkıhla ilgili olanların diğerlerinden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bunda müellifin ilim yolculuğuna İslâm hukuku alanında başlamış olmasının önemli payı olmalıdır. Müellif, büyük fıkıh bilgini Serahsî'nin *Mebûsût* adlı eserini kaynak olarak kullanmaktadır⁴⁴⁸. Muhammed Şeybanî'nin *Şerhu Siyeri'l Kebîr*'ini de kaynak olarak kullanmaktadır⁴⁴⁹.

Hamidullah, Hz. Peygamber dönemi belgeleri ile ilgili en eski, en ihtiyatlı ve en güvenilir kaynaklardan biri olarak Ebu Yusuf'un *Kitabu'l-Harac*'ını zikretmektedir⁴⁵⁰. Ayrıca İbn Zenceveyh'in *Kitabu'l-Emvâl*'i ve Hâzımî'nin *Kitabu'l-Emâkin*'ini de en önemli kaynaklar olarak değerlendirmektedir⁴⁵¹.

En iyi kaynaklardan biri olarak Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Emvâl* adlı eserini nakleden Hamidullah, bu müellifin nakilde söz arasında bazen bir iki cümleyi terk

⁴⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 846.

⁴⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 944.

⁴⁴⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 9.

⁴⁴⁶ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 20.

⁴⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 119.

⁴⁴⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 414.

⁴⁴⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 233-234.

⁴⁵⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 20.

⁴⁵¹ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 29.

edebildiğini belirtmektedir⁴⁵².

Hamidullah, tasavvufla ilgili eserlerden de yararlanmaktadır. İbnu'l-Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye*'sini de zaman zaman kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Ondan bir hadis nakletmesi⁴⁵³, İbn Arabî'ye duyduğu güven ile izah edilebilir. Namazın taşıdığı sırlarla ilgili olarak büyük mutasavvıf ifadesiyle bahsettiği Ahmed Veliyyullah Dıhlevî'nin açıklamalarını alıntılarla nakletmektedir⁴⁵⁴.

Seyahatnameler de Hamidullah için önemli bilgi kaynaklarıdır. Hiçbir bilgi temin edememişse de İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde kutuplarda namazla ilgili bilgi bulamadığını aktarmaktadır. Rusya'nın Volga bölgesinde yaşayan Türk asıllı Bulgarların İslâm'a geçişlerine dair bilgiler ihtiva eden eserin bu konuya temas etmediğini belirtmektedir⁴⁵⁵.

İhvân-ı Safa Risaleleri'nden de yararlanan Hamidullah'ın evrimle ilgili bazı bilgiler naklettiği görülmektedir.⁴⁵⁶ Hem Doğu'dan hem Batı'dan bir kısmının çok derin bilgilerle yüklü olduğunu ifade ettiği⁴⁵⁷ seleflerinin eserlerinden faydalandığını belirten Hamidullah, bu başlık altında pek çok eserden yararlanmıştır.

Hamidullah, yukarıda zikredilenler dışında *Tâcu'-Arûs* ve *Lisânu'l-Arab* gibi sözlükleri de kaynak olarak kullanmaktadır. Bunlardan aldığı bilgiler genellikle şiiirdir. Kullandığı şiiirlerin pek çoğunu *Lisânu'l-Arab*'dan almıştır⁴⁵⁸.

Hamidullah, tarihî yerlerle ilgili hazırlanmış haritaları da kaynak olarak kullanmıştır. Huneyn'in yeri ile ilgili olarak Sultan II. Abdülhamid(1876-1909)devrinde Hicaz Demiryolları İdaresi tarafından hazırlanmış bir haritayı –pek itimada şayan bulmasa da- bölgeyi ziyaret etmediğini bildirerek içeriğini değerlendirmektedir⁴⁵⁹.

G. Gazete ve Dergiler

Muhammed Hamidullah, araştırmalarında gazete ve dergilerde yer alan haber ve bilgileri de kullanmaktadır. Kullandığı gazete ve dergi haberlerinin büyük çoğunluğu Hz. Peygamberin diğer ülke yöneticilerine gönderdiği İslâm'a davet mektuplarının keşfedilişi ile ilgilidir.

Hamidullah Hz. Peygamber dönemi ile ilgili resmi belge olarak değerlendirdiği

⁴⁵² Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 20.

⁴⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 724.

⁴⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 731.

⁴⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 796.

⁴⁵⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 196-197.

⁴⁵⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 10.

⁴⁵⁸ Örnek için bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 49, 506; II, 864.

⁴⁵⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 157-158.

diplomatik mektupları çok önemsemekte ve bunların keşfi ile ilgili haberleri ilgiyle takip etmektedir. Şayet yeni bir haber, gelişme yayınlanırsa eserlerinin yeni baskılarında muhakkak bu bilgilere, haberin kaç sütun üzere, ne gibi eklerle yayınlandığı gibi ayrıntılarla yer vermektedir⁴⁶⁰.

Hz. Peygamber tarafından Bizans imparatoru Herakliyus'a, İran kirasına, Mukavkıs'a, Necaşî'ye ve Münzir'e gönderilen diplomatik mektupların keşfedilişi ve bunlarla ilgili bilgileri gazete ve dergi haberleriyle; kaynakların hangi ülkelerde, hangi tarihte, hangi sayılarında yer aldığını da belirterek vermektedir⁴⁶¹.

Diplomatik mektuplar yanında tarihî olaylarla ilgili güncel bilgiler içeren haberleri de kullanmaktadır. Örneğin; Ma'rib Seddi üzerindeki Himyerî kitabesinin neşredilişini *Le Monde* gazetesinin haberiyle nakletmektedir⁴⁶². Hz. Musa ve Firavun'u anlatırken Paris'te 1976'da gerçekleştirilen Ramses Sergisi'ni yine gazete haberleriyle vermekte, güncel gelişmeler ile Firavun-Ramses ilişkisini açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır⁴⁶³.

Çeşitli dillerde yayınlanmış hatta tercümeleri devam eden Kur'an çevirilerini bile takip etmekte, bunlarla ilgili gelişmeleri gazete haberlerinden nakille haber vermekte, güncel bilgileri en faydalı şekilde eserlerinde değerlendirmektedir⁴⁶⁴.

Haberlerini kullandığı gazete ve dergilerin bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

Journal Asiatique, (Paris), *el-Amed*, (Tunus), *el-Hayât*, (Beyrut), *Cumhuriyet*, (İstanbul), *Yeni İstiklâl*, (İstanbul), *Le Monde*, (Paris), *el-Belağ*, (Kahire), *ZDMG*, (Almanya), *Pakistan Times*, (Lahore), *el-Menar*, (Kahire)⁴⁶⁵

H. Şahsi Gözlem ve Hatıraları

Muhammed Hamidullah, sadece kitaplar ve yazılı kaynaklardaki bilgileri kullanmakla yetinmemektedir. Tarihi olayların geçtiği mekânları ziyaret ederek olayın daha canlı bir şekilde tanıdığı olmakta ve izlenimlerini okuyucuyla paylaşmaktadır⁴⁶⁶. Özellikle *Hz. Peygamber'in Savaşları* adlı kitabını savaş meydanlarını yerinde inceleyerek yazmıştır.

Eserlerindeki, Hicaz'la ilgili bilgiler genellikle 1932, 1939, 1946-1947 ve 1964'te bu

⁴⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 349.

⁴⁶¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 309-310, 319, 349, 365, 384.

⁴⁶² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 288.

⁴⁶³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 549.

⁴⁶⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 175, 204.

⁴⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 319, 349, 365, 549, 288, 309, 384; Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 175, 204.

⁴⁶⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 189.

bölgeye yaptığı seyahatlerdeki izlenimlerine dayanmaktadır. Bir yeri bir kere ziyaret etmiş olmakla yetinmeyen Hamidullah, imkân bulursa tekrar aynı yerleri ziyaret etmekte, edindiği/keşfettiği yeni bilgiler ışığında eserlerini güncellemekte ve varsa bir hatası bunları da düzeltmektedir⁴⁶⁷.

Tarihîmekânlarla ilgili olarak, buralarda bulunan eski harabelerin tahrip edilmesini önleyecek herhangi bir tedbirin olmayışından yakınmaktadır. Örneğin; Hayber’de pek çok eski bina kalıntısına rastladığını belirten Hamidullah, bunlarla ilgili ihtisas sahibi olmadığından net bir yorumda bulunamadığını ifade etmekte ve herhangi bir tedbirin alınmamış olmasını önemli bir eksiklik olarak zikretmektedir⁴⁶⁸.

Hamidullah, Huneyn gibi tam olarak yeri tespit edilememiş mekanları tespit için de ilgili yerleri ziyaret ederek yerinde araştırmalar yapmıştır⁴⁶⁹.

Tarihîmekânları ziyaret ederek Hamidullah, kimi kaynaklarda zikredilen bazı bilgi ve iddiaları da tetkike tabi tutmaktadır. Uhud Dağı’nın arkasından Hz. Peygamber’in karargâhına geçit açıldığına dair iddiaları bölgeye defalarca yaptığı ziyaretler ve tetkikler sonucu, mekânın bunu doğrulamadığı gerekçesiyle geçersiz bulması buna örnek olarak verilebilir⁴⁷⁰. Onun için, tarihi mekânlar aynı zamanda bir sınama yeridir.

Hamidullah ziyaret etme fırsatı bulduğu bölgelerin geçmişteki ve kendi şahit olduğu dönemlerdeki durumlarını da anlatarak ziyaret ettiği mahallerin farklı zamanlardaki değişimlerini de dile getirmekte; kaybolan, sahip çıkılmayan ya da değeri tespit edilememiş eserlerin kaydını da tutarak bu mekânlara dair bir kaynak niteliği taşımaktadır⁴⁷¹.

Hamidullah tarihîmekânda olay yeri inceleme ekibi gibi çalışıp coğrafi ve topoğrafik bilgilere yer vererek kendi gözlemleri ile tarihçilerin rivayetlerini birlikte değerlendirmekte vemekânları bir tur rehberi gibi önemlerine vurgu yaparak anlatmaktadır⁴⁷².

Hamidullah, seyahat ve gözlemlerinden ayrı olarak zaman zaman şahsîhatıralarından da faydalanmaktadır. Bunların bir kısmı Batıda şahit olduğu mühtedihikâyeleriyle ilgilidir. Bunların bir kısmı tasavvufun etkisinin gücünü ifade etmek için bir kısmı da diğer dinler hakkında bilgi sahibi olmanın önemini vurgulamaktadır⁴⁷³. Hamidullah’ın bir rahibe ile tartışması ve ardından iki yıl mektuplaşmaları sonucu rahibenin Hacce Tahire adını

⁴⁶⁷ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 25. Ayrıca bk. Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 182-185.

⁴⁶⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 184.

⁴⁶⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 156-157.

⁴⁷⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 96.

⁴⁷¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 73-74; Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 32-33.

⁴⁷² Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 54-55, 125, 179; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 255.

⁴⁷³ Hamidullah, *Allah’ın Elçisi*, s. 254.

olarak İslâm'ı seçmesi ikincisine örnek olarak verilebilir⁴⁷⁴.

Kur'an tilavetinin inanan kimse üzerindeki olumlu etkisine dair kara büyüye uğramış pek çok kimsede bunun müspet tesirlerine şahit olduğunu ifade etmektedir⁴⁷⁵.

Şîî-Sünnî meselesine dair açıklamalarında da şahsî hatıralarından kesitler görmekteyiz. Bunlarda ilkokuldaki öğretmenlerinin konuyu açıklama biçimlerini de farklı bir bakış açısı olarak zikre değer bulmaktadır. Hz. Ali'nin neden halife olmadığı konusu⁴⁷⁶ ile Şîî-Sünnî çatışmasını çözme⁴⁷⁷ konularında ilkokul öğretmenlerinden aldığı bu cevapların kendisini çok etkilediğini belirterek, bunlara zaman zaman yer vermektedir.

Naklettiği şahsî hatıraların bir kısmı ise daha ziyade tarihe kaynak olacak cinstendir. Örneğin; Hicaz'a yaptığı seyahatlerin birinde I. Dünya Savaşı sonrası bölgedeki yönetimin durumu, halkın izlenimleri ve kendi şahit olduğu olaylarla ilgili bilgi vermektedir⁴⁷⁸. Bir başka örnekte o, talebeliğinde Hindistan lideri Gandhi tarafından yapılan bir konuşmanın kendi üzerindeki etkisini ve ondan unutamadığı bir bölümü naklederek değerlendirmektedir. Hamidullah'ın unutamadığı bölüm şudur: "Bizim müstakbel hükümetimiz, Müslümanların Hulefa-i Raşidin'i gibi hareket etmelidir." Müellif, Gandhi'nin ayrıca devamında özellikle Hz. Ömer dönemini işaret ettiğini de zikretmektedir⁴⁷⁹.

Hamidullah, seyahatlerinde dindiği izlenimlerini de çalışmalarında kullanmaktadır. Müellifimiz, sık seyahat eden biridir. İlmî çevresi geniştir. Mümkün olan her durumda, karşılaştığı her kesimden bilgi almakta, bulunduğu her ortamdan faydalanmaktadır.

Medine şehrinin Harem sınırlarına Hz. Peygamber tarafından diktirilmiş sütunlarla ilgili olarak; Medine'yi karış karış bilen biri olarak ifade ettiği ve Medine'de Şeyhülislam Kütüphanesi'nde memur olan İbrahim Hamdi Harputlu'yla yaptığı bir görüşmede, 1939'da Medine'nin doğusunda bu sütunların harabelerine rastlanabileceğini söyleyen bu zattan, sütunların o zamanki halleriyle ilgili bilgiler de almıştır. Hiçbir kaynakta Harem hudut işaret sütunlarının yeniden inşa edildiğine dair bilgilerin bulunmayışına da dayanarak İbrahim Hamdi Harputlu tarafından belirtilen sütunların Hz. Peygamber döneminden kalma olabileceği ihtimalini kuvvetli bulmaktadır⁴⁸⁰.

Hamidullah, 1946'da yine Medine'ye yaptığı bir seyahatte Akül Gölü civarında,

⁴⁷⁴ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 270.

⁴⁷⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 811.

⁴⁷⁶ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 273.

⁴⁷⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 47.

⁴⁷⁸ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 205.

⁴⁷⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 2007, s. 110-111.

⁴⁸⁰ Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları*, s. 46.

orada yaşayan göçebelerle civar hakkında konuştuğunu ve I. Dünya Savaşı öncesi Türk yöneticilerin bu gölde gezinti amacıyla bazı tekne ve kayıklar bulduklarına dair anlattıklarını nakletmektedir⁴⁸¹. Görüştüğü şahıslardan hem bugün hem de geçmişe dair bilgiler edinmektedir. 1939'da evlerinde misafir olarak kaldığı kişilerin kendisine, Hevazin göçebe kabilelerinin hala Taif'ten üç günlük mesafede yaşadıklarını kati olarak söylediklerini ifade etmektedir⁴⁸². Görüştüğü kişilerden edindiği bilgileri aktarırken kaynağı mutlaka belirtmekte, mutlak kesinlik veren bir durum yoksa buna neden olabilecek ifadelerden uzak durmaktadır.

Görüştüğü şahıslardan bazen sadece bilgi değil, kaynak da temin etmektedir. Örneğin *el-Mutemed*'in günümüze ulaşmış birkaç yazmasından birinin kendi elinde olduğunu ve bunu Yemenli bir kadının kendisine verdiğini belirtmektedir⁴⁸³.

Hız. Peygamberin Uman melikleri Ceyfer ve Abd'e göndermiş olduğu davet mektuplarının bulunmasıyla ilgili haberleri de yine Paris'te bir işçi yurdunda işçilere namaz kıldırırken yanına gelen bir işçinin gösterdiği gazete kütüründen öğrendiğini belirtmektedir⁴⁸⁴. Bu işçinin verdiği haberin peşinden giderek daha detaylı bilgilere ulaştığını anlatmaktadır. Yine bu mektubun orijinalindeki yazının biçiminin farklı oluşu ve iki uçlu bir kalem kullanıldığına dair bilgiyi teyit eder mahiyette, Afrika'nın Dahomé bölgesinden Fassasi Obaorin adındaki dostundan öğrendiği, bu tür kamış veya bambudan yapılan kalemlerin bugün de Dahomé, Nijer ve Nijerya'da Müslümanlar tarafından kullanıldığını nakletmektedir⁴⁸⁵. Yine Hız. Peygamber dönemi vesikalarıyla ilgili olarak Medine'de bir ziraat mühendisi olan Mr. Twitchell'in yanında özel kâtip olarak çalışan bir zattan Yenbu liman şehri yakınındaki Kabil kasabasında (bugünkü Mehdu'z-Zeheb), Kabaliye madenlerinin işletme hakkının verilmişinden bahseden eski bir vesika gördüğünü öğrendiğini belirtmektedir. Sudanlı olan bu şahıs bu vesikanın ne kopyasını çıkarmış ne de fotokopisini almış olmadığından daha fazla bilgi edinemediğini ifade eden Hamidullah, bu konudan bahsetmeden geçmemiştir⁴⁸⁶.

Hız. Peygamberin Herakliyus'a gönderdiği mektubun aslı ile ilgili olarak Abu Dabi Emirliği saray danışmanlarından Dr. İzzeddin İbrahim'in kendisini Paris'te ziyaret ettiğini söyleyen Hamidullah, İbrahim'in, mektubun Ürdün kralının haremindeki bir kadının mülkiyetinde iken kralın öldürülmesiyle, kadının ülkeyi terk edip İsviçre'ye yerleştikten

⁴⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 187.

⁴⁸² Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları*, s. 160.

⁴⁸³ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 127.

⁴⁸⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 417-418. Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s.174.

⁴⁸⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 422. Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 179.

⁴⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 443.

sonra mektubu Abu Dabi kralına sattığına dair verdiği bilgileri yorumsuz olarak nakletmektedir⁴⁸⁷.

Taşkent'teki Hz. Osman'a ait olduğu düşünülen Kur'an nüshasının oraya nasıl gittiğini bizzat nüshayı götüren Ali Ekber Topçubaşı'ndan dinleyen Hamidullah, bu olayı da birinci elden nakletmektedir⁴⁸⁸.

Görüştüğü bazı kişilerden edinip naklettiği bilgilerden bir kısmı, döneminin ilmî çalışmalarıyla ilgili de bilgi vermektedir. Kendisi 1933'te Paris Üniversitesi'ndeyken, Mr. Pretzl adındaki bir zatın Paris Devlet Kütüphanesi'ndeki bütün eski Kur'an yazmalarının fotokopilerini almak için Paris'e gelmiş olduğunu belirtmektedir. Bu profesörün Münih Üniversitesi tarafından Kur'an'ın eski yazma nüshalarını karşılaştırmak amacıyla kurulmuş olan Kur'anî Araştırmalar Enstitüsü'nün üçüncü müdürü olduğunu ifade eden Hamidullah, profesörün kendisine, şu ana kadar enstitüde kırk üç bin Kur'an nüshasının bulunduğunu ve karşılaştırmanın sürdüğünü anlattığını haber vermektedir. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında enstitü binasına düşen bombanın tüm binayı, kütüphaneyi ve çalışanları imha ettiğini eklemektedir⁴⁸⁹.

Hamidullah'ın farklı din mensuplarından edindiği bilgilere de eserlerinde yer verdiği görülmektedir. Hamburglu bir Katolik papazdan Hıristiyanlıktaki orucun hafif bir kahvaltılık, tam bir öğle yemeği ve hafif bir akşam yemeği olduğunu öğrendiğini nakletmektedir⁴⁹⁰.

Çeşitli konularda, görüştüğü şahıslardan edinerek aktardığı bilgiler, döneminin çeşitli alanlarındaki durumlar hakkında da bilgi sağlamaktadır. Örneğin; 1956'da sadece Türkiye'de yüz elli bin civarında hafız bulunduğunu belirtmektedir⁴⁹¹. Yine Türkiye'de Kemal Kuşçu gibi bazı Türk subaylarından bir dönem Şeybanî'nin *Şerhü's-Siyeru'l-Kebir*'inin Münip Ayntâbî tarafından Türkçeye tercüme edilmiş halinin Harbiye Mektebi'nde ders kitabı olarak okutulduğunu belirtmektedir⁴⁹².

Hamidullah, görüştüğü şahısların kütüphanelerinde gördüğü bazı eserlerden de bahsetmektedir. Örneğin; 1978'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi profesörü Mehmet Hatipoğlu'nun özel kütüphanesinde *Sahih-i Buhari*'nin tam bir nüshasını gördüğünü ifade etmektedir⁴⁹³.

Hamidullah, şayet bir şahıstan bilgi almışsa bunu muhakkak belirterek

⁴⁸⁷ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 145.

⁴⁸⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 35-36.

⁴⁸⁹ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 37-38.

⁴⁹⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 208.

⁴⁹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 707.

⁴⁹² Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 144.

⁴⁹³ Hamidullah, *"Sahih-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla"*, s. 187.

nakletmektedir. Bilginini doğruluğuna ya da yanlışlığına dair ulaştığı bir sonuç varsa buna da yer vermektedir. Yanı sıra herhangi bir yorumda bulunmadan aktardığı bilgiler çoğunluktadır.

Hamidullah, çalışmalarında kişi ve kurumlarla yaptığı bazı yazışmalardan edindiği bilgileri de kullanmaktadır.

Müellifin, kaynak olarak kullandığı mektuplardan bir kısmı *Kur'an-ı Kerim Tarihi* kitabındaki farklı dillerde hazırlanmış Kur'an çevirileri konusuyula ilgilidir. Burada yazar, farklı ülkelerde bu işle uğraşan kişilerden güncel bilgiler elde etmektedir⁴⁹⁴.

Kurumlarla da bazı yazışmalar yapan Hamidullah, bunlarda bilgi, belge ve doküman araştırması yapmaktadır. Örneğin; Londra'daki Habeşistan büyükelçiliğine, Hz. Peygamber tarafından Habeş Necaşisine gönderilen davet mektubunun orijinalinin akıbetini soran bir mektup yazmıştır ve cevabı okuyucuyla paylaşmaktadır⁴⁹⁵. Hz. Peygamberin el-Ahsa valisi el-Münzir'e gönderdiği mektubun orijinaliyle ilgili de Selahaddin el-Müneccid gibi bazı meslektaşlarıyla yaptığı yazışmalardan edindiği bilgileri kaynak olarak kullanmaktadır⁴⁹⁶.

Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları* kitabında Hayber'le ilgili 1964 öncesi yazdıklarının bir kısmının K. S. Twitchell adında bir tanıdığıın mektubuna dayanarak verdiğini belirtmektedir⁴⁹⁷.

Hamidullah'ın bazı bilgileri teyit ettirmek için kurumlara mektup yazdığı da görülmektedir⁴⁹⁸. Müellif, Prof. Kahle'yle yaptığı mektuplaşma sonucu ondan edindiği bazı kaynakları listelemektedir⁴⁹⁹. Her durumda, aldığı bilginin mektup kaynaklı olduğunu ve kimden elde ettiğinin muhakkak belirtmektedir.

⁴⁹⁴ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 127-128.

⁴⁹⁵ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 118.

⁴⁹⁶ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 108.

⁴⁹⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 1181-182.

⁴⁹⁸ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 179.

⁴⁹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 611.

III. METODU

A. Tarihi Olayları Değerlendirme Metodu

1. Tasviri Anlatıma Önem Vermesi

Muhammed Hamidullah, eserlerinde tasvirî anlatımı harita ve krokilerle zenginleştirmekte ve bu yönüyle öne çıkarmaktadır. Bunun temeli öğrencilik yılları kadar eskiye dayanmaktadır. Haydarâbâd'da geçen öğrencilik yıllarında izcilik yapmış olan Hamidullah, 1932'de ilk defa Hicaz'a hareket ederken izcilik şefi olan Ali Musa Rıza Bey'in kendisine gezip dolaştığı yerlerin harita ve krokilerini çıkarma fikrini verdiğini ifade etmektedir. Bu özelliği onu gezip gördüğü önemli yerlerin krokisini çıkarmaya yöneltmiştir. 1932'deki ziyaretinde sadece Uhud'un haritasını çıkarabilmiş, 1939'da Bedir haritasını hazırlamıştır. Yine bu ziyaretinde Uhud'u da yeniden gözden geçirerek Hendek haritası ile karşılaştırdığını belirtmektedir⁵⁰⁰. 1946'daki ziyareti sırasında Hendek savaşının cereyan ettiği bölgenin haritalarını önemli pek çok mahalleri tespit etmiş olduğundan yeni baştan hazırladığını ifade eden müellifimiz, Medine çevresinde birçok yerde gezip yerinde incelemelerde bulunmuştur. 1964'teki ziyaretinde Hayber'e de kısa bir ziyaret yapmış, gezip incelediği yerlerin harita ve krokilerini elindeki imkânlardâhilinde (sadece bir pusula ve bir fotoğraf makinesi) hazırlamıştır. Kendisi, meslekten yetişme bir harita mühendisi olmadığını fakat elinden geleni yaptığını ifade etmektedir. Suudi hükümetinin kendisine veya başka bir kimseye daha başka sahaları da açması durumunda ve özellikle Vâdi'l-Kura, Tebük Dûmetü'l-Cendel, Maknâ, Cerbâ', Azruh, Mu'te vs. bölgelerin tetkik edilebileceğini, Hz. Peygamber'in buralarda giriştiği savaşların haritasını çıkarma fırsatı verilirse çalışmalardan edinilen neticelerin çok daha faydalı olacağını ifade etmektedir⁵⁰¹.

Hamidullah, 1964 öncesi Hayber'e dair yazdıklarını kulaktan dolma bilgiler üzerine bina edilmiş olarak değerlendirmektedir. Bölgeyi kendisi ziyaret etmemiş olduğundan K. S. Twitchell tarafından Suudi Arabistan'ın ziraî durumuna dair hazırlanan bir rapor ile yine bu şahsın kendisine gönderdiği bir mektup ve bununla birlikte gönderdiği Hayber çevresinin kaba bir harita-krokisinden yararlanmış olduğunu ifade eden müellif, hiçbirinin şahsen yapılacak bir ziyaret ve müşahedenin yerini tutamayacağını vurgulamaktadır. Bundan dolayı kendi ziyareti sonrası bu kısmın tümünü yeni baştan yazdığını belirtmektedir⁵⁰².

⁵⁰⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 254.

⁵⁰¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 255-256.

⁵⁰² Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 181-182.

Hamidullah özellikle Hz. Peygamberin savaşlarının cereyan ettiği mekânların krokilerine büyük önem vermekte, yazılı olarak verdiği bilgileri bu krokilerle destekleyerek okuyucunun zihninde olayın daha somut bir biçimde canlanmasını sağlamak istemektedir. Bedir⁵⁰³, Uhud⁵⁰⁴, Hendek⁵⁰⁵ savaş meydanları, Mekke'nin fethinin krokisi⁵⁰⁶, Hayber krokisi⁵⁰⁷ buraları ziyareti sonrası bizzat Hamidullah tarafından çizilerek eserinde yerlerini almıştır. Hamidullah Huneyn'in yerini tespit için bölgede pek çok yeri gezip dolaşmış ancak herhangi bir yeri tam olarak tespit edememiştir⁵⁰⁸. Bununla birlikte Hz. Peygamber tarafından Huneyn Savaşı için takip edilen muhtemel yürüyüş hattının planının çizimini okuyucuya sunmaktadır⁵⁰⁹. İslâm'dan önce Arabistan'da kurulan ticaret fuarlarının haritası⁵¹⁰, Mescid-i Nebi krokisi⁵¹¹, bazı kabilelerin soy çizelgeleri⁵¹² ile savaşlarda tarafların ölü sayılarını gösteren çizelge⁵¹³ gibi farklı türdeki görsel unsurlara da yer vermektedir.

Hamidullah çizdiği krokilerin büyük bir kısmında tarihî bölgede günümüzde bulunan üniversite, havaalanı gibi yerleri de göstererek okuyucunun mekânı tam olarak tespit etmesini kolaylaştırmaktadır⁵¹⁴.

Üniversitede ders verirken de Hz. Peygamberin savaşlarını anlatmada, tahtaya savaş meydanlarının krokilerini çizmek suretiyle konuyu ele alması, dinleyiciler üzerinde önemli etkiler bırakmıştır⁵¹⁵.

Hamidullah, Hz. Peygamber tarafından komşu ülke yöneticilerine gönderilmiş İslâm'a davet mektuplarının keşfedilen orijinallerinin fotoğraflarına da eserlerinde yer vermektedir⁵¹⁶. Savaşların daha iyi anlaşılması için düşman kuvvetlerin geliş yönünü gösteren çizimler de kullanılmaktadır⁵¹⁷. Mekke-Medine arasında yer alan Sultaniyye yolu üzerindeki konak yerlerini de yine çizimlerle göstermektedir⁵¹⁸.

⁵⁰³ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 59.

⁵⁰⁴ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 93.

⁵⁰⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 116.

⁵⁰⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 144.

⁵⁰⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 188.

⁵⁰⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 156-157.

⁵⁰⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 160.

⁵¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 948.

⁵¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1056.

⁵¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 211, 470.

⁵¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 249.

⁵¹⁴ Örnek için bk. Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 116, 188.

⁵¹⁵ Haksal, "Hamidullah", s. 11.

⁵¹⁶ Örnek için bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 317, 339, 361, 379.

⁵¹⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 111.

⁵¹⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 52.

Hamidullah kroki-harita hazırlamada konunun uzmanları ve farklı kimselerden de yardım almıştır. Mesela Paris’te 1939’da harita çizmede kendisine yardımcı olan M. Glaezer’e bu konuda katkılarından dolayı teşekkür etmektedir⁵¹⁹.

Hamidullah, tarihî olayı mümkün olan en canlı bir biçimde somutlayarak edindiği tüm bilgileri okuyucuya en çok faydalı olacak şekilde anlatmak istemektedir. Bahsettiği yerlerin büyük kısmını görmüş olduğundan anlatımında da bu husus kendisini fark ettirmektedir. Örneğin Akabe’yi krokiyle göstermenin yanı sıra⁵²⁰ şu şekilde tarif etmektedir:

“Mekke’den Mina düzlüğüne kadar yolu her iki yanında tepeler, bir duvar gibi zincirleme uzayıp gider. Mekke’den yola çıkılırsa Mina’ya varmadan evvel, bu tepelerden müteşekkil duvarın sol cenahında bir kavis müşahede ederiz ki, bu bir kemer veya bir yarım daire şeklinde olup Delhi Cuma Mescidi veya Sultan Ahmet Camii’ni içine alacak kadar genişliktedir. Buraya Akabe derler...”⁵²¹

Muhammed Hamidullah, Malazgirt Meydan Muharebesi’nin planıyla ilgili de bir çalışma yapmıştır⁵²². Bu çalışmada müellifimiz bu muharebenin farklı safhalarını gösteren üç ayrı planla durumun tadrîci gelişimini en iyi şekilde ortaya koymayı amaçlamıştır⁵²³. Böylece planın bir film gibi hareketli olmayışının dezavantajını hafifletmeye çalıştığını ifade etmektedir. Bu yönüyle bir hayli başarılı olduğu söylenebilir.

2. Karşılaştırmalar Yapması

Hamidullah, tarihi şahıs ya da olayı değerlendirirken durumun daha iyi kavranması için daha önceki benzerlerle karşılaştırma yoluna gitmektedir. Bu kıyas kimi zaman kutsal metinlerin, kimi zaman doğu ve batıdaki uygulamaların, bazen kurum ve kavramların, inançların içeriklerinin, eskinin ve yeninin karşılaştırması şeklinde olmaktadır.

Hamidullah, daha önceki peygamberlerle ilgili olarak Tevrat’ta yer alan anlatımlarla Kur’an’da anlatılanları karşılaştırmaktadır. Anlatımda Kur’an’da verilen bilgileri kullanmakta fakat dipnotta Tevrat’taki farklı hususları belirterek durumu ortaya koymaktadır. Hz. İbrahim’in kurban edeceği oğul olarak Tevrat’ta İshak’ın yer alması, yine Tevrat’ta Hz. Süleyman’dan kâfir olup putperestliğe dalmış biri olarak bahsedilmesi

⁵¹⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 254-255.

⁵²⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 31.

⁵²¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 30-31.

⁵²² Bk. Muhammed Hamidullah, “Tarihî Tasvirlerle Göre Malazgirt Meydan Muharebesinin Planı”, trc. Salih Özbaran, *TED (Tarih Enstitüsü Dergisi)*, II, 1971, s. 111-113.

⁵²³ Hamidullah, “Tarihî Tasvirlerle Göre Malazgirt”, s. 112.

gibi çeşitli konularda iki kitabın birbirinden farklı anlatımlarını kıyaslayarak Kur'an'ın tutarlılığına vurgu yapmaktadır⁵²⁴.

Hamidullah, Kur'an'ın vasıflarını ve önemini anlatırken onu Tevrat ve İncil'le karşılaştırarak anlatmaktadır. Tevrat'ın Hz. Âdem'den Hz. Musa'ya kadarki olayların anlatıldığı giriş bölümü hariç İsrail tarihini konu aldığı; İncil'in ise tek bir kişinin, Hz. İsa'nın hayat hikâyesi olduğunu belirten müellif, Kur'an'ın ne Arapların tarihi ne de Hz. Peygamber'in hayat hikâyesi olduğunu, tümüyle insanlık tarihinin hikâyesini anlattığını vurgulamaktadır. Kur'an'ın pek çok ilim dalını kapsadığını; onun tarihi konu aldığını, botanik, biyoloji, madenbilim, okyanusbilim, astronomi gibi pek çok bilim dalının tartıştığı konulara atıflar yaptığını belirtmektedir⁵²⁵.

Hamidullah, dinlerin içerik ve uygulamalarını da birbiriyle kıyaslamakta, eski ile yeninin farkını net bir şekilde ortaya koymak istemektedir. Diğer dinlerle kıyaslama yaparken genellikle aynı sıralamayı kullanmaktadır: Mecusilik, Hinduizm, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlık⁵²⁶. Müellif, dinleri tahrife uğramaları ve tahriften uzak kalmaları konusunda karşılaştırmakta, İslâm'ın esaslarının Hz. Peygamber zamanından beri hiç değişmemiş olmasını Müslümanlar için bir gurur kaynağı olarak zikretmektedir⁵²⁷.

Kölelik kurumuyla ilgili İslâm ve Hristiyanlığı karşılaştıran Hamidullah, köleliğin İslâm'da İncil'de olduğu gibi tanınmış bir müesseseye olduğunu ancak İncil'de kölelerin azat edilmesi ile ilgili tek bir kelime bulunmazken İslâm'ın neredeyse köleliği pratikte ortadan kaldırmış bulunduğunu belirtmektedir⁵²⁸. Esasında İncil'de doğrudan köleliğin kaldırılmasına yönelik çağrı bulunmadığı, fakat İncil'in imalarının köleliğin karşıtı izlenim uyandırdığı belirtilmektedir⁵²⁹.

Muhammed Hamidullah, çalışmalarında zaman zaman diğer dinlere atıflar yaparak okuyucunun İslâm ve diğer dinler arasındaki ilişkiyi net olarak anlamasına yardımcı olmaya çalışmaktadır. Onun İslâm tarihi ile ilgili değerlendirmelerinin bile karşılaştırmalı dinler tarihi çerçevesinde bir farkındalık, duyarlılık ve tahliller içerdiği, dünden bugüne ve yarına anlamlı bir köprü kurarak okuyucuya kuvvetli bir sosyal tarih bilinci vermesi dikkat çekici bulunmaktadır⁵³⁰.

⁵²⁴Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 560-561.

⁵²⁵Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 267-268.

⁵²⁶Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 10. Ayrıca bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 43-51.

⁵²⁷Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 191.

⁵²⁸Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 209.

⁵²⁹Bu konuda geniş bilgi için bk. "Slave, Slavery", Nelsons Illustrated Bible Dictionary, ed. Herbert Lockyer, Thomas Nelsons Publishers, Newyork 1986, s. 997-998.

⁵³⁰Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 208.

Hamidullah, diğ er dinlere yaptı ğı atıfların bir kısmında Buda ve Zerdüş t'ün peygamber olma ihtimalini sorgulamakta, bir kısmında Hindu kutsal metinleri ve Avesta'da Hz. Peygamber'in gelişine dair iş aretleri de ğ erlendirmektedir. Hz. Peygamber'in doğ du ğ u dönemde çevre ülkelerin dinî durumları hakkında da bilgi veren müellif, eski kutsal metinlerin keş fediliş i ile ilgili edindi ğ i güncel bilgilere de yer vermektedir.

Hz. Peygamber'in döneminde bu çevredeki Çin, Hindistan, Türkistan, Moğolistan, Bizans İmparatorlu ğ u, İ ran ve Habeşistan gibi çeş itli ülkelerin dinî durumlarını inceleyen Hamidullah; Konfiçyanizm, Budizm, Brahmanizm, Hristiyanlık, Mazdek dini gibi farklı inançların insanlık için yeterli düzeyde bir kurtuluş sağlamadı ğ ını, dünyanın her tarafında bu asırda görülenin sadece kara bir sefalet havası oldu ğ unu ifade etmektedir⁵³¹.

Hamidullah, Hindu kutsal metinlerindeki bazı ifadelerden yola çıkarak bunların Hz. Peygamber'in gelişine bir müjde anlamına gelebilecekleri hususunu dikkat çekici bulmaktadır. Özellikle Puranalarda bazı ilginç iş aretlerin bulundu ğ unu belirten müellif, "Purana" kelimesinin Urduçada "eski" (kadim) anlamında kullanıldı ğ ını dile getirerek Kur'an'da geçen "Eskilere verilen kitaplarda da onun bahsi vardır." (Ş uara, 196) mealindeki ayeti hatırlatmaktadır. Sayıları on tane olan Puranaların birinde, ahir zamanda çölde bir adamın doğ aca ğ ı, annesinin adının "Güvenilir"(Amine?), babasının adının "Allah'ın kulu" (Abdullah?) olaca ğ ı, bu kişinin yurdundan kuzeye göç etmek zorunda kalaca ğ ı ve oraya yerleş ece ğ i, sonra da on bin adamın yardımıyla kendi yurdunu fethedece ğ inin yazılı oldu ğ unu belirtmektedir. Bu ifadelerin Hz. Peygamber'in gelişini haber verdikleri sonucunun çıkarılabilece ğ ini ifade etmektedir⁵³². Hamidullah'ın bahsetti ğ i bilgilerin 18 Purana'dan 9. Puran yani Bhavishya Purana oldu ğ u; Prati Sarg Parv III:3, 3 bölümü, ayrıca Sama Veda, II:6,8'de de aynı atıfın bulundu ğ u ve yine Bhagabat Purana, 12:2:18, 12:2:20 ve Kalki Purana, 2:4, 2:11'de bu konuyla ilgili atıfların yer aldı ğ ı belirtilmektedir. Ayrıca ilgili metinler incelendi ğ inde Hamidullah'ın haklı oldu ğ unun görülece ğ i ifade edilmektedir⁵³³.

Mecûsîlerin kutsal kitabı Avesta'nın da Zerdüş t hakkındaki ifadesine dikkat çeken müellif, "Ben dini tamamlamadım, benden sonra başka bir peygamber gelecek ve dinini tamamlayacak; onun ismi 'Âlemlere rahmet' olacaktır." diyen Zerdüş t'ün sözleriyle Hz.

⁵³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 12-17.

⁵³² Hamidullah, *İslâm'ın Doğ uş u*, s. 15-16.

⁵³³ Ş enay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 211.

Peygamber'e aynı ismi veren Kur'an ayeti (Enbiya, 107) arasındaki benzerliği hatırlatmaktadır⁵³⁴.

Hamidullah, Brahmanizm(Hinduizm) ile Kur'an'da anlatılan Samirî ve "altın buzağı" konusu arasında bir ilişki bulunabileceğini belirtmektedir. Altın buzağının Kur'an'da "dokunulamaz" olarak ifade edilmesinin Brahmanlığın işaretlerinden olan "dokunulmaz oluş"la benzerlik taşıdığını vurgulayan müellif, Hint prensi Rama ile Hz. İbrahim arasındaki şaşırtıcı benzerliği anlamlı bulmaktadır. Prens Rama da Hz. İbrahim gibi bir imtihan ateşinden zarar görmeden kurtulmuştur ve yine karısı ile başına gelenler Hz. İbrahim ve karısı Sare'nin yaşadıklarıyla benzerlik arz etmektedir. Puranalarda bu bilgilerden ayrı olarak Vedalarda da bazı dikkat çekici noktalara değinen Hamidullah, bunların Brahma yani Tanrı tarafından yazıldığına dair inanış ile Kur'an'da zikri geçen "suhuf-u İbrahim" ve Brahma-Hz. İbrahim benzerliği üzerinden kendine şu soruyu sorduğunu belirtmektedir: "Acaba Tevrat'ta bahsedilen (21/24) 'Tanrı'nın Savaşları' aynı zamanda Muhabbarata ve Geeeta'da da geçmekte midir?"⁵³⁵

Brahmanizm'in ileride gelecek bir kişiyi beklediğini hatırlatan müellif, Atharva Veda'da bu kişinin adının "Naraşansah Astivişyat" yani "övülmeye layık kişi" olarak geçtiğini belirtmektedir. Vioshnu Purana'nın 24. bölümünde Vedaların öğretilerinin ortadan kalkmaya başladığında, karanlık çağların sona ereceği ve Tanrının son kez bir savaşçı görünümünde ortaya çıkacağını ve hatta bu savaşçının Sambla Aid(kumlu ada) denen bir yerde, tanınmış bir ailenin çocuğu olarak doğacağını, baba adının "Vishnuyasa" (Tanrının kölesi), anne adının "Somti" (Emin olunan kişi) olacağını ifade edildiğine dikkat çekmektedir⁵³⁶.

İlk peygamberlerden Hz. İdris'e indirilen kitaplardan bazı kısımların Filistin'deki Ölü Deniz civarındaki bazı mağaralarda birkaç tomar olarak keşfedildiğini belirten Hamidullah, kesin ve reddedilemez deliller bulunmamasına rağmen yapılan araştırmaların bu kitabın en eski peygambere ait olarak kabul edilebileceğine dair görüş ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Hz. İdris'ten başkası olmayan Enoch'a atfedilen (Arapçası Ahnuh) bu kitabın son peygamber hakkında gaybî bir haber ihtiva ettiğini, aynı haberin Yeni Ahid'deki Yehova'nın Mektupları'nda da geçtiğini söylemektedir⁵³⁷.

Muhammed Hamidullah, Zerdüş'tü kutsal kitaplarda açık bir biçimde peygamber oldukları belirtilmeyen, ancak peygamber olma ihtimali büsbütün göz ardı edilemeyecek

⁵³⁴ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 15.

⁵³⁵ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 45-47.

⁵³⁶ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 47-48.

⁵³⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 13-14.

kişilerden biri olarak zikretmektedir. Bunun mümkün olduğunu, zira Kur'an'ın dinleri Zerdüş'te indirilen Avesta'ya dayanan Mecûsîlerden bahsettiğini hatırlatmaktadır⁵³⁸.

Hamidullah, Buda'nın Zülkifl (a.s.) olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Kur'an'ın Budizm hakkında doğrudan doğruya bilgi vermediğini ancak bazı tefsircilerin yaptıkları ince araştırmalar sonucu, Hz. Peygamber döneminde bile dünyanın ileri gelen büyük dinlerinden biri olan Budizm'in de Kur'an'da geçtiğinin keşfedildiğini ifade etmektedir. Kur'an'da "Zu'l-Kifl" şeklinde geçen peygamber isminin "Kifli" veya "Kifl'e mensup" manasına geldiğini ve tefsirlerin buranın Buda'nın doğduğu şehir olan Kapilavastu olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir. Yine Kur'an'da (Tin, 1-3) "incir ağacına" edilen yeminin ise yabanî incir ağacının dibinde ilhama kavuşan Buda'ya işaret olduğunu vurgulamaktadır. Ayetteki "zeytin ağacı" ile Filistin'deki Zeytin Dağı ve İsa peygamberin, "Sina Dağı" ile Hz. Musa'nın ve "Emin Belde" ile Mekke'ye işaret edilmesinden hareketle "incir ağacı"nın da bir peygambere işaret etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir⁵³⁹.

Hamidullah, Kur'an'da "Eskilerin Kitapları" ifadesinin geçmesi dolayısıyla Zerdüştiler, Brahmanlar vs. nezdindeki kitaplara bir kutsallık tanınabilme imkânının var olduğunu ancak bu kitaplardan herhangi birine bu vasfı kesin olarak vermemizin mümkün olmadığını vurgulamaktadır⁵⁴⁰.

Hamidullah, başka konularda da benzer değerlendirmeler yapmaktadır. Ki bu durum, İslâm dışındaki dinlerin kutsal kitapları üzerinde benzer çalışmalar yapılmasının önemli sonuçlara ulaşmamıza imkan vereceğini göstermektedir.

Hamidullah, İslâm'daki kavramlar ile diğer dinlerde bulunan benzerleri arasında da mukayese ve değerlendirmeler yapmaktadır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'in İslâm'daki bir adının da "kitap", "Kitâbullah" oluşu ile Konfüçyüs'ün hukuk kitabı olan Şu-King'in "kitap" anlamına geldiğini ifade etmektedir⁵⁴¹. Yine yakın zamanda Lut Gölü'nde bulunan bazı vesikalarda "mescid" kelimesinin kullanılmış olduğuna dikkat çekmektedir⁵⁴².

Hamidullah, İslâm'ın getirdikleri ile Cahiliye dönemi arasında da mukayeseler yapmaktadır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret sonrası ganimetlerin dağıtımına yönelik Tevrat'taki hükmü ilga ettiğini ifade eden Hamidullah, Cahiliye dönemiyle yeni düzenlemenin ayırıcı vasıflarını ortaya koymaktadır⁵⁴³. Müellifimiz, Müslümanların ibadetleriyle diğer din mensuplarının tapınma şekillerini karşılaştırmalı olarak ele almakta,

⁵³⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 14.

⁵³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 649. Ayrıca bk. Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 49.

⁵⁴⁰ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 17.

⁵⁴¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 17.

⁵⁴² Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 37.

⁵⁴³ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 230-231.

bu bağlamda Brahmanizm, Yahudilik ve Hristiyanlıkla birlikte Cahiliye dönemi uygulamalarını da dile getirmektedir⁵⁴⁴.

Hamidullah, İslâm öncesi durum ile İslâmî çağdaki durumu hep karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. Mekke dönemi ile Medine döneminin de birbirinden farklı yönlerini sebepleriyle birlikte zikretmektedir. Geçmişî tümüyle reddetmeden, getirilen yeni bir husus var ise bununla hangi koşullarda nereden nereye geldiğini ortaya koymaktadır⁵⁴⁵.

Hamidullah, tarihî olaylarda tarafların psikolojik ve ekonomik durumları gibi çeşitli açılardan farklılıklarını da hesaba katarak onları karşılaştırmalı olarak ele almaktadır⁵⁴⁶.

Hamidullah, Hz. Peygamber'in tüm diğer peygamberler ve din kurucularından ayırıcı vasıflarına da dikkat çekmektedir. Dinler tarihinde dini getiren kişinin hayatı ve yaptıklarıyla ilgili detaylı bilginin olmayışının genel bir kural gibi olduğunu ve bu insanların hayattayken dinlerini yayma adına çok az başarı sağladıklarını, ancak ölümlerinden sonra gerçekleşen yayılmanın, gerçek öğretiyi parçalar halinde insanlara ulaştırması ve din adamlarının değişen şartlara göre dinin kural ve uygulamalarını değiştirmeleri ile sonuçlandığını vurgulamaktadır. Hz. Muhammed'in bu açıdan bir istisna olduğunu belirten Hamidullah, onun hayatına ilişkin bilgilerin ilk ağızdan yapılan rivayetlerle ciltler dolusu kitabı dolduracak zenginlikte olduğunu ifade etmektedir. Henüz hayattayken elde ettiği başarının büyüklüğü, dinin hala katkısızlığını devam ettirmesi, İslâm'ın hayatın her yönüne hitap etmesi gibi pek çok açıdan üstünlüğünü ortaya koymaktadır⁵⁴⁷.

Hz. Peygamberi diğer peygamberlerden farklı kılan önemli bir faktör olarak Hz. Hatice'ye dikkat çeken müellif, onun hizmetlerinin büyüklüğünü, “şayet o olmayacak olsaydı daha evvel gelen birçok peygamber örneğinde görüleceği gibi Muhammed (s.a.v.) da büyük bir başarı sağlayamadan göçüp gidebilirdi.” diyerek dile getirmektedir⁵⁴⁸.

Hz. Peygamber'in Allah'ın ilahî bir lütfu ile sahip olduğu talih ve kadere kendisinden önce ne Zerdüşt ne Konfiçyüs, ne Krişna, hatta ne Hz. Musa ve ne de İsa'dan hiçbirinin sahip olmadığını belirten Hamidullah, Hz. Peygamber öncesi Medine'de siyasî otorite boşluğunun bulunmasını, onun yöneticiliğe sıkıntısız ve vuruşmasız geçmesini sağlaması açısından çok önemli bir unsur olarak zikretmektedir⁵⁴⁹. Hamidullah, Hz. Peygamber'in

⁵⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 36-39.

⁵⁴⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1017.

⁵⁴⁶ Örnek için bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 250-253.

⁵⁴⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 251-254.

⁵⁴⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 168.

⁵⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 188.

savaşlarının mümkün olan en az zayıtla, en kesin ve geniş çapta sosyal tesir ve değişikliklere ulaşmada insanlık tarihinde eşi ve benzeri olmayışına dikkat çekmektedir⁵⁵⁰.

Hz. Peygamber'in Taif'te uğradığı eziyet sonrası dönüşte yaptığı dua ile Hz. İsa'ya nispetle İncillerde yer alan "Allahım! Beni niçin terk edip bıraktın?!" şeklindeki ifadenin zıtlığını ortaya koymaktadır⁵⁵¹.

Hamidullah, Hz. Peygamber'in Mi'rac'da Allah'tan on iki emir aldığını belirtmekte, bunun Hz. Musa'nın kendine özgü miracında aldığı on emir ile karşılaştırmakta ve benzerlikleri dile getirmektedir⁵⁵².

Hz. Peygamberin takvimde yaptığı ıslahat ve reformu daha iyi ortaya koyma açısından Jül Sezar, İznik Konsili ve Papa XIII. Greguar tarafından ayrı ayrı yapılan takvim ıslahatlarını ve bunların yol açtığı zorlukları dile getirmekte, bir peygamberin gerçekleştirdiği ıslahatın farkına vurgu yapmaktadır⁵⁵³.

Hamidullah, hukuk açısından Resulullah'ın getirdiği yenilikleri, cahiliye anlayışı üzerine yaptığı ıslahatları Batı ile de mukayese etmektedir. Örneğin; insan harici varlıkların her tür sorumluluktan berî tutulması kuralının İngiltere'de ancak 19. yy. itibariyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Yine İngiliz hukukunun "kral asla yanılmaz" (devlet başkanı yargılanamaz) prensibinin İslâm'da ne nazariyede ne de tatbikatta bulunmadığını vurgulamaktadır⁵⁵⁴.

Bu tür mukayeseler olayların etraflıca ele alınmasına imkan vermekte ve Hamidullah'ı farklı bir tarihçi olarak karşımıza çıkarmaktadır.

3. Sorular Sorması

Hamidullah, incelediği konunun bütün yönleriyle ortaya çıkması için çaba gösteren bir araştırmacıdır. Şayet net olmayan ya da hakkında bilgi olmayan yönler varsa bunlarla ilgili açığı, sorular sorarak ve ihtimalleri değerlendirerek kapatmaktadır. Sonuçta ulaştığı bir fikri varsa bunu belirtmekte, yoksa ilgili kaynaklara yönlendirme yapmaktadır. Burada konuyla ilgili bazı örnekler zikretmek yerinde olacaktır.

Hendek Savaşı'nda kazılan hendeğin ölçülerini belirlemeye çalışan Hamidullah, 9 metre eninde ve 4,5 metre derinliğinde olmasının mümkün olduğunu ifade etmekte, bazı tarihî kaynaklarda "Hz. Peygamberin hendeğinden bir tuğla" ifadesinden yola çıkarak

⁵⁵⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 238.

⁵⁵¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 117.

⁵⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 144-145.

⁵⁵³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 791-792.

⁵⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 926-927.

Hendek Savaşı'nda kazılan bu hendeğin kısmen veya tamamen tuğladan bir duvar ile tahkim edilip edilmediği sorusunu sormakta, devamında ilgili kaynakları zikretmektedir⁵⁵⁵.

Hamidullah, Hz. Hatice ile Hz. Peygamber'in evlenmesinde aracılık eden Nufeyse'den bahsederken onun hem bir mevlât(şehre sonradan gelmiş bir yabancı veya azatlı) hem de muvellede(Arap olmayan bir aileden doğma) olduğunu, Süheylî'nin onun bir kâhine olduğunu bildirdiğini belirttikten sonra bunun onun Yahudi soyundan geldiği manasına mı geldiğini sormaktadır⁵⁵⁶.

Uhud Savaşı sonunda Ebu Süfyan'ın o sırada tamamen müdafaasız kalmış bulunan Medine üzerine yürümeyip geri dönmesinin muhtemel sebeplerini de yine sorularla ortaya koyan Hamidullah, sonuçta bu suallerin hiçbirine dair elimizde bilgi bulunmadığını belirtmektedir⁵⁵⁷.

Bazı hadislerde Hz. Peygamberin çeşitli vesilelerle bazı Habeşçe kelimeler kullandığının yer almalarıhususunu değerlendiren müellifimiz,onun Habeşistan'a seyahat etmiş ve hatta ticaret maksadıyla denizlere açılmış olup olmadığı sorularını sormaktadır⁵⁵⁸. Kaynakların bu konuda hiçbir bilgi vermediğini belirten müellifimiz, Hz. Peygamber'in Necaşi'ye yazdığı mektubun pek samimi ve yakınlık ifade eden ifadeler taşıdığına dikkat çekmektedir⁵⁵⁹.

Arabistan'da Mekke'deki Kureyş kabilesinden kuvvet açısından aşağıda kalmayacak pek çok putperest kabile bulunduğunu ifade eden Hamidullah, bütün bu kabilelerin neden Müslümanlara karşı koymadığı sorusunu sormakta, Mekke'nin fethi için yirmi bir senelik bir gayret gerekirken, diğer kabilelerin çok daha az sayıda askerle kısa sürede İslam'a katılmasını şaşırtıcı bulmakta ve muhtemel sebepleri sıralamaktadır⁵⁶⁰.

Bedir Savaşı öncesi Mekkelilere ait kervanın Hz. Peygamber yönetimindeki Müslümanların elinden kaçması sonrası bir haftalık sürede Hz. Peygamberin Medine'ye dönmemiş olması üzerine bunun sebeplerini sorgulayan Hamidullah, çevre kabileler ile irtibat kurmak, dostluk ve ittifak antlaşmaları gerçekleştirmek gibi ihtimalleri zikretmekte, eldeki tarihi bilgilerle bu ihtimalleri desteklemektedir⁵⁶¹.

Hz. Peygamber'in Safa Tepesi'nden halka yönelik çağrı yaptıktan sonra, sadece kendi ailesi mensuplarına hitap edeceğini söyleyerek diğerlerini geri çevirmesinin nedenini

⁵⁵⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 119.

⁵⁵⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 61.

⁵⁵⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 237.

⁵⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 59.

⁵⁵⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 293.

⁵⁶⁰ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 133-134.

⁵⁶¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 64-65.

sorgulayan Hamidullah, acaba Hz. Peygamberin kendi ailesi üyelerine, konuşmaya başlamadan önce şehirde ne kadar büyük bir tesir sahibi olduğunu mu göstermek istediği sorusunu sormaktadır⁵⁶².

Hicret sonrası Hz. Peygamberi Kuba'da Evs zümresinden Benû Amr b. Avf kabilesinden ayrılıp Hazreclilerle birlikte kalmaya sevk eden nedenleri yine ihtimalleri zikrederek sorgulamaktadır⁵⁶³.

Dikkatli bir araştırmacı olan Hamidullah, Hz. Peygamberin İran kırsasına yazdığı mektubun orijinalinde bir harf hatası olduğunu fark ettiğini belirtmekte, bundan dolayı mektup üzerinde katip dışında birinin düzeltme yapmış olması ihtimalini sorgulayarak konuyu uzmanlarına bırakmaktadır⁵⁶⁴.

Hamidullah, Hz. Peygamberin yaptığı antlaşmaların metinlerinde fark ettiği bazı kapalı noktaları da aydınlatmaya çalışmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamberin Sakîf kabilesi ile yaptığı antlaşmanın 13. maddesinde geçen Taif'teki yabancı kervanlarla ilgili ifadede uluslararası kervanların mı yoksa Yahudiler gibi Arap olmayan tüccarların mı kastedildiğini netleştirmek istemekte, bu konuda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığını belirtmektedir. Yine aynı şekilde bu antlaşmanın 18. maddesiyle getirilen hükmün amacının ne olduğunu sorgulayan müellif, ihtimallerden hangisinin gerçek olduğuna dair yeterli verinin bulunmadığını ifade etmektedir⁵⁶⁵. İçki kullanılmamasına dair Hz. Peygamber tarafından Taiflilere bildirilen yasaklama yazısında şahitler olarak o sıralar üç-dört yaşlarında olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimlerinin de kaynaklarda geçmesi nedeniyle bu konuya açıklık getirmek isteyen Hamidullah, tam olarak bilinmeyen bu durumu sorularla açık uçlu olarak değerlendirmektedir⁵⁶⁶.

Hamidullah, hicret öncesi İslam'ın yayılmasında katkısı olan kadınları sıralarken Ğuzeyye ve Umm Şerîk'i ayrı başlıklarda anlattıktan sonra bunların aynı kişi olabileceğini ancak kaynaklarda bu konunun kapalı kaldığını bildirmektedir⁵⁶⁷.

Hamidullah, konuları ele alırken sorular sorarak okuyucuyu konunun içine çekmekte ve onu yeni sorular için adeta teşvik etmektedir. Bu durum okuyucunun kaynaklarda açık biçimde yer almayan fakat sorularla ve satır arası okumalarla yeni kanaatlere ulaşmasını sağlamaktadır. Belki de bu, Hamidullah'ı yol gösterici ve dikkate değer bir tarihçi yapan hususların başında gelmektedir.

⁵⁶²Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 90.

⁵⁶³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 177.

⁵⁶⁴Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 168.

⁵⁶⁵Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 501-503.

⁵⁶⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 505.

⁵⁶⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 169-170.

4. Saha Araştırmasına Yönelmesi

Hamidullah'ın siyer çalışmalarına yeni olarak şahsî gözlem metodunu getirdiği ifade edilmektedir⁵⁶⁸. Tarihî olayların meydana geldiği mekânları inceleyerek buraları gözlemlemek suretiyle olaya dair değerlendirmelerde bulunmak, Hamidullah'ın özellikle Hz. Peygamber dönemi ile ilgili çalışmalarında uyguladığı bir metottur. Yukarıda *Hamidullah'a Göre Tarihin Kaynakları* bölümünde *Şahsî Gözlem ve Hatıraları* başlığı altında Hamidullah'ın ziyaret ettiği mekânlar ve buna verdiği önemle ilgili bilgi verilmiş, ayrıca *Tasvirî Anlatıma Yönelmesi* başlığı altında bu araştırma ve incelemeleri değerlendirmesine yönelik açıklamalar sunulmuştur.

5. Genç Araştırmacılara Yol Göstericiliği

Hamidullah'ın öne çıkan özelliklerinden biri de genç araştırmacılara yol göstericiliğidir. Bunu yaparken önceki tarihçiler tarafından ele alınmamış veya yeterince incelenmemiş konulara dikkat çekmeyi de ihmal etmemektedir. Müellif, bazen bir konuda kaleme alınmış bir eser bulunmadığını belirterek yeni ve kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç bulunduğunu ifade etmekte ve ihtiyacı açıkça dile getirmektedir. Bazen ise bir konuda mevcut bir eser bulunmadığını belirtmekle yetinmekte ve ihtiyacı görmeyi okuyucuya bırakmaktadır. Müellif, çalışmaları sırasında dikkatini çeken meselelerden de bahsederek bunlar hakkında yapılacak araştırmaların önemli olacağını vurgulamaktadır.

Hamidullah, Hz. Peygamberin mektupları olarak günümüze ulaşan mektupların modern vasıtalarla da faydalanılarak bir bilirkişi tetkikinden geçirilmesi gerektiğini belirtmektedir⁵⁶⁹. Müellif, Hz. Peygamberin hayatı ve faaliyetleri üzerine yazılmış özel veya genel mahiyetteki eserlerin sayısının yüz binleri bulduğunu, bir gün bir heyetin çıkıp bu geniş bibliyografik yığın bir listesini yaparak yayınlamasını ve her gün yenileri neşredilen bu tür eserlerin listelerinin güncellenerek zaman zaman okuyucuya sunulması gerektiğini ifade etmektedir. Kendisi, *İslâm Peygamberi* adlı eserinin sonuna, Batıda Hz. Peygamber ile ilgili yapılmış ve önyargıdan uzak olduğunu belirttiği eserlerden oluşan kısa bir liste koymuştur⁵⁷⁰.

Müellifimiz Hz. Peygamberin İslâm'ın tebliği ve gayrimüslimlere muamele olmak üzere temelde birbirinin aynı olan iki yönü olduğunu dile getirmektedir. İlk dönem Müslüman toplumunda gayrimüslimlere muameleyi kısmen Hz. Peygamberin tutumlarının,

⁵⁶⁸ Adem Apak, "Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah", s. 186.

⁵⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 350.

⁵⁷⁰ Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1156-1157.

kısmen de Kur'an'daki emirlerin belirlediğini belirtmekte, bu konuda geniş bir çalışmanın kendi zamanına kadar yapılmamış olduğuna dikkat çekmektedir⁵⁷¹.

Arap şiirinde ilk kez bir divan(antoloji) meydana getirenin Hîre hükümdarlarından Numan olduğunu belirterek Arap harflerinin gelişmesinde Lahmî krallarının büyük rol oynadığını ifade eden Hamidullah, bu şekilde Arapların kültür hayatlarına katkı ve tesirlerinin anlatılabilmesi için ayrı bir kitap yazılması gerektiğini vurgulamak suretiyle bu konunun önemine dikkat çekmektedir⁵⁷².

Hamidullah, son peygamberin gönderileceği yer olarak ilahî iradenin Mekke-Taif-Medine üçgenini seçtiğini ve bu üçgenin bu açıdan derinlemesine tetkik edilmeye değer bir araştırma konusu olduğunu ifade etmektedir⁵⁷³.

Hamidullah, uzun yıllar boyu kurduğu bir hayalinden bahsetmektedir. Kendi ömrünün buna yetmeyeceğini belirterek belki okuyuculardan birinin onu gerçekleştirmek için gerekli ehliyet ve imkânlarla sahip olabileceği ya da bir İslâm araştırmaları enstitüsünün bununla meşgul olabileceği ümidiyle hayalindeki bu düşüncenin ayrıntılarını açıklamaktadır. İki yönü bulunan bu düşüncenin birincisi hadislerle ilgilidir. Hadislerle ilgili olarak şimdiye kadar basılmış ve basılma imkânı bulamamış eserlerde yer alan bütün hadislerin tam ve etraflı bir indeksini her hadis için tüm rivayetlere ve hadisteki kelimelerin tam mutabakatına göre bir fiş koleksiyonu oluşturmak ve bu eseri yayınlamanın araştırmaları kolaylaştıracağını, Wensink'in hazırladığı *el-Mu'cemu'l-Müfehres*'in tamamlanıp yayınlandığı zaman bile bu amaca hizmet edemeyeceğini belirtmektedir. Wensink'in eserinin en çok tanınan on dört eserle sınırlı olduğunu ve bütün mesai arkadaşlarının aynı derecede özen göstermediğini, orada daha az önemli olan eserlere müracaat edildiğine şahit olduğu halde Müslim'in *Sahih*'inden bahsedilmediğini gördüğünü söylemektedir. Müellif, önerdiği hadis arşivleri ile bir gün Siretü'n-Nebi'nin coğrafyasının hazırlanabileceğini, harita üzerinde yalnız kasaba, dağ, su kaynağı vs. yerlerin değil, belki Peygamber döneminde adı geçen çeşitli kabilelerin yaşadıkları yerleri göstermenin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. İkinci düşüncesi ise Kur'an'la ilgilidir. Kur'an tefsirleri ile ilgili olarak, Kur'an metnini yorumlayış tarihini ortaya koymak için her bir ayetin çeşitli müfessirler tarafından yapılmış izahlarının ayrı ayrı özetlerini kapsayan bir fiş koleksiyonunun yapılabileceğini, sahabe devrinden itibaren günümüze kadar hangi dilde olursa olsun yazarını, devrini, özetin geldiği kaynağı belirterek alfabetik ya da devirlere göre sıralanarak oluşturulan koleksiyonla bütün

⁵⁷¹ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 327.

⁵⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 353.

⁵⁷³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 21.

müfessirlerin düşüncelerindeki gelişimin seyrinin ortaya konulabileceğini söylemektedir. Bu çalışmanın sonunun asla gelmeyeceğine dikkat çeken müellif, bu çalışmayla sonradan gelenlerin kendi düşüncelerini ortaya koymadan önce kendilerinden öncekilerin düşündüklerini görme imkânını elde edeceklerini vurgulamaktadır⁵⁷⁴.

Hamidullah, Brezilya'ya ilk ulaşanların Benû Birzal Berberîleri olabileceğini düşünmekte ve oraya muhtemelen kendi isimlerini verdiklerini ileri sürerek Brezilya'da Berberîlere ait –varsa- başka kuşakların keşfi için lügâvî, sosyolojik ve arkeolojik yeni bir araştırma yapılması gerektiğini ifade etmektedir⁵⁷⁵.

Hamidullah, çalışılması gereken konuları ve ihtiyaç duyulan hususları belirtmekle genç araştırmacılara ciddî olarak rehberlik etmektedir.

6. Etimolojik Tahliller Yapması

Hamidullah, tarihi yer veya şahısların isimlerinin manaları ve hangi kökten geldikleri ile ilgili bilgileri araştırmalarında bir ipucu olarak faydalanılabilecek materyaller şeklinde değerlendirmektedir. Burada konuyla ilgili bazı örnekler vermek faydalı olacaktır.

Hamidullah, Medine'deki Kaynuka, Nadir ve Kurayza kabilelerinin mesleklerinin bu kelimelerin Arapçadaki manalarına bakıldığında, Kaynuka'nın kuyumcu, Nadir'in toprak mahsullerindeki tazelik yani ziraatle uğraştıklarını ifade eden bir kelime ve Kurayza'nın ise deri tabaklayanlar tarafından kullanılan bitki anlamında olmasından yola çıkarak isimlerin kabilelerin asıl mesleklerini ifade etmek üzere verilmiş olabileceğini belirtmektedir⁵⁷⁶.

Müellif, İslâm'ın ilk kadın şehidi Ammar b. Yasir'in annesi Sümeyye'nin önceki isminin Bâmih olduğunu, bu kelimenin Türkçedeki “pamuk”a benzediğine dikkat çeken müellif, bu durumun Sümeyye'nin Türk olabileceğini düşündüğüünü ifade etmektedir⁵⁷⁷.

Müellif, Hz. Peygamber dönemi İran sömürgelerinden Bahreyn(el-Hasâ)'de Muşakkar ve Hacar olmak üzere iki önemli yer bulunduğunu, kaynakların İranlı bir çeşit idareci olan mezrubanın Hacar'da oturduğu, yıllık büyük fuarın ise Muşakkar'da kurulduğunu naklettiklerini ifade eden müellif, Hacar'ın “şehir”, “büyük şehir”, Muşakkar'ın ise “kızıllaşmış”, “kırmızı olmuş” manasına geldiğini, muhtemelen müstahkem kalenin Hacar'da olduğunu söylemektedir⁵⁷⁸.

⁵⁷⁴ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 13-14.

⁵⁷⁵ Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 124.

⁵⁷⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 184-185.

⁵⁷⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 72. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 801.

⁵⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 375.

Hamidullah, kelime anlamlarının bazen aynı dil ailesinde birbirlerine zıt kavramları ifade edebildiğine dikkat çekmektedir. Örneğin, Hanif dininin Kur'an'da tek Allah inancına dönüşü ifade etmesi yanında bazı Sâmi dillerde aynı kelimenin “sapık” anlamına gelebildiğini belirtmekte, ancak Arapçada bu kelimenin sadece gerçek mümin manasında olduğunu vurgulamaktadır. Aynı aileden doğmuş diller arasında yapılan mukayeseli bir diller çalışmasında bu durumun bilinen bir gerçek olduğunu hatırlatan müellif, bazı kelimelerin çeşitli dillerde birbirine zıt manalarda kullanıldığına dair Batı ve Doğu dillerinden örnekler vermektedir⁵⁷⁹.

Bazen bir topluluk ya da kabile isminin tüm ırkı ifade eden bir manaya bürünebildiğini belirten Hamidullah, Arap anlamında kullanılan eski Çince bir kelime olan “Tâ-şî”nin aynı anlamda Farsçada da kullanılan “Tâzî” ile ortak bir kaynaktan, tay kabilesinden geldiğini ifade etmektedir. Eski bir göç hareketi nedeniyle tek bir kabilenin Tay ismini taşımasına rağmen tüm Arap ırkını ifade etmek üzere Tâzî kelimesinin kullanılmasının bir benzerinin yine Franklara mensup biri manasındaki Ferengî kelimesinin Farsçada tüm Avrupalıları ifade etmesiyle aynı olduğuna dikkat çekmektedir⁵⁸⁰.

Hamidullah, kaynaklarda verilen bilgiyi yorumlamada kelimelerin manalarına müracaat etmektedir. Medine şehrinin haram hudutlarının umumî tarih ve diğer bazı hadis kitaplarında Laba yahut Harra ve Sevr ile Eyr mıntıkları arasındaki arazi olarak belirtilmesinden hareketle, yeri belirlemede bu kelimelerin Arapçadaki anlamlarını da değerlendirmektedir. Laba'nın “lav” kelimesinin eski Arapçadaki karşılığı olduğunu ve volkanik lavların yayılmasıyla meydana gelmiş ova anlamına geldiğini, Harra'nın ise etrafa yayılmış lavların sıcaklığı ile yanmış taş veya topraklar manasında olduğunu belirten müellif, kuzey-güney istikametinde uzayan ve Medine şehrinin ikisi arasında kurulu bulunduğu böyle iki ovanın var olduğunu, buraları bölge halkının ayırt etmeksizin Laba yahut Harra olarak isimlendirdiklerini hatırlatmaktadır⁵⁸¹.

Amerika'nın Kristof Kolomb'dan önce Müslümanlar tarafından keşfedildiğini öne süren Hamidullah, İbn Fadlallah el-Umerî'nin *Mesaliku'l-Ebsâr* adlı eserindeki bir rivayetten yola çıkmaktadır. Bu iddiasını desteklemek üzere Brezilya kelimesinin kökenini inceleyen yazar, bu kelimenin (Brezilya imlasına göre Brézil, İngilizce imlasına göre Brazil) ne Avrupa ne de Brezilya(Amerika) kökenli olmadığını ifade etmekte, İbn Fadlallah'ın rivayetinde Berberîlerden bahsedilmesinden hareketle Berberîler arasında çok

⁵⁷⁹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 87-88.

⁵⁸⁰Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 351.

⁵⁸¹Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, s. 45.

meşhur bir kabile olan Birzala'ya ve bu kabile mensuplarından oluşanların kendilerine Brazil dediklerine dikkat çekmektedir. Brezilya'ya ilk ulaşanların Benû Birzal Berberîleri olabileceğini ve oraya muhtemelen kendi isimlerini verdiklerini ileri süren Hamidullah, Brezilya'da Berberîlere ait –varsa- başka kuşakların keşfi için lügâvî, sosyolojik ve arkeolojik yeni bir araştırma yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Yine bu bölgedeki bazı yer isimlerinin(14. yy.de Benimarin, Lekman gibi) Arapça ses uyumuna uygun oluşunu da dikkate değer bulmaktadır⁵⁸².

Hamidullah, kimi zaman kaynaklarda yer alan bilgileri yorumlamada yer isimlerinin kök ve manalarına müracaat ederek bunlardan çıkarımlarda bulunmaya çalışmaktadır. Bu, aksine bilgilerin olmadığı durumlar içindir. Kesin bilgi olmadığı sürece mutlak ifadeler kullanmayan müellif, bu tür konularda da rivayet ve bilgiler ile kendi çıkarımlarını ortaya koymakta, kararı okuyucuya bırakmaktadır.

7. Müsteşriklerin İddialarına Cevaplar Vermesi

Muhammed Hamidullah, ömrünün büyük bölümünü Avrupa'da, müsteşriklerin yoğun ve hâkim olduğu bir ilmî çevrede geçirmiştir. Bu çevrenin fikir ve iddialarını iyi bilen bir âlim olarak müellif, çalışmalarında yeri geldiğinde bu çevrelere atıflar yapmakta, çelişkili ve tutarsız durumları bilimsel bir üslupla ana kaynaklardan deliller eşliğinde ortaya koymaya gayret etmektedir.

Hamidullah, müsteşriklerin iddialarını ortaya koyma biçimini sorunlu bulmakta, Müslümanları aydınlatarak müsteşriklerin bu iddialarına karşı koruma misyonu olması gerektiğini düşünmektedir.

Hamidullah'ın müsteşriklere yönelik cevap niteliğinde açıklamaları en yoğun olarak Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarının orijinallerine yöneltilen itirazlarla ilgilidir. Bu konularda müellif, müsteşriklerin itiraz gerekçelerinin bilimsel verilere dayanıp dayanmadığını sorgulamakta, bilgi eksikliğine dayalı yorumlarda noksan kalmış verileri tamamlayarak hakikatin ortaya çıkmasını sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin; Hz. Peygamber tarafından Münzir'e gönderilen mektubun orijinali ile ilgili müsteşrik Fleischer'in öne sürdüğü tenkitleri sıralayan Hamidullah, her birine tek tek cevap vermektedir. Kaynaklarda böyle bir belgenin metninin bulunmadığına dair itiraza; Kastallânî, İbn Tulûn, Kalkaşandî gibi en çok itimada şayan yazarların eserlerinde bu mektubun metninin verildiğini hatırlatmakta, Fleischer'in itirazını araştırma

⁵⁸² Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, s. 124.

noksanlığından kaynaklanan bir muhalefet olarak değerlendirmektedir⁵⁸³. Bazı yazım yanlışlarına dikkat çekilerek belgenin sahte olduğuna dair ileri sürülen diğer itirazlara da tek tek cevap veren Hamidullah, iddia sahiplerine neden belgenin fotoğrafını alıp incelemek yerine, asıl metin üzerine ince bir kağıda çıkarılmış kopyası üzerinden çıkarımlarda bulduklarını anlayamadığını ifade etmekte, yazım hatası olarak gösterilen yerlerin belgenin sahteliğine değil gerçekliğine delil olduklarını ve iddiaların ikna edicilikten uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif, belgeyi eline alıp tetkik edemediğini ancak onunla ilgili ortaya konulan bilgi ve delillerden hareketle bunun sahte olmaktan ziyade gerçek bir tarihi mektup olma şansına sahip olduğunu söyleyerek bilimsel bir üslupla görüşünü dile getirmektedir⁵⁸⁴.

Hiz. Peygamber'in Herakliyus'a gönderdiği mektubun orijinali ile ilgili Goldziher, Buhl ve L. Caetani'nin itirazlarına değinen Hamidullah, bunlardan Caetani'nin itirazlarının görünüşte daha ilmî durduğunu belirtmekte, bu müsteşriğin iddialarına maddeler halinde cevap vermektedir.

Caetani'nin mektubun Herakliyus'a gönderildiği tarihle ilgili kaynaklarda tutarsızlık olduğuna dair itirazına Hamidullah, bunun sadece Vâkıdî'de bu şekilde zikredildiğini, tutarsızlığın ise Vâkıdî'nin nesî uygulamasını hesaba katmayışı ve tarih başlangıcı olarak bazen Müslümanların bazen de bizzat Hiz. Peygamberin Medine'ye hicretini almasından kaynaklandığını belirtmekte ve tek bir kaynaktaki farklılığın tüm kaynaklara mal edilmesinin yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Müslüman tarihçilerin yanıldığını ileri süren Caetani'ye Hamidullah Théophane, Nicéphore ve kilise tarihçilerinin bu konudaki tarihlendirmesinde bulunan farklılıkları hatırlatarak *Büyük Fransız Ansiklopedisi*'nde Théophane'm, her zaman kesin ve doğru bilgi vermeyen, tarafsızlığını koruyamayan bir tarihçi olarak nitelendirildiğine dikkat çekmektedir. Her zaman için sahih ve doğru bilgi veren Buharî dâhil birçok klasik İslâm tarihi yazarının bu mektubun gönderilmiş olduğunu kaydettiğini de buna eklemektedir. Mektubun gönderildiğine dair anlatımın sadece İbn İshak'ta geçtiğini iddia etmesini ise bir İtalyan prensi olan müsteşrik Caetani'nin işbirliği yapığı yardımcılarının araştırma noksanlığına dayandırmaktadır⁵⁸⁵.

Hamidullah, Hiz. Peygamber tarafından Necaşî'ye gönderilen mektubun orijinaline dair D. M. Dunlop'un ileri sürdüğü itirazlarına cevap vermektedir. Dunlop'un itirazlarının bilimsel ve orijinal bir yanı olmadığını, bu şekilde yazarın, Caetani'nin kitabı aracılığıyla yazar Grimme'nin öne sürdüğü delil ve hükümleri yinelediğine dikkat çektikten sonra

⁵⁸³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 386.

⁵⁸⁴Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 387-388.

⁵⁸⁵Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 343-348.

onun bazı itiraz noktalarını ele alarak açıklığa kavuşturmak istemektedir. Vesikanın çok yakın bir döneme ait olduğunu iddia eden Dunlop'a müellif, British Museum uzmanlarının onu eski bir devire oturttuklarını hatırlatmaktadır. Vesikanın yazı tarzındaki farklılıkların Kur'an'ın en eski nüshalarında da görüldüğünü belirten müellif, bu konuda ortaya atılan hükümleri geçersiz bulmaktadır. Klasik tarih eserlerinde vesika metninin farklılık arz ettiğine dair itiraza, bu farklılıkların eş anlamlı kelimeler kullanmaktan kaynaklandığını belirterek karşı çıkmaktadır. Yazıdaki noktalama işaretlerinin eksikliğini, vesikanın sonradan yazıldığına delil olarak kabul eden Dunlop'a karşılık, h. 22. seneden sonra kullanılan bu işaretlerin bulunmayışının aslında vesikanın ne kadar eski olduğuna bir delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. Dunlop'un bazı itirazlarını ise cevap vermeye bile değer bulmadığından, sadece alıntıyla zikretmektedir⁵⁸⁶.

Resulullah'ın Mukavkıs'a gönderdiği mektubun orijinaline yönelik büyük müsteşriklerden Nöldeke'nin, daha önce, bunun fevkalade bir şekilde muhafaza edilmiş ve gerçeklik derecesi şüphe götürmez bir aslî vesika olduğunu ifade etmesine karşın 1909'da diğer bir müsteşrik olan Schwally'nin Nöldeke'nin eserini yeniden yayımladıktan sonra fikrinin tam tersine dönmüş olmasını Hamidullah, Nöldeke'nin fikir değiştirmesinden ziyade Schwally'nin gayretine bağladığını belirtmektedir. Gerçekte durum ne olursa olsun Nöldeke'nin yeniden neşredilen eserinde bu itirazların bulunuyor olmasından dolayı bunları ayrı ayrı inceleyerek cevaplamayı gerekli bulmaktadır. Schwally'nin mektubun yazı tarzı ile ilgili olarak, Hz. Peygamber dönemindekilerin muhtemelen daha az kûfî özellik taşıması gerektiğine dair ihtimale dayalı yorumlamada bulunduğunu belirterek, h. 5. yılda Medine'de yazılmış kitâbeler, h. 31. yılda Kahire'de yazılmış mezar taşı, h. 58. yılda inşa edilen bir su seddi üzerine Muaviye tarafından yazdırılan kitâbe ve Mısır'da bulunan binlerce Arapça papirüsü önemli örnekler olarak hatırlatmaktadır. Schwally'nin kaynak belirtmeden yaptığı ikinci itirazı, kilden yapılmış bir madde üzerine basılmış bir mühür kullanılması gerektiği ile ilgilidir. Hamidullah, burada Schwally'nin kaynak belirtmediğine dikkat çekerek İbn Rüşte ve Taberî'de bu tür mühürün halife I. Ömer tarafından kullanıldığına dair bilgiler bulunduğunu, bunun daha çok bir lüksü ifade ettiğini ve Resulullah devrinde özellikle resmî mektupların yabancı ülkelere ilk olarak gönderildiği bir zamanda kullanılmış olmasının düşünülemeyeceğini ifade etmektedir. Hatta Hz. Peygamberin, sahabilerin kendisine mühürlenmemiş mektupları yabancıların kabul etmediklerini anlatmadan önce mühürün gerekliliğine de inanmadığının kaynaklarda yer

⁵⁸⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 309-312.

aldığını belirtmektedir⁵⁸⁷. Schwally'nin üçüncü itirazı, bu tür resmî bir belgede sadece kâtibin değil, mektubu iletecek elçinin de isminin yazması şeklindedir. Hamidullah, İslâm tarihçilerinin bu belge dâhil Hz. Peygamberin mektuplarını muhafaza ettikleri bin yıllık geçmişe sahip eserlerde ağız birliği etmişçesine Schwally'nin itirazına karşı bilgiler içerdiklerine dikkat çekmektedir. Bu belgeyi reddeden Amélineau ve daha birçok müsteşriki, delil göstermeksizin itiraz ettiklerinden, zikretme gereği duymadığını belirten müellif, C. H. Becker'ın *Papyri-Schoot Reinhardt* adlı eserindeki bir itirazına değinmektedir. 1933'te ölen ve Almanya Millî Eğitim Bakanlığı da yapmış olan bu zatın, Hz. Peygamberin mektubunu, “muhtemelen üzerine hadis yazılmış bir kâğıt parçası” olarak değerlendirmesini, üzerinde açıkça mühür işareti bulunan belgenin tıpkıbasımına bile bakmadan yorum yapmış olması ihtimali ile açıklamaktadır⁵⁸⁸.

Annali dell 'Islam adlı eserinde Leone Caetani'nin öne sürdüğü iki itirazını da değerlendiren Hamidullah, onun belgenin aslî unsurlarına hiç değinmeksizin, dıştaki sathî meselelerle ilgilenmesini eleştirmektedir. Caetani'nin birinci itirazı Mukavkıs'ın bir patrik olduğu varsayımına dayalıdır. O, m. 7. yy. de Hristiyan bir patriğin “Arabistanlı bir putpereste” iki Hristiyan kızı hediye etme ihtimalinin çok az olduğunu iddia etmektedir. Mektupta Azîmu'l-Kıpt ibaresinin geçmesinin onun patrik olduğuna delil olamayacağına dikkat çeken müellif, Kıptî olduğu için monofizit bir inanca sahip olabileceğini ancak tektanrıcılığa çağrılan bu kişinin karşı tarafı putperestlikle suçlamamış olması ihtimaline sebep olabilecek bir durum göremediğini belirtmektedir. Hediye ettiği iki Hristiyan kıza dair de, Hz. Peygamberi kendi monofizit inancına çekebilmek amaçlı olarak, iyi yetiştirilmiş iki güzel esireyi propaganda vesilesiyle istihdam etmiş olmasının rahatlıkla söylenebileceğini ifade etmektedir. Zira kaynaklarda, Mukavkıs'ın kendisini himaye eden İranlıların Mısır'dan çekilmelerinin ardından iktidarını güçlendirmek için akla gelebilecek her türlü çareye müracaat ettiğinin belirtildiğini hatırlatmaktadır. İkinci itirazında Caetani, İslâm tarihçilerinin eserlerinde mektubu alan kişinin adının, gerçek addan farklı bir ad olduğunu dile getirmektedir. Burada da Hamidullah, Medine Devleti'nin dış kitabet görevlilerinin, Mısır'daki Kıbtîlerin başkanının adını o sıralar tam olarak bilmediklerini, buna dair kaynaklarda yer alan açıklamaların tümünün sonraki dönemlere ait olduğunu hatırlatarak, bahsedilen muhatap kim olursa olsun böylesine bir ikinci dereceden bilginin reddedilebileceğini ancak bu durumun Hz. Peygamber ve Mukavkıs arasında cereyan etmiş olan yazışmanın tamamen reddi için yeterli bir delil olamayacağını vurgulamaktadır.

⁵⁸⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 320-321.

⁵⁸⁸Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 320-322.

Müsteşrik Virginia Vacca'nın konuyla ilgili bir makalesine değinen Hamidullah, onun meseleye dair yeni bir şey getirmediğini belirtmekte, onun, gönderilen cariye'nin ismini Meryem olarak vermekle hataya düştüğüne dikkat çekerek, İslâm kaynaklarında cariye'nin adının Mariye olarak geçtiğini ve Müslüman olduktan sonra bile bu ismi kullandığını belirtildiğini hatırlatmaktadır.

Hitat adlı eserinde konuya değinen Prof. Gaston Viet'in yaklaşımını eleştiren müellif; hikâye, roman, folklor vs. konuyla ilgili her türlü veriyi bir araya getiren profesöre, ikinci derecede önem taşıyan kimi ayrıntılarla ilgili bazen birbiri içine girme ve çelişkiler olmasının normal olduğunu ifade etmektedir. Mektupta Herakliyus'a gönderilen ile tıpatıp benzeyen ifadelerin kullanılmış olmasını hayret verici bulan Viet'e; Mukavkıs, Necaşî ve Herakliyus'a gönderilen mektupların aynı tarihi taşıdıkları, aynı amaçla yazıldıkları ve aynı din mensup kişilere gönderildiklerinden dolayı benzerliğin şaşırtıcı olamayacağını belirtmektedir.

Hamidullah, tüm bu müsteşriklerin iddialarını ve karşıt olarak ortaya koyduğu kendi görüşlerini delilleriyle açıkladıktan sonra, Mısır'da bulunan bu belgenin gerçek nüsha olduğu ihtimalini reddetmek için öne sürülen itirazların yeteri kadar ciddi olmadığını vurgulamaktadır⁵⁸⁹.

Hz. Peygamber'in Savaşları adlı eserinin ikinci yayınında, bu kitapta neden savaşlarda geçen mucizelerden bahsetmediğine dair eleştirilere cevap veren Hamidullah, üçüncü yayının önsözünde gayrimüslimlerin/müsteşriklerin peygamberlik ve savaşın yan yana olamayacağı yönündeki itirazlarına cevap vermektedir. Bununla Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkâra delil getirilmek istendiğini ifade eden müellif, konuya birkaç yönden açıklama getirmektedir. Hamidullah, itiraza yönelik cevabına geçmeden önce yöntemini ortaya koymakta ve burada Tevrat'ta bize nakledilen eski peygamberlerin giriştiği savaşlar (Tesniye 20/16, I. Samuel 15/2-3 gibi) ve yine İncillerde geçen İsa Mesih'in konuyla ilgili sözlerini (mesela Matta 10/34, Luka 19/27, I. Korintliler 15/25, Markos 12/1-9, Luka 20/9-16 gibi) bir kenara bırakarak konuya soğukkanlılıkla ve hislerden uzak bir şekilde yaklaşmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bundan sonra cevaplarını sıralayan müellif, ilk olarak, savaşın hiç arzu edilmeyen bir şey olmasına rağmen, günümüzde bile kaçınılması mümkün olmayan bir mahiyeti bulunduğu ve zalimlere terk edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu konuda en güzel örnek tabii ki vahiy alan ve sadece insanlığın iyiliğini düşünerek hareket eden bir peygamber olacaktır. Son Peygamber hayatın her yönüyle ilgili kıyamete kadar geçerli ve izinden

⁵⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 322-324.

gidilmeye değer bir örneği sunmakla yükümlüyken bu alanda bir yol göstermemiş olması düşünülemez. Savaşın bazen gerekli bir çare olduğunu aklı gerekçelerle açıklayan Hamidullah, hem rahmet peygamberi hem de harp peygamberi olduğuna dair hadisini hatırlatarak her şeyin yerli yerinde ve gerektiği kadar kullanılmasının lüzumlu olduğunu, merhametin insan kanı döken sefih kimseler için olmadığını vurgulamaktadır. Son olarak Zerdüş ve Buda'nın ölüm döşeğinde talebelerine adı "Alemlere rahmet" olan birinin geleceği ve yine Hinduların kutsal kitabı olan Purana'da son avatarın bir "savaşçı" şeklinde görüleceğine dair nakilleri zikretmektedir. Hz. İsa'nın üzüm bağı ile ilgili meşhur meselinde de yine buna işaret olduğunu hatırlatan müellif, farklı dinlerin kaynaklarından da konuya delil getirmektedir. İncil'den ilgili bölümü kaynak gösteren müellifin, Purana'da bu ifadenin nerede geçtiği ve Buda ile Zerdüş'te ilgili bilginin kaynağını zikretmemektedir⁵⁹⁰. Budist kaynaklar incelendiğinde Hamidullah'ın bu vurgusunu haklı çıkaracak bilgilerin bulunduğu, Buda'nın kendisinden sonra Metteya'nın (Palice'de) geleceğini ve insanlığa hikmet getireceğini vaat ettiği ve hemen hemen mevcut ve kutsal kabul edilen bütün Budist metinlerinde bu vadin geçmekte olduğu kaydedilmektedir⁵⁹¹.

Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamberin mektupları dışında kimi konularda da müsteşriklerin iddialarına değinmektedir. Müsteşrik Lammens'in Mekke Kureyşîlerinin savaşlarda istihdam etmek üzere zenci askerlerden oluşan ücretli ve devamlı bir ordu teşkilatı kurdukları ve buradaki zencilerin Ehâbişler olduğuna dair tezini şüphe içinde tenkite yanaşabildiğini belirten müellif, bu müsteşriğin lisan bilgisinin çok zayıf olduğunu, o kadar ki Mekke'deki "hikâyeci geceleri" hakkında Ezrakî'den alıntı yaptığı bir bölümde, atfettiği "samurât" ıstılahının hiç de o anlama gelmeyip bir ağaç çeşidinin adı olduğuna dikkat çekmektedir. Ehâbişlerin asla zenci olmadıklarını hatırlatmakta, yine onların ücretli bir ordu olmayıp sadece müttefik olduklarını belirtmektedir⁵⁹².

Muhammed Hamidullah, kimi zaman, müsteşriklerin eserlerinde rastladığı hataları düzeltmektedir. Brockelman'ın *GAL* adlı eserinin isminin Almancada Arap Edebiyatı Tarihi olmasına rağmen gerçekte bu başlığın kastettiği şey değil, tanınmış tüm Arap eserlerinin isimlerini içeren bir kataloglar katalogu olduğuna dikkat çeken müellif, bu eserde Brockelman'ın dikkatsizlikle bazı hatalar yapmış olduğunu ifade etmektedir. Hemmam b. Münebbih'e ait olan *Sahife*'nin *GAL*'de Abdülvehhab b. Minde'ye ait olarak geçtiğini ve bu hatanın sadece birinci baskıda değil ilavesinde ve birinci baskının gözden geçirilmiş yeni baskısında da tekerrür ettiğini belirtmektedir. Bahsi geçen Abdülvehhab b.

⁵⁹⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 13-15.

⁵⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 215-216.

⁵⁹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 863-864.

Minde'nin *Sahife*'nin sadece icazetli bir hocası olduğunu, asla yazarı olmadığını hatırlatmaktadır. Ayrıca Hamidullah, dipnotta kendisinin *GAL*'i Osmaniye Üniversitesi için tercüme ettiğini ancak 1948'deki Haydarâbâd isyanında tahrip edilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Arapçaya tercümesinin de o sıralar tasarlanmakta olduğunu eklemektedir⁵⁹³.

Hamidullah'ın, bir hadisçi olmamasına rağmen *Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi* ile ilgili yaptığı çalışma, İslâm'a yönelik oryantalist ithamlara cevap verme gayretiyle ilgili görülmekte, hadislerin ilk yazılı kaynaklarına dair İslâmî İlimler camiasına büyük bir katkı olan bu çalışma, dinler tarihi açısından karşılaştırmalı kutsal kitaplar tarihi konusunda İncillerin ilk nüshalarının bugün elde olmayışı karşısında oryantalistlerin bunu pek sorun etmeyip hadislerin sıhhatini tartışma konusu yapmaları karşısında onlara verilmiş ilmî cevapların günümüzdeki en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir⁵⁹⁴.

Hamidullah bazen müsteşriklerin görüşlerini alıntılarla nakletmektedir. Örneğin; Hz. Peygamberin vazifesini yerine getirişini ve ortaya koyduğu eserin büyüklüğünü anlatırken sözü Alphonse de Lamartine'e bırakmakta ve onun *Historie de la Turquie* adlı eserinden yaklaşık iki sayfa birebir alıntı yapmaktadır. "... Beşer büyüklüğünün ölçüldüğü bütün mikyaslarla hangi insan daha büyüktür?" diye soran Lamartine'in şahsında Hz. Peygamber'in ona inanmayanları bile hayrete düşüren büyüklüğünü ortaya koymaktadır⁵⁹⁵.

8. Tarihi Anlamada Çağdaş Kavramlar Kullanması

Muhammed Hamidullah, geçmişi, özellikle de Hz. Peygamber dönemini anlatma ve anlamlandırmada zaman zaman yaşadığı dönemin kavramlarını kullanmayı tercih etmektedir.

Hamidullah, haz Peygamberin Medine'de oluşturduğu sosyal yapı için devlet kavramını kullanmaktadır. Müslümanların, Hz. Peygamber henüz hayattayken ilk devletlerini kurmuş bulduklarını ifade eden müellif, İslâm Devletinin Hz. Peygamber tarafından kurulup faaliyete geçirildiğini belirtmektedir. Hicretten bir ay önce Akabe'de kesin ve net bir şekilde kurulan bu devletin⁵⁹⁶, Hz. Peygamberin Medine'ye gelip yerleşmesiyle fiilen de mevcudiyet kazandığını ifade etmektedir⁵⁹⁷.

⁵⁹³ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 93-94.

⁵⁹⁴ Bülent Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 207.

⁵⁹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1094-1095.

⁵⁹⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 194.

⁵⁹⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 223.

Hicretten önce de Müslümanların esasen teşkilatlı, düzenli bir camia oluşturduklarını ancak bir ülkeden mahrum olduklarını beyan eden Hamidullah, onların devletin yapıcı unsurlarının çoğunluğunu ellerinde bulundurduklarını belirtmektedir. Zira onların aynı zamanda “şari’i”, hem “hâkimi” hem de tüm işlerde en son sözü söyleme yetkisine sahip bir “başkanları” olduğunu ve her gün çoğalıp genişleyen bu topluluğun “devlet içinde devlet” teşkil ettiğini vurgulamaktadır⁵⁹⁸. Hicretten sonra ise sürgündeki Müslümanların, Mekke Şehir Devletinin dışardaki hukukî hükümetini teşkil ettiğini, buna karşılık Mekke’deki müşriklerin bizzat bu şehir devlette yaşayan kimseler olarak hükümet yetkilerini fiilen ellerinde bulundurduklarını ifade etmektedir. Hz. Peygamberin hayatını tetkik eden bir okuyucunun Mekke hükümetinin hala müşriklerin elinde olmasına rağmen hicretten sonra Medine’de Resulullah’ın kendisini Mekke hükümetinin hukukî başkanı olarak mülâhaza ettiği izlenimine sahip olacağını belirten müellif, Hz. Peygamberin şehir devlet sancağını veraset yoluyla sancak taşıma hak ve vazifesine Mekke’de iken sahip olan bir Müslüman Mekkeliye teslim ettiğini hatırlatmaktadır⁵⁹⁹. Hz. Peygamberin sürgündeki devletin hukukî temsilcisi olarak fiilî olan müşrik otoriteleri gayrı meşru görerek tanımadığını, bu nedenle Mekke oligarşisinde idarî fonksiyonları yürüten kabile mensuplarından Müslüman olmuş kimseleri, Medine Şehir Devletinde aynı görevleri yerine getirmek üzere tayin ettiğini ifade etmektedir⁶⁰⁰. Resulullah’ın bu şekildeki uygulamalarını Medine’de kurmuş olduğu devlet ve hükümeti, Mekke Şehir devletinin hükümeti olarak kabul ettiğine dair yeterli deliller olarak değerlendiren müellif, bu hükümeti “sürgündeki hükümet” olarak tanımlamaktadır. Kur’an-ı Kerim’de Enfal Suresinin 34. Ayetinde geçen “... Artık onlar bu (mescid’in) gerçek velilerİ (sahip ve idarecileri) değildirler. Ancak takva sahipleri onun velisi olabilir...” ifadesinin bu hipotezi destekler mahiyette olduğuna dikkat çekmektedir⁶⁰¹.

Hamidullah, Hz. Peygamberi Medine’de oluşturduğu siyasî yapının en yetkili kişisi olması bakımından bir devlet başkanı olarak değerlendirmektedir. O, Hz. Peygamberin sadece din getiren bir peygamber değil, aynı zamanda en yüksek başkan sıfatıyla idare ettiği İslâm devletinin kurucusu, Davud ve Süleyman peygamberler örneğindeki gibi bir resul-melik olarak tavsif edilebileceğini⁶⁰², tebaası karşısında herhangi bir hükümdarın sahip olduğu durumdan hiç mukayese götürmeyecek derecede yüksek bir seviyeye çıkaran Allah’ın Elçiliği vasfından ayrı, siyasi başkan olarak benzerleri arasında rakipsiz birinci

⁵⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 962.

⁵⁹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 910-911.

⁶⁰⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1005-1006.

⁶⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 225.

⁶⁰² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 908.

olduğunu vurgulamaktadır⁶⁰³. Bir peygamberin, yerine getirdiği vazifenin hükümdarınki ile uyumsuzluk halinde olmadığına dikkat çeken müellif, tam aksine eğer bir peygamber aynı zamanda vazife gördüğü toplumun meliki ise, o camianın maddî-manevî menfaatlerinin dünya hırs ve menfaatlerinden tamamen sıyrılmış bir başkan tarafından sağlanması nedeniyle en güzel durumu teşkil ettiğini ifade etmektedir⁶⁰⁴. Hz. Peygamberin Mekke’de bir peygamber olduğunu her kesimin kabul ettiğini, ancak onun Medine’de sadece bir sultan olduğuna dair görüşe kendisinin kesinlikle katılmadığını, hem peygamber hem de hükümler bir devletin başkanı olduğunu belirterek, sadece başlangıçtaki vazifesinin alanının genişlediğine ve vefat ettiği son güne kadar tebliğ vazifesini yerine getirmeye devam ettiğine dikkat çekmektedir⁶⁰⁵.

Hamidullah, Hz. Peygamberin her alanda devletin başkanı, sahabelerinin ise müstakil olan bu devletin idareci ve yöneten zümresini teşkil ettiğini dile getirmektedir⁶⁰⁶. Müellif, daha sonraki gelişmelerle bu şehir devletinin bir “İslâm imparatorluğunun başşehri”ne dönüştüğünün belirtmektedir⁶⁰⁷.

Hamidullah, Hz. Peygamberin Medine’de toplumsal uzlaşma metni olarak ortaya koyup bütün kabile temsilcilerinin imzaladığı Medine Vesikasını anayasa olarak değerlendirmektedir. Vesikanın İslâm devletinin anayasası olduğunu ifade eden müellif, bunun yeryüzünde bir devlet tarafından vaz edilmiş ilk yazılı anayasa olduğu tezini ileri sürmektedir⁶⁰⁸. Eski Hindistan, Çin, Yunan, Babil, Mısır ve diğer memleketlerin hukuk tarihlerini incelediğinde hiçbirinde yazılı bir anayasaya rastlamadığına dikkat çekmekte, dünya tarihinde ilk defa bir devlet anayasasını düzenleyen Hz. Peygamber olduğunu vurgulamaktadır⁶⁰⁹. Vesika metninin Medine ovasında “federal ve hatta konfederal bir şehir devleti” tesis ve teşkil edildiğini açık ve kesin bir şekilde ortaya koyan bir yazılı belge olduğunu⁶¹⁰, kurulan hükümetin ana organlarını saydığı ve doğmakta olan bu yeni topluluğun yurt savunması, kanun yapma ve kazaî irade gibi özel ihtiyaçlarını da dile getirdiğini belirtmektedir⁶¹¹. Medine Anayasası’nın bir inkılap olduğunu ifade eden müellif; bununla Allah ve O’nun elçisinin, başka bir deyişle Kur’an ve sünnetin her ikisinin birden en yüksek hükümler ve memleketin müdevven kanunları olarak ilan edilmiş

⁶⁰³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1077.

⁶⁰⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 909.

⁶⁰⁵ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, s. 348.

⁶⁰⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 201.

⁶⁰⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 200.

⁶⁰⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 189-190.

⁶⁰⁹ Hamidullah, *İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları*, s. 29.

⁶¹⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, s. 41.

⁶¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 200.

olduğunu dile getirmektedir⁶¹². Yasanın kendi kendisini bir “kitâb” (yazıt) olarak isimlendirmesini dikkat çekici bulan müellif, bu durumun onun sadece tebaası ile kendisi arasındaki meseleleri tanzim eden bir emir değil, aynı zamanda yazılı bir vesika niteliği taşıdığını da gösterdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca vesikanın, diğer maddelerinde sekiz defa “sahife” yani varak, vesika, kanun olarak kendini tavsif ettiğini, bu terimin Kur’an-ı Kerim’de İbrahim ve Musa peygamberlere gelen mukaddes kitaplar için de kullanıldığını, sonuç olarak böylesine tavsif ve nitelendirmelerin idari ve siyasi münasebetlerini tanzim edeceği insanlar tarafından bu kurucu anayasaya verilen önemin ve tanınan itibarın bir göstergesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁶¹³.

Başlangıçta sadece Medine şehri için vaz edilmiş olan bu vesikanın, sırf Medine için milli ve mahalli bir anayasa olmadığını belirten müellif, tam aksine bu anayasanın İslâmlaşmış veya Medine’ye ilave olan bölgelere de tatbik edilebildiğini ve merkezi Medine olan üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğu idare edecek esnekliğe sahip olduğuna dikkat çekmektedir⁶¹⁴.

Bazı delil ve işaretlere bakılacak olursa, mühim vesikaların kopyalarını Resulullah’ın evinde, yastığının altında muhafaza ettiğini dile getiren Hamidullah, Medine Şehir Devleti Anayasası’nın da Hz. Peygamberin kılıcına raptedilmiş bulunduğunu ifade etmektedir⁶¹⁵.

Muhammed Hamidullah, aynı şekilde Hz. Peygamberin Medine’de ilk büyük icraatı olarak kurduğu Suffa’yı “başkanlık üniversitesi” olarak nitelendirmektedir⁶¹⁶. Hz. Peygamberincamisi yanında bulunan bu mekanın, içinde bir de talebe yurdu barındırdığını belirten müellif⁶¹⁷, İslâm’ın ilk yatılı üniversitesi olarak⁶¹⁸ gündüzleri bir okul, geceleri de yatakhane olarak kullanılmak üzere inşa edildiğini vurgulamaktadır⁶¹⁹. Müellif ayrıca Suffa’nın yurt masraflarının hem devlet, hem de özel kişiler tarafından karşılandığını ifade etmektedir⁶²⁰.

Suffa’da bizzat Hz. Peygamber tarafından ders verildiğini bildiren Hamidullah, diğer bazı öğretmenlerin de bulunduğunu, bunların kimisinin henüz başlangıçta bulunanlara okuma-yazma ve Kur’an vs. öğretmek üzere görevlendirildiğini belirtmektedir. Örneğin; Ubade b. Sâmî, Kur’an ve okuma-yazma öğretmenidir. Esasında bir yazı uzmanı olan

⁶¹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 918.

⁶¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 191.

⁶¹⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 872.

⁶¹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1026.

⁶¹⁶ Hamidullah, “*Sahih-i Buhari’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*”, s. 162.

⁶¹⁷ Hamidullah, *Allah’ın Elçisi*, s. 173.

⁶¹⁸ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, s. 261. A.mlf., *İslâm Peygamberi*, II, 826.

⁶¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 179.

⁶²⁰ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, s. 261.

Abdullah b. Said b. el-As, Hz. Peygamber tarafından hikmet öğretmeni olarak tayin edilmiştir⁶²¹. Suffa'da verilen eğitimin başlangıç mahiyetinde olduğunu, İslâm'ın birincil yönlerini içine aldığı, farklı branşların farklı öğretmenlere verildiğini hatırlatmaktadır. Okuma-yazmayı öğrenenlerden diğerlerine o zamana dek nazil olmuş Kur'an ayetlerini öğretmelerinin istendiğini, bazılarının da muhtemelen fıkıh problemleri, Sünnet-i Nebevî, namaz ve diğer ibadetler konusunda yetiştirildiğini ifade etmektedir. Müellif ayrıca zaman zaman Medine'ye gelen yeni mühtedilere İslâm hakkında bilgi verilmesi için özel düzenlemeler yapıldığını eklemektedir⁶²².

Suffa'daki öğrencilerin bazen pek önem arz etmeyen seriyyeler için devlet başkanı tarafından bir kaynak olarak da değerlendirilebildiğini belirten müellif, esasında buradaki talebe, mübelliğ ve muallimlerin iman taşıyıcıları olarak Arap yarımadasının dört bir köşesinde vazife görmek üzere kendilerini yetiştirip hazırladıklarını ifade etmektedir. Müslümanlar arasında ilk tasavvuf yoluna düşenlerin onların içinden çıktığını hatırlatan Hamidullah, Suffa'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun kendilerini ruhî-manevî hayata verdiklerini; bütün gece namaz kılıp tüm gün oruçlu kaldıklarını, bunlardan bir kısmının dünya hayatı ile ilgili hiçbir kelime söylemediğini, bir kısmının para-pulla asla ilgilenmediklerini, diğer bir grubun asla gülmediğini, bir diğerinin ise tüm zamanını hüzün içinde ağlayarak geçirdiğini belirtmektedir⁶²³.

Hamidullah camiye bir okul olarak değerlendirmektedir. Suffa'nın kurulmasından kısa bir süre sonra başka okulların da kurulduğunu, bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde Medine'de dokuz mescid bulunduğunu, Resulullah'ın insanları kendi mahallî camilerinde komşularından ilim öğrenmelerini, öğrencilerin sayısının çok artmasından endişe ettiğini, merkezi camiye gelmemelerini emrettiğini ifade etmektedir. Çünkü diğer türlü, öğretmen yetersizliği nedeniyle çocuklar ilim tahsilinden mahrum kalmış olacaktı. Ulaşım ve haberleşme sıkıntısı nedeniyle Hz. Peygamberin Medine dışında Müslümanların sayısının arttığı yerlere öğretmenler gönderdiğini de buna ek olarak zikretmektedir⁶²⁴. Hicret öncesinde Hz. Peygamber'in Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye gönderdiğini ve onun Medine'de bir "misyoner" gibi çalıştığını ifade etmektedir⁶²⁵. Müellif ayrıca Hz. Peygamberin h. 11. yılda Muaz b. Cebel'i okullar için "müfettiş" tayin ederek Yemen'e gönderdiğini ve orada Muaz'ın köy köy gezerek okullar kurup bunları

⁶²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 769. A.mlf., *Altı Diplomatik Mektup*, s. 28. A.mlf., *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 28-29.

⁶²² Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 262-263.

⁶²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 720.

⁶²⁴ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 263.

⁶²⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 35.

idare ettiğini belirtmektedir⁶²⁶. Muhammed Hamidullah ayrıca h. 2. yılda Mekreme b. Nevfel'in evinde "Dâru'l-Kurra" denilen "yatılı bir okul"un mevcut olduğuna dair rivayetleri kayda değer bulmaktadır⁶²⁷.

Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber döneminde eğitimde Kur'an-ı Kerim'in ana ders kitabı olarak okutulduğunu ifade etmektedir. Bunun tamamen kendi çıkarımı olduğuna dikkat çeken müellif, Hz. Peygamberin tüm ilim dallarının farkında olarak bütün Müslümanların bunları öğrenmesini istediğini, bir ilim dalı için farklı bir ders kitabı yerine özel ilgisi ne olursa olsun herkesin tetkik etmesi gereken tek kitabı tercih ettiğini vurgulamaktadır. Bir kişinin Kur'an'ı devamlı okuması durumunda kendi ilgi alanı yanında yüzeysel de olsa diğer konuları da öğreneceğini, Kur'an'ın bir dizi ilim dalıyla genişlemesine ilgilendiğini ve birçok ilim alanını içine aldığını ifade etmektedir⁶²⁸.

Hamidullah, Mekkelilere ait en yetkili kurum olan Darü'n-Nedve'yi "parlamento" olarak tanımlamaktadır. Müellif, buranın aynı zamanda şehrin tiyatrosu niteliğinde olduğunu ifade etmekte, tarihçilerin burada bazen bir kişinin ayağa kalkıp hikayeler, masallar anlattıklarına dair rivayetleri ile bu değerlendirmesini temellendirmektedir⁶²⁹.

İdare biçimleri ile ilgili de çağdaş kavramlarla değerlendirmeler yapan müellif, Hulefa-i Raşidîn idaresinin kendine mahsus bir yönetim biçimi olduğunu, ne monarşi, ne cumhuriyet, ne de bir grupla idare etme şeklinde sınıflandırılmayacağını ifade etmektedir. Bunun cumhuriyet ile monarşi karışımı bir yapı olduğunu ileri sürmekte ve kendisinin bu idare biçiminin Arap cemiyetinden geldiğini iddia ettiğine dikkat çekmektedir⁶³⁰.

Hamidullah, Hz. Peygamber dönemini incelerken başka konularda da yukarıda bazı örneklerine işaret edilen şekilde yaşadığı dönemin kavramlarını kullanmaktadır. Müellif, bunu yaparken konunun en iyi şekilde anlaşılmasını amaçlamaktadır.

9. Çok Boyutlu Değerlendirmelerde Bulunması

Hamidullah, tarihî olayı anlatırken, onu mümkün olduğunca çok boyutlu olarak ele almaya dikkat etmektedir.

Onun çalışmalarında dikkat çeken en temel özelliklerinden birisi birden fazla ilmî alan açısından konuya yaklaşmasıdır. Onun bu yönü dolayısıyla herhangi bir konudaki

⁶²⁶ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 31.

⁶²⁷ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 29.

⁶²⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 267.

⁶²⁹ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 41-42.

⁶³⁰ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 84-87.

eserini okurken aynı zamanda fıkıh, siyer, sosyal tarih analizleri, dinler tarihi ve daha birçok alandan ilgili bilgileri öğrenmek mümkündür⁶³¹.

Siyer alanında yazılan eserlerde konular genelde dar çerçeveli, sadece Hz. Peygamber odaklı olarak ele alınırken Hamidullah, çok daha geniş çerçeveli bir şekilde sadece Mekke veya Mekke-Medine-Taif üçgeni ile değil, Hicaz ve tüm Arap yarımadası merkezinde dünyanın diğer bilinen bölgeleriyle de bağlantıları kurarak, bu bağlamda Hz. Peygamberin hayatı ve faaliyetlerini ortaya koymaya gayret göstermektedir⁶³². Bunun yanında diğer dinler ve kültürler ile de bağlantıyı kurmak suretiyle bir dünya tarihi olayı olarak Hz. Peygamberin nübüvvetine dikkat çekmektedir.

İnsanlık tarihinin, birbiri arkasına gelen hadiseler zincirinden, sebepler ve neticeler ilişkisinden ibaret olduğuna dikkat çeken müellif⁶³³, Allah'ın şüphesiz sınırsız kuvvet, kudret sahibi ve dilediğini yapmada hududu olmadığını ancak tamamen kendine has bir istekle bu dünyayı “sebepler ve neticeler” zinciri halinde yaratmasında olduğu gibi Hz. Peygamber'in ilâhî tebliğ vazifesi için seçilmesinde de aynı “sebepler ve neticeler” ilişkisinin işlediğini vurgulamaktadır. Keza aynı münasebetin, ilâhî tebliğ vazifesinin yapıldığı mahal olarak, üzerinde insanların yaşadığı toprakların tam orta yerinin isabetle seçilmesinde de görüldüğünü ifade etmektedir⁶³⁴. Bir dil olarak Arapçanın da aynı şekilde, Allah'ın tebliğini taşıyan aracı olarak seçiminin kendine has hikmetler barındırdığını belirtmektedir⁶³⁵.

“Bir Merkez Seçimi” başlığı altında “Neden Mekke?” sorusuna cevap arayan Hamidullah, bir hareketin dağınık yerlerde olmaktan ziyade belli bir merkezde daha etkili neticeler doğuracağı tezinden hareketle reformist bir ilahî tebliğ olan İslâm'ın genel karargâhı olarak Mekke'nin seçiminin en isabetli seçim olduğunu coğrafi, sosyolojik, fiilî-tatbikî, psikolojik, tarihsel, ekonomik, siyasî ve dil sebepleri açısından ayrı ayrı değerlendirerek ortaya koymaya çalışmaktadır. Coğrafi açıdan, seçimin daha geniş olan ve daha çok insanı barındıran eski dünya üzerine düşmesi gerektiğini, Arabistan yarımadasının Asya, Avrupa ve Afrika'nın kesiştiği yerde dikkat çekici bir merkezîlik taşıdığını dile getiren müellif, Mekke-Medine-Taif şehirlerinin oluşturduğu üçgeni iklimsel özellikleri açısından anlamlı bulmaktadır. İslâm medeniyeti üzerinde iklimlerin de bir tesiri olduğuna önem atfedilecek olursa bu üçgende Mekke'nin Afrika çöllerini temsil ettiğini, Medine'nin ılık ülkelerin bereketliliğine sahip olduğunu ve Taif'in Avrupa'nın güney

⁶³¹ Şenay, “Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler”, s. 206.

⁶³² Apak, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, s. 188-189.

⁶³³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 11.

⁶³⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 27.

⁶³⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 23.

lkelerinin iklim özelliklerini gösterdiğini ifade etmektedir.  büyük kıtanın kesişim noktasında bulunan Mekke'ye eskilerin "Yeryüzünün Göbeği" adını verdiklerini hatırlatan Hamidullah, herhangi başka bir ülkeden ziyade Arabistan'ın, bu kıtalarda yaşayan insanlar ile bunların gelenek ve yaşayışlarını tanıma imkânına sahip oluşunu önemli bir husus olarak zikretmektedir⁶³⁶.

Sosyolojik olarak Arapların durumunu ele alan Hamidullah, onların lle çevrili şehirlerde, göçebelerle kurulan akrabalık bağları sayesinde dinamik ve kendini yenileyen bir toplum yapısına sahip olduklarına dikkat çekerek, cesaret ve coşkuları ile günümüze kadar varlıklarını muhafaza edebilmiş kadim bir millet olduklarını, enerji ve meziyetlerini tüm eski devirler boyunca koruduklarını ifade etmektedir. Hicaz bölgesinin Hz. İsmail sonrası ne bir din mbelliği ne de herhangi bir istilacı dış kuvvet görmediğini belirterek burada yaşayanların daima saklı duran enerji ve kabiliyetlerinin eskilerden daha mkemmek bir istikamette İslâm tarafından ortaya çıkarılıp şekillendirilerek bir yöne kavuşturulduğunu vurgulamaktadır.lme karşı mutlak bir korkusuzluk, İslâm yolunda ölmeye duyulan büyük hırs ve düşman da olsa başka insanların kanına karşı beslenen büyük bir hürmet duygusu ile İslâm'ın Arapları reforme edişine dikkat çekmektedir.

Ziraatle uğraşanların tehlike ve maceraya atılma, memleketini terk etme gibi durumlardan uzak kalacak ölçüde topraklarına bağlı olduklarını belirten müellif, Mekke'nin Kur'an ifadesiyle "ziraat yapılmayan bir vadi" olduğunu hatırlatmaktadır. Göçebe de olmayan Mekkelilerin en az iki bin yıldır yerleşik hayat sürdükleri ve kervan ticareti ile uğraşmalarından bahsederek Arabistan'ın uluslararası ticarî her çeşit organizasyonun başına yerleştiğini ifade etmektedir. Mekkelilerin pek çok ülke ile ticarî antlaşmalar imzalamış buldukları ve her yıl kervanlarla bu ülkelere gittiklerine dikkat çekerek İslâmî dönemdeki dinî ve siyasî fetihlerden önce, bu ülkelerin örf ve adetlerini, kanunlarını ve buralara ulaşmada izlenen yolları bizzat bildiklerini vurgulamaktadır. Yer değiştirme konusundaki çabuk hareket kabiliyetlerinin fetihleri gerçekleştirmede önemli bir özellik olduğunu da buna ek olarak zikretmektedir⁶³⁷.

Fiil-tatbik açıdan bu bölgede, ne alt nede üst herhangi bir sınıflaşma olmadığından, uluslararası alanda kendilerini ne "Ggn Oğulları" ne "Allah'ın Seçkinleri" ne de diğer tüm insanları kle kendilerini efendi görmeyen, ferd meziyet ve liyakate değer veren

⁶³⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 18-19.

⁶³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 19-21.

kişiler olarak diğerlerine eşit muamele göstermeye daha çok muktedir olduklarını ifade etmektedir⁶³⁸.

Psikolojik açıdan, Mekke dâhil Arabistan'ın büyük kısmının daima yabancılar tarafından ele geçirilmeden müstakil bir hayat sürmelerinin bu bölge insanlarının önemli bir özelliği olduğunu belirtmektedir⁶³⁹.

Mekke'nin tarihî açıdan da Hz. Adem tarafından burada inşa edilen ve Hz. İbrahim tarafından yeniden bina olunmuş Kabe'nin bulunması nedeniyle tüm eski tarihlerde de mukaddesliğini muhafaza etmiş bir şehir olarak büyük öneme sahip olduğuna dikkat çekmektedir⁶⁴⁰. Dinî açıdan, pek çok inancın hoşgörüsü içinde bir arada yaşadığını belirten müellif, gelişiyse İslâm'ın Mekkeliler üzerinde yaptığı şeyin, onların esasında sahip oldukları vasıfları düzeltip mükemmelleştirmek ve fiilen yaşanıp gerçekleştirmek üzere onlara yeni bir ideal vermek; tüm bunları yaparken bu halkın kusur ve noksanları ile hayatlarını yeni bir düzenlemeye tabi tutmak olduğunu vurgulamaktadır⁶⁴¹.

Sahip olduğu ahenk, kelime yapısı, fiil çekimindeki ve telaffuzundaki kaideler ile hiçbir dilin Arapça ile mukayese edemeyeceğini belirten Hamidullah, bu dilin en küçük teferruatı bile zayi etmeden veciz ve özlü ifadeler taşıyan bir dil olarak ilahî tebliğin taşıyıcısı olarak seçilmesini anlamlı bulmaktadır. Arapçanın asırlar boyunca kendini geliştirme ihtiyacı duymamış olması, zaman içindeki istikrarı ile Hz. Peygamber'in çağdaşlarına hitap ederken kullandığı Arapça ile bugünkü Arapçanın aynı olduğunu ifade etmektedir. Daha az istikrarlı herhangi bir dilin son din ve onun ilahî kitabı için uygun olmayacağına dikkat çekmektedir⁶⁴².

Arapçanın, müminlerin anneleri olan Hz. Peygamberin hanımlarının dili olması nedeniyle tüm Müslümanların ana dili olduğunu dile getiren Hamidullah, bu lisanın Arapların lisanı değil Allah'ın seçtiği lisan olarak her zaman geçerli ve hiçbir zaman değişmeyecek olan bir din için lazım olan, hiçbir zaman değişmeyecek bir dil özelliğini taşıdığını vurgulamaktadır. Bunun yanında Arapçanın bazı özelliklerine dikkat çeken müellif, onun bir kavrama işaret eden yüzlerce eş anlamlı kelimeye sahip zengin bir dil olduğunu hatırlatmaktadır. Yabancı dillerden kelime almadan kendini muhafaza etmesinde bu durumun oldukça önemli olduğunu ifade eden Hamidullah, biraz botanik tahsili yaptığını belirterek Arap lisanında botanikle ilgili bir tek yabancı ıstılah olmadığına dikkat çekmektedir. Diğer pek çok alanda da birkaç kelime dışında yabancı ıstılah bulunmadığını

⁶³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 21-22.

⁶³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 22.

⁶⁴⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 24.

⁶⁴¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 26.

⁶⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 23.

dile getirmektedir⁶⁴³.Bütün dillerin zaman içinde değişerek yavaş yavaş arkaik hale geldiğine dikkat çeken müellif, dünya üzerinde bu değişim kanunundan muaf bir dil var ise bunun Arapça olduğunu vurgulamaktadır⁶⁴⁴.

İslâm kültürünün birinci derecede Arapçaya dayanması dolayısıyla Hamidullah, Arapçanın İslâm kültürünün temeli olduğunu ifade etmekte, hocalarından birinin kendisine söylediği şu sözü nakletmektedir: “Bütün Müslümanların Arapçayı kolaylaştırmaları ve bunu kendi öz lisanlarına almaları vazifeleridir. Kendi memleketlerindeki Müslümanlar için Arapçayı kolaylaştırmak onların vazifesidir.”⁶⁴⁵

Hız. Muhammed’in son peygamber olarak seçiminde de sebeplere odaklanan Hamidullah, Kureyş kabilesinin Hız. İbrahim soyundan geliyor olmasını tek Allah inancına da dayanması açısından önemli bulmaktadır. Bu kabilenin soyunda Babilli, Mısır, Arap gibi çeşitli ırklardan unsurlar taşımamasını da yine mühim bir husus olarak zikretmektedir. Hız. Peygamber’in yetim olarak dünyaya gelmesi gibi çeşitli sebepler dolayısıyla bu durumu herhangi bir siyasî makam veya rütbe elde etme hırsından uzak olarak kalp ve gönül dünyasının zenginliğine bir vesile olarak dile getirmektedir⁶⁴⁶. Ayrıca Hız. Peygamber’in bir tüccar olarak pek çok ülkeye seyahat etmiş olması ve edindiği tecrübelerin olgunluğuyla kavmini ıslah işine giriştiğine dikkat çekmektedir. Ahlakının yüceliği de müellifin bu konuda üzerinde durduğu hususlardandır⁶⁴⁷.

Hamidullah, tarihî olayların anlatımında olayla ilgili her hususun ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla farklı açılardan değerlendirmelerde bulunmayı önemsemektedir. Örneğin; Medinelilerin Hız. Peygambere biat edip kucak açmalarının nedenlerini sorgulayan müellif, öncelikle onun büyükannesinin Hazrec kabilesinden olması nedeniyle akrabalık bağını hatırlatmaktadır. Ayrıca Hız. Peygamberin henüz bir çocukken annesiyle birlikte bu kabileye misafir olup orada “iyice yüzmeyi öğrenene kadar” ikamet etmiş olmasına dikkat çekmektedir. Bunu yanında Hız. Peygamber’in amcası Abbas’ın ticaret için Suriye’ye her gidişinde ve oradan dönüşünde bu kabile yanında birçok günler kaldığını belirterek aradaki ilişkilerin canlılığının sürdürülmesinde bu durumun etkisini dile getirmektedir. Son olarak Medine’deki Yahudilerden, bir peygamber beklediklerini, ona tâbi olup düşmanlarına galip geleceklerini her fırsatta işitmeleri sebebiyle beklenen peygambere tâbi olma ve zaferlere kavuşma şerefine nail olma isteğinin de Hız. Peygambere kucak açmalarında etkili olabileceğini ifade etmektedir. Tüm bu

⁶⁴³ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 12-16.

⁶⁴⁴ Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, s. 21.

⁶⁴⁵ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 21-23.

⁶⁴⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 28-29.

⁶⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 30.

değerlendirmelerinde Hamidullah, mevcut rivayetler eşliğinde görüşlerini dile getirmekte, esas sebep ne olursa olsun sonuç olarak Allah'ın lütfu ve kendilerine has sâik ve mantikî düşüncelerle Medinelilerin İslâm'ı kabul ettiklerini belirterek kesin bir hükümle ihtimalleri kısıtlamadan bilimsel bir üslupla konuyu bağlamaktadır⁶⁴⁸.

Bedir Savaşı'nı anlatırken bu savaşın Ramazan ayında gerçekleştiğini ve o günlerin çok kızgın bir güneş altında geçtiğini ifade etmektedir. Yine askerî açıdan çok önemli olduğunu belirterek müellif bu bilgiyi kayda değer bulduğunu dile getirmektedir. Bedir'e doğru yola çıkıldığında Hz. Peygamberin develerin boyunları vs. yerlerine asılmış olan çingirak ve çanların hareket halindeki ordunun gece yürüyüşünü ihtiyaten gizlemek gayesiyle çıkarılmasını emrettiğini belirtmektedir. Aynı uygulamanın Mekke'nin fethi için yürüyüşe geçildiğinde de yapıldığına dikkat çekmektedir⁶⁴⁹.

10.Tarihî Olayları Anlamada Psikoloji İlminden Yararlanması

Muhammed Hamidullah, tarihî olayları anlatırken şahısların psikolojilerini önemsemekte, hangi şartlarda ne tür hislerin olaya etki ettiğini ortaya koymaya gayret etmektedir.

Hz. Peygamber'in psikolojisini anlamaya ve anlatmaya gayret gösteren bir araştırmacı olarak Hamidullah, onun yetim olarak doğup büyümesinin ve hayat şartlarının da etkisiyle makam ve rütbe hırsından uzak olarak yetiştiğine dikkat çekerek bu durumun, onun kalp ve gönlünün incelik zenginleşmesinde büyük önemi olduğunu dile getirmekte, hiç de sırf yaşının ilerlemesine bağlanamayacağını vurgulamaktadır. Onun durumunu bir benzetmeyle açıklığa kavuşturmak isteyen müellif, bir kral ailesinin çocukları arasında kibir, acelecilik, lüks hayat sevdası ve çalışmayı hor görme gibi çeşitli kusurlardan sıyrılmış bulunan, bunun yanında hükümdarlık için istenen pek çok müspet vasfı şahsında toplamış en küçük çocuğa benzediğini ifade etmektedir⁶⁵⁰.

İlk vahyin gelişinden sonraki fetret devresinde Hz. Peygamberin nasıl bir ruh hali içerisinde olduğunu anlamaya gayret eden müellif, bu iki üç aylık devrede ilk olarak vahyin yarattığı bir dehşet hali, sonra bir sükûnet ve olanlardan hoşnutluk devresi ve ardından yeniden bir vahiy almaya duyulan istek, sonunda da yeis ve ümitsizlik içine düşme hali yaşamış olabileceğini ifade etmektedir. Tarihçilerin naklettiği Hz. Peygamberin büyük yeis ve ümitsizlik içine düşüp canına kıymak üzere birçok kereler yüksek kayalıklara çıkmış olduğuna dair rivayeti, bu son evrede meydana gelmiş bir olay olarak

⁶⁴⁸ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 33-34.

⁶⁴⁹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 60.

⁶⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 29.

açıklamaktadır⁶⁵¹. Bu dönem sonrası yeniden vahiy alması üzerine Allah'tan aldığı, en yakın akrabayı uyarması emrinin de Hz. Peygamber üzerinde büyük bir etki uyandırdığını ifade eden Hamidullah, bunun üzerine onun bir ay boyunca eve kapanıp kaldığını, öyle ki sağlık ve sıhhatini sormak üzere halalarının, evine kadar geldiklerine dair rivayeti nakletmektedir⁶⁵².

Ebu Talib'in Müslüman olmasında da onun, içinde bulunduğu psikolojinin etkisini dile getiren Hamidullah, mensup olduğu ve atalarından gelen dinini terk edip kendi küçüğüne yani yeğenine itaat etmenin gururuna dokunduğunu belirtmektedir⁶⁵³. Ebu Talib'in ölümü sonrası Ebu Leheb'in Hz. Peygamberi müdafaa etme konusunda takındığı tutumu da yine ölümün birçok kin ve düşmanlıkları silme konusunda insan psikolojisine olan etkisinedikkat çekmekte ve Ebu Leheb'in, fikrinin değişmediğini ancak sırf kabile içinde dayanışmayı sağlama mecburiyetinden dolayı bu şekilde davrandığına dair açıklamasını dile getirmektedir⁶⁵⁴.

Savaşlarda Müslümanların ruh ve maneviyat durumunun etkisine dikkat çeken müellif, Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamberin duasının Müslümanların üzerindeki tesiri ve maneviyatlarını güçlendirme durumunu, savaştaki başarıları açısından önemli bir husus olarak zikretmektedir⁶⁵⁵. Savaşlarda başarı getirmede etkisi olan askerî idare, istihbarat, propaganda(şiir vs.) yanında Hz. Peygamberin, savaş öncesi askerleri şevke getiren konuşma ve hutbeleri ile Allah yolunda gereği gibi vuruşanların ahiret günü Allah katında kavuşacağı ilahî mükâfatlar ve karşılaşacağı dokunaklı sahneler hakkında bilgi vermesinin, Müslüman askerlerin psikolojisinde önemli bir tesire sahip olduğunu ifade etmektedir⁶⁵⁶.

Hamidullah, Mekke'nin kan dökülmeksizin fethedilmesi ve Mekkelilerin bakış açıları ile psikolojilerinde meydana gelen değişimlerin üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken noktalar olduğunu vurgulamaktadır⁶⁵⁷. Hz. Peygamberin fetih sonrası Mekkeli müşrikleri affetmesinin ortaya çıkardığı psikolojik tesire dair Attab b. Esîd'in Müslüman oluşunu önemli bir örnek olarak zikretmektedir. Hz. Peygamberin affi öncesi Bilal-i Habeşî ezan okurken öfkeye kapılıp "iyi ki babam sağ değil, hiç olmazsa bu kepazeliği görmüyor!" diyen Attab, Resulullah'ın sözleri sonrası öne atılıp hemen Müslüman olmuştu⁶⁵⁸.

⁶⁵¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 83-84.

⁶⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 89.

⁶⁵³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 67.

⁶⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 115.

⁶⁵⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 69-70.

⁶⁵⁶ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 236-237.

⁶⁵⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 115.

⁶⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 268.

Son Peygamber'in içinden çıkacağı toplum olarak ilahî irade tarafından o dönemki Mekke'nin seçilmesinin psikolojik nedenlerine değinen Hamidullah, uzun dönemler boyu bu bölgenin yabancı istilasından uzak kalarak müstakil bir yönetimle yaşamasını önemli bir husus olarak değerlendirmektedir⁶⁵⁹.

Yahudilerin Medine Vesikası'na dâhil olma sebebi olarak onların psikolojik durumlarına dikkat çeken Hamidullah, Bedir Savaşı sonrası mağlup Mekkelilere koşan Medineli Yahudi Ka'b b. Eşref'in dönüşünde bu hıyanetinin öldürülerek cezalandırılması sonucu Medineli Yahudilerin korkuya kapılarak acele ile vesikaya dahil olduklarını ve sonuçta başka bir zamanda olsa asla kabul etmeyeceklerini ifade ettiği birtakım imtiyazları Müslümanlara tanıdıklarını belirtmektedir⁶⁶⁰.

11.Devrin Sosyal Yapısını Dikkate Alması

Hamidullah, çalışmalarında olayın farklı boyutlarını sosyolojik olarak tespit etmeye ve bu yönde çıkarımlarda bulunmaya yönelik bir çaba sergileyerek durumu daha iyi bir şekilde değerlendirmeye çalışmaktadır.

Bir hareketin, dağınık yerlerde olmaktan ziyade belli bir merkezde daha etkili neticeler doğuracağını belirten müellif, bu nedenle son peygamberle gelen yeni düzen için Mekke'nin ilahî takdirle merkez olarak seçildiğini ifade etmektedir⁶⁶¹. Bu çeşit merkezi bir mantığı temel alan sosyolojik bir tespitin her hareket için geçerli olmadığını, hareketin tesir gücünün onun keyfiyetine göre değişeceğini belirterek bu konuda Hamidullah'ı eleştirenler de vardır. Dağınık bir sosyal yapıdan doğup gelişen hareketlerin şehirleşmiş merkezî yapılar üzerindeki etkisinin zayıf olabildiği, buna mukabil merkezî yapıyı temel alan hareketlerin de dağınık sosyal yapılar üzerinde etkisinin aynı şekilde zayıf kalabildiği, bu tür basit sosyolojik genellemelerin bir peygamber söz konusu olduğunda sorunlu olabileceği ifade edilmektedir⁶⁶².

Hamidullah, Mekke'nin merkez olarak seçiminde sosyolojik özelliklerine dikkat çekmekte, Arapların hayat tarzı, karakter yapıları, coşku ve cesaretleri ile kadim bir millet olarak kendilerini muhafaza edebilmiş olmalarını önemli görmektedir⁶⁶³.

Mekke'de yabancı dinlere geçmiş kişiler bulunmasına itiraz etmedikleri halde Mekkelilerin neden Hz. Peygambere şiddetle karşı koyduklarını sorgulayan Hamidullah,

⁶⁵⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 22.

⁶⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 196.

⁶⁶¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 18.

⁶⁶²Mermer, "Hamidullah'ın İslâm Peygamberi'ndeki Hz. Peygamber'in Çevresine Dair Yaklaşımı Üzerine...", s. 72.

⁶⁶³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 19-21.

onun “halkın ıslahı ile vazifeli Allah’ın elçisi” olduğunu söylemesi yanında kendisini adayarak hayatının yegâne gayesi ve hedefi olarak bu yolda çalışmasını sebep olarak zikretmektedir⁶⁶⁴.

Hz. Peygamber dönemi toplumunun tüm yönleriyle ortaya çıkmasını sağlayabilmek için toplumsal hayatın her yönüyle ilgili bilgileri bir araya getirmek müellifin önem verdiği bir durumdur. Hz. Peygamber devrinde spor, yemek çeşitleri gibi farklı alanlara dair verileri inceleyerek hiçbir yönün gölgede kalmaması için gayret gösteren Hamidullah, devrin sosyal yapısıyla ilgili kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Hz. Peygamber dönemi sosyal hayatını inceleyen Hamidullah, bununla ilgili verileri değerlendirmeye geçmeden önce, göçebeler ve yerleşik hayat süren topluluklar ile Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde yaşayan topluluklar arasında birçok farklılıkların bulunduğunu dile getirerek konuyu ele almada çerçevenin bir Müslümanın hayatının genel hatlarıyla sınırlı kalacağını ifade etmektedir⁶⁶⁵.

Doğum ve hayatın başlangıcındaki merasimlerle konuya başlayan müellif, ad koyma, kurban, sünnet, nikâh, düğün, aile içinde ve toplumsal yaşayış ile kadınların toplumda yer alışı ve ölümlerle ilgili uygulamaları ortaya koymaktadır. Tüm bu alanlarda İslâm öncesine dayanan uygulamalar ve bunlar üzerinde yapılmış değişiklik ve düzenlemelere değinerek İslâm’ın sosyal hayat üzerindeki ıslahatlarına dikkat çekmektedir. Ad koyma ve sünnet uygulaması bu bağlamda zikredilebilir⁶⁶⁶. Oturulan evler ve bunlardaki yaşayışla ilgili, evlerin yapı biçimleri ve kullanımları ile katları gibi çeşitli özelliklerinden bahsetmektedir⁶⁶⁷. Devrin yemek çeşitleri, Kur’an-ı Kerim’le yiyeceklere getirilen bazı kısıtlamalar ve Hz. Peygamberin sevdiği yemek çeşitlerinden bahseden müellif, Kur’an’da yenilmesi yasak olarak zikredilen şeylerde tüm yasakların ifade edilmediğini, burada Arapların zaten hiç yemedikleri yılan, köpek gibi hayvanlardan bahsedilmeyerek onların eski devirlerden beri yedikleri mutad yiyecekler üzerinde düzenleme ifade ettiğine dikkat çekmektedir⁶⁶⁸. Erkek ve bayanların kullandıkları giysiler, o dönemde kullanılan boya ve kokular da müellifin değindiği hususlardandır⁶⁶⁹.

Yüz örtüsü olan peçeyi ayrı bir başlık altında değerlendiren Hamidullah, kaynaklara bakıldığında İslâm öncesi devirlerde evlenmemiş kızlar haricinde Arap kadınının ne şehirde ne de köyde yüzünü örtmediğini belirtmektedir. İslâm’ın başlangıç senelerinde de

⁶⁶⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 87.

⁶⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1043.

⁶⁶⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1045-1046.

⁶⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1052-1060.

⁶⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1060-1062.

⁶⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1062-1064.

Müslüman kadınların, yüzlerini örtmemelerinin bu konudaki emrin henüz gelmemiş olmasından kaynaklandığını ifade eden müellif, h. 5. yıldan itibaren inen ilahî emirle peçenin kullanılmaya başladığını dile getirmektedir. Peçe ile ilgili, araştırmacı ve yazarların görüşlerine değinen Hamidullah, yüz örtüsünün dinin bir emri olmasına rağmen, riayet edilmediğinde buna dair bu dünyada infaz edilecek herhangi bir cezanın tayin edilmediğini ifade etmekte, müeyyidesinin uhrevî olduğuna dikkat çekerek peçe kullanımının sebep ve hikmetlerini belirtmektedir⁶⁷⁰.

Hamidullah, bir başşehir olarak Medine şehrinin sosyal yapısını ele almakta, burada yer alan farklı gruplardan insanların durumları ve yaşayışları ile hicretle birlikte meydana gelen değişimler hakkında bilgi vermektedir. Şehrin ticarî hayatı ve çarşı pazarlarına da değinen müellif, Hz. Peygamberin eskiden bizzat kervan ticaretiyle uğraşmasının bu alanda yaptığı düzenlemelerde etkili olabileceğine dikkat çekmektedir. Müellif ayrıca Medine'nin ziraî durumu ile İslâm'ın doğal çerçevesinin ve canlıların korunmasına gösterdiği önemi dile getirmektedir⁶⁷¹.

O dönemde at yarışları yapıldığı ve şehir ahalisinin buna değer verdiği, Hz. Peygamberin de zaman zaman yarışlara giderek kazananları tespit edip mükâfatlandığına dikkat çekmektedir. Yapılan spor çeşitleri ile ilgili olarak dönemi inceleyen Hamidullah, Hz. Peygamber tarafından okçuluğun gençlere tavsiye edilen bir spor olduğunu belirtmektedir. Devrin spor çeşitlerini sıralayan müellif, mızraklarla oynanan dirkele ve bir tür futbol mahiyetinde kurrek adlı oyunun oynandığını ifade etmektedir. Güreş sporunu da yaygın sporlardan biri olarak sayan Hamidullah, rivayetlerle bunların ayrıntılarına dair bilgiler vermektedir. Kadınların hiçbir sportif faaliyete katılmadıklarını belirterek Hz. Peygamber ile Hz. Aişe'nin koşu yarışını bu bağlamda zikretmektedir. Bazı kadın sahabilerin savaşlarda erkekler gibi silah kuşanıp savaştıklarını ifade eden müellif, savaşlarda aşçı, hastabakıcı, nöbetçi, gözcü gibi geri hizmet işlerinde görevlendirildiklerini dile getirmektedir⁶⁷².

Devlet başkanı olarak Allah'ın elçisinin yaşam tarzına dikkat çeken Hamidullah, onun giydiği elbiseler, oturduğu ev, konuşma tarzı vs. bakımından diğer insanlardan hiçbir farklılığa sahip olmadığını vurgulamaktadır. Elbiselerini kendisinin diktiği, yamadığı, ayakkabılarını da yine kendisinin tamir ettiği ve ev işlerinde eşlerine yardımcı olduğunu belirten müellif, onun tüm eşlerine eşit muamelede bulunduğunu hatırlatmaktadır. Resulullah'ın günlük hayatını nasıl geçirdiği, arkadaşlarıyla ilişkisi, çocuklarla ilgilenmesi,

⁶⁷⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1064-1071.

⁶⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1071-1074.

⁶⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1074-1077.

şakalaşmayı sevmesi gibi çeşitli açılardan hayatının daha yakından değerlendirilebilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Devrin sosyal yapısı içerisinde dinî yaşayışa da değinen Muhammed Hamidullah, camiler, ibadetler, bayramlar gibi konularla ilgili bilgiler vermektedir. Kandil gecelerinin Hz. Peygamberden sonra Müslümanlar tarafından ihdas edildiğini belirtmektedir. Dinî hayatın pek çok yönüne dikkat çeken müellif, velilere hürmet dışında herhangi bir kudsiyetin tanınmadığını hatırlatmakta; adak, yemin, rüya, nazar, büyü, fal, şefaath gibi toplumsal hayattaki farklı konuların İslâm'daki yerine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Arap toplumunun yerleşik örf ve adetleri üzerinde İslâm'ın getirdiği düzenlemelere vurgu yapmaktadır⁶⁷³.

B. Üslubu

Muhammed Hamidullah, eserlerinde bilimsel bir üslupla, tarafsız bir şekilde gerçeğin ortaya çıkması için çaba gösteren bir araştırmacı olarak dikkat çekmektedir. Her âlimin gayesinin sadece hakikate ulaşmak olduğunu ifade eden müellif, *Sahih-i Buhari*'nin Fransızca çevirisinde Houdas ve Marçais'nin yaptığı hataları düzeltmek üzere hazırladığı ek cildin önsözünde, kendisinin düzeltmek amacıyla çalıştığını ancak belki de sonradan gelenlerin de bu düzeltmeleri hatalı bulabileceklerini belirtmektedir. Çeviride bir kısım hatalara düşmüş olmalarına rağmen Houdas ve Marçais'nin büyük değerini teslim ettiğini ve ileride kendisini düzeltecek olanlara da teşekkür ettiğini vurgulamaktadır⁶⁷⁴.

Hamidullah, kendi görüşlerini ortaya koymada mümkün olduğunca tevazu ile hareket etmektedir. O, gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamak istemektedir. Örneğin; Hz. Peygamber tarafından Kısra'ya gönderilen mektup ile ilgili yöneltilen itirazları değerlendiren Hamidullah, ilk izlenim ve tepkinin mizaca göre farklılık arz edebileceğini, sonuç olarak kendisinin genellikle farklı bağımsız araştırmalardan bir araya getirilmiş sonuçları ele aldığını, bu amaçla yazdığı birkaç satırın sürüp giden karanlık noktaları aydınlatmak için diğer müelliflerin de kendi bilgilerini aktarmaya teşvik edeceği ümidini taşıdığını ifade etmektedir⁶⁷⁵.

Hamidullah, her zaman bilimsel üslubundan taviz vermeden ve farklı görüşlere hoşgörülle yaklaşarak fikirlerini ifade etmektedir. O, her araştırmacının usul ve kriterlerinin farklı olabileceğini kabul etmektedir. Bu nedenle ulaşılan sonuçların da

⁶⁷³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1077-1092.

⁶⁷⁴ Hamidullah, "*Sahih-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*", s. 169.

⁶⁷⁵ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s.169.

birbirinin aynı olmaması normaldir. Hz. Peygamberin mektuplarının otantik olup olmadığı ile ilgili bu şekildeki mevcut farklılıklarda, meselenin çeşitli yönlerinin aydınlanmasının ilimdeki gelişmelerle sağlanabileceğine dikkat çekmektedir⁶⁷⁶.

Hamidullah, bazı düşüncelerin kırıcı bir üslupla ifade edilmesinin gizli düşmanlıklara neden olabileceğini belirtmekte, bu beşerî zaaf göz ardı edilerek hiç kimseye hizmet edilemeyeceğini vurgulamaktadır⁶⁷⁷. Bu bağlamda kendisi düşüncelerini ifade etmede hep sağduyulu bir tavır sergilemektedir. Muhataplarını rahatsız edebilecek ifadelerden kaçınmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamberin Herakliyus'a gönderdiği mektupla ilgili itirazlarını sıralayan müsteşrik Caetani'nin, bu mektubun sadece İbn Abbas tarafından rivayet edildiğine dair itirazına, anlatımın Enes b. Malik, Halid b. Said ve Dıhye gibi birçokları tarafından nakledildiği ve değişik kaynaklarda zikredildiğini hatırlatarak, Caetani'nin itirazının, işbirliği yaptığı yardımcılarının araştırma noksanlığından kaynaklandığını ifade etmektedir⁶⁷⁸. Yine Hz. Peygamber'in Münzir'e yazdığı mektupla ilgili müsteşrik Dr. Busch'un, mektupta yazım yanlışlıkları olduğuna dair itirazında Hamidullah, onun vesikanın fotoğrafını almayıp asıl metin üzerinden ince bir kâğıda çıkardığı kopyası üzerinden değerlendirme yapmasını eleştirmektedir. Üzerinden on dört asır geçmiş bir mektubun bazı kısımlarında mürekkep uçmaları olabileceğini ve bu nedenle kopyasını çıkarırken Dr. Busch'un yanlış bazı hatalar yapmış olmasının normal olduğunu belirtmekte, klasik İslâm tarihçileri tarafından eserlerine alınmış metin sayesinde bu vesikanın içindekileri okuyabilmenin mümkün olduğunu hatırlatmaktadır⁶⁷⁹. Münzir'e yazılan bu mektupla ilgili müsteşrik Fleischer'ın tenkitlerine de cevap veren Hamidullah'ın elestrideki tavrı ve üslubu dikkat çekicidir. Yazısında Hz. Peygamber tarafından Münzir'e yazılan mektubun orijinalinin onu ortaya çıkaran satıcının uydurması olduğunu, böyle bir metnin hiçbir yerde ayrıntılı olarak geçmediğini iddia eden Fleischer'ın, araştırma noksanlığından kaynaklanan bir muhalefet içerisinde olduğunu belirten Hamidullah, mektubun metninin gerçekte Kastallâni, İbn Tulûn, Kalkaşandî ve İbnu'l Kayyim gibi en güvenilir kaynaklarda geçtiğini hatırlatarak şayet Fleischer gibi bir müsteşrik alim mektubun kaynaklara geçmiş metninden habersiz ise, bahsi geçen İtalyan satıcının mektubun sahtesini uydurabilmek için çok daha az bilgiye sahip biri olduğuna dikkat çekmektedir⁶⁸⁰. Hamidullah eleştirirken muhatabın zatını değil, görüşünü ve bundaki

⁶⁷⁶ Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s.15.

⁶⁷⁷ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 49.

⁶⁷⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 347.

⁶⁷⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 386-387.

⁶⁸⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 385-387.

noksan kalmış noktaları hedef almakta, hakikatin ortaya çıkmasını sağlamak için mücadele eden bir tavır sergilemektedir.

Muhammed Hamidullah, bazen karşı tarafın görüşüne yine onların tarafındaki kişilerin beyanlarıyla cevap vermektedir. Örneğin; Hz. Peygamberin Araplar daha önce bir kutsal kitaba ve vahyedilmiş bir dine sahip olmadıkları için Yahudiler karşısında bir aşağılık kompleksiyle Kur'an'ı kaleme aldığını ve içindekileri de bu saplantının etkisiyle uydurduğunu iddia eden müsteşriklere Lamartin'den bir alıntıyla cevap vermekle yetinmektedir. Burada Lamartin, sahtekârlığın bir inancın ikiyüzlülüğü olduğu ve ikiyüzlülüğün asla inanç gücü olmadığını ifade etmektedir. Çok yükseğe, çok ileriye götüren ve çok uzun zaman devam eden bir düşüncenin çok güçlü bir düşünce olduğunu, çok güçlü olmak içinse çok samimi ve iyice olmak gerektiğini vurgulanmaktadır⁶⁸¹.

Kendi görüşlerini bilimsel bir üslupla ortaya koymaya gayret eden Hamidullah, karşıt görüşlere de yeri geldiğinde değinmekte ve bunların değeri hakkında hüküm vermeyi okuyucuya bırakmaktadır. Örneğin; hadislerin derlenme tarihini ele aldığı bir makalesinde müellif, gelişmiş güzel açıklanan görüşleri eleştirmektedir. Bu görüşlere bir örnek olmak üzere G.-H. Bousquet tarafından nakledilen şu ifadeyi zikretmektedir: “Wensinck bana derdi ki, görüşümüze göre hadislerin hemen hemen yüzde beşi Resulullah'a ait olmalıdır. Ancak diğer müsteşrikler, özellikle de J. Schacht bu değerlendirmeyi çok iyimser bulurlar.” Aynı itibar yüzdesinin bu tür görüşlere verilmesi gerektiğini belirten Hamidullah, Rodinson'un kendisine Louis Massignon'un bir mektubundaki şu ifadesini naklettiğini ifade etmektedir: “Goldziher bana derdi ki; eğer Müslümanlar aynı yöntemleri bizim edebiyatımızı tenkit etmek için uygulasalar, Kitab-ı Mukaddes'ten bize ne kalır?”⁶⁸²

Hamidullah, sadece müsteşriklere karşı değil, Müslümanların görüşlerine katılmadığı noktalarda da aynı üslubu muhafaza etmektedir. Örneğin; gayri müslimlerin zekât almayacağına dair görüş beyan eden çağdaş fakihlere karşın, Hz. Ömer gibi bir halifenin bu fondan Yahudi ve Hristiyanlara yardım ettiğine dikkat çekmektedir⁶⁸³.

Hamidullah'ın diğer dinlerle ilgili değerlendirmelerinde cedel ve reddiye üslubu kullanmadığı, gayr-i Müslimlere yönelik satırlarında sanki bir te'lif-i kulûb yapmak istediği hissedilmektedir⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s.25

⁶⁸² Hamidullah, “*Sahih-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*”, s. 177.

⁶⁸³ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 317.

⁶⁸⁴ Şenay, “Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler”, s. 222.

Kimseyi eleştirmemenin her zaman kendisinin prensibi olduğunu ifade eden müellif, çalışma metodu olarak, bir eleştirmenin kendi eleştirilerine cevap bulabileceği şekilde olguları sunmaya çalıştığını vurgulamaktadır⁶⁸⁵.

Hamidullah'ın etkililiği, yaygınlığı ve güvenilirliğinde onun üslubunun çok önemli bir fonksiyonu olduğu vurgulanmakta, üslubundaki yumuşaklığın ve kuşatıcılığın en dikkate değer tarafının meydan okumayan, modern unsurları içine almaktan çekinmeyen, aynı zamanda vukuf ve rüşuh seviyesinde ilmîlikten taviz vermeyen fakat dinî-manevî dilin tevazuuna, hassasiyetlerine ve gereklerine de olabildiğince riayet eden bir itidal noktasını bulmuş ve bunu ısrarla sürdürmüş olması olduğu dikkat çekmektedir⁶⁸⁶.

C. Araştırmalarında Gözettiği Temel Amaçlar

Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber'in hayatını incelerken amacının elimizdeki tüm verileri titizlikle inceleyip klasik siret yazarlarının üzerinde pek fazla durmadığı ancak daha çok çağımız insanın ilgilendiği bazı konuları aydınlatmak olduğunu belirtmektedir. Bunun için dikkati daha çok olayların sebep ve sonuçları üzerinde yoğunlaştırdığını; siyaset, devlet yönetimi, sosyal kurumlar, ekonomi, ırklar arası uygunluk ve ahenk ortaya çıkarma metodu, ruhsal ve maddî olanı tek ve dengeli bir halde bütünleştirmek ve bunları yaparken insan hayatının hiçbir yönünü yok saymamak, hiçbirini diğeri için ihmal etmemek üzere kurulu olan İslâm'ın tüm yönleriyle ortaya çıkması için gayret sarf ettiğini ifade etmektedir. O, ayrıca herhangi bir araştırma değil, okunacak bir eser ortaya çıkarmak istediğini vurgulamaktadır⁶⁸⁷.

Hamidullah, çalışmalarında ilahî olanı kendi gerçekliğinde, insanî boyutu ise abartıdan uzak ve duygusallaştırmadan ele alan bir müellif olarak dikkat çekmektedir⁶⁸⁸.

Hamidullah, Hz. Peygamberin hayatını özel hayatı ve kamuyla ilgili hayat safhası olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kırkıncı yaşından itibaren Hz. Peygamberin hayatının ilk safhası olan özel hayatının kapandığını ve ilahî tebliğ vazifesini gerçekleştirdiği safha olan kamuyla ilgili hayatının başladığını dile getirmektedir⁶⁸⁹.

Hz. Peygamberin hayatını Mekke ve Medine dönemini anlatırken farklı yöntemler kullanmış olan müellif, Mekke dönemi için kronolojik anlatımı tercih etmiştir. Medine döneminde ise olayların değerlendirilmesi daha önemli olduğundan kronolojik anlatımın

⁶⁸⁵ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 83.

⁶⁸⁶ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah", s. 82.

⁶⁸⁷ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 9.

⁶⁸⁸ Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 222.

⁶⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 78

yetersiz kalacağını düşünmektedir. Hz. Peygamberin hayatının Medine dönemi o derece çeşitli olaylarla doludur ki bunların kronolojik olarak anlatılması; onun hayatı gördüğü iş ve faaliyetlerin değerlendirilmesine imkân verecek asıl noktaların gölgede kalmasına sebebiyet vereceğinden yazar, belli bir gelişmeyi göstermek üzere olayları konularına göre tetkik edip belirtmenin daha faydalı olacağını ifade etmektedir. Anlatımlarda tekrarların görülmesinin bu yöntemin dezavantajı olduğunun farkında olduğunu ancak Hz. Peygamberin hayatının farklı yönlerinin ayrı ayrı ele alınıp gösterilmesi ve bu konulara açıklık getirilmesinin ancak bu şekilde sağlanabileceğini, tüm çalışmanın asıl gayesi ve hedefinin de bu husus olduğunu belirtmektedir⁶⁹⁰.

Hamidullah, tam olarak nasıl işlediğini ortaya koyamadığı konularda onunla ilgili rivayetleri sıralama yöntemini benimsemektedir. Örneğin; Hz. Peygamber döneminde istihbarat ile ilgili olarak, o devirde Resûlullah'ın istihbarat ve karşı casusluk şebekesini nasıl ve ne şekilde tesis ettiğini tam anlamıyla belirtmenin mümkün olmaması dolayısıyla sadece cereyan eden vakaları toplayarak nasıl çalıştığını göstermeye çalıştığını ifade etmektedir⁶⁹¹.

Hamidullah, Hz. Peygamberin hayatını her yönüyle ortaya koymayı hedeflemekte, farklı açılardan onun önderliğine vurgu yapmaktadır. Her şeyden önce onun dinî alanda ıslahat getiren bir reformcu⁶⁹² olduğunu belirten müellif, onun dinî ve sosyal alanda bir ıslahatçı, bir reformatör olarak ilâhî tebliği insanlara bildirme vazifesi ile görevlendirildiğine dikkat çekmektedir. Bu vazife öncesinde Hz. Peygamberin son derece hürmet gösterilen bir kervan tüccarı olması ve ilâhî iradenin de dilemesiyle pek çok ülkeye yaptığı seyahatlerde edindiği bilgi ve tecrübenin onun gerçekleştirdiği son derece geniş mana ve önem taşıyan iktisâdî ıslahat ve reformların anlaşılmasına katkı sağlayacak nitelikte sayılması gerektiğini düşünmektedir⁶⁹³.

Resulullah'ın tatbikatına baktığımızda onun teşriî açıdan bir ıslahatçı olduğunu vurgulayan Hamidullah, Hz. Peygamber'in değiştirilmesi veya neshedilmesini gerekli gördüklerinin haricinde mü'minlerin, tatbik edegelmekte olduğu tüm eski adet ve geleneklerin devamına müsaade ettiğine dikkat çekmektedir. Öyle ki, bu müsaadenin sadece dinî olmayan konularda değil aynı zamanda cezaî konular ve hatta hac gibi tamamen dinî olan alanlar için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır⁶⁹⁴.

⁶⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 201.

⁶⁹¹ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 194.

⁶⁹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 717.

⁶⁹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 957.

⁶⁹⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 898.

İnsan topluluklarının ana yapısına derinlemesine nüfuz eden bir gözlemci olarak Hz. Peygamberin, insanları esas itibariyle birbirine eşit olmayan üç tabakada müşahede ettiğini belirten Hamidullah, birinci grubun seçkin bir ruh ve gönül sahibi insanlardan oluştuğunu, ikna veya zorlama olmaksızın doğru yoldan gidenlerin bu tabakaya mensup olduklarını ifade etmektedir. İkinci grubu düzeltilmesi imkânsız olan, yeni bir şey öğrenmek istemeyen, hep kendi menfaatlerine göre hareket edenlerin oluşturduğunu, üçüncü grupta ise ortalama yol tutanların bulunduğunu, kontrol edici mekanizmaya muhtaç olduklarını belirtmektedir. Bir ıslahatçı olarak Hz. Peygamberin asıl arzusunun ilk tabakaya yol gösterip mürşitlik yapmak, ikinciyi zararlı olmaktan uzak tutmak ve nihayet hangi milletten olursa olsun çoğunluğu oluşturan üçüncü tabaka ile iyice ilgilenmek olduğunu belirtmektedir⁶⁹⁵.

Hz. Peygamberin reformcu, İslâm'ın muallim ve mübelliği, Allah'ın sevgili bir kulu, sosyal bir teşkilatçı ve aynı zamanda bir fatih⁶⁹⁶ olduğunu vurgulayan Hamidullah, Resulullah'ın hayatının her alanıyla ilgili örneklerle onun vasıflarına dikkat çekmektedir. Örneğin; Hz. Peygamberin kendisine başvuran hastalar için birçok tedavi, çare ve reçeteleri tertip edip göstermesine dayanarak meslekten yetişme bir hekim olmasa bile hiç şüphesiz pratisyen bir hekim olan peygamberleri ve Müslüman doktorların gurur duyduklarını ifade etmektedir⁶⁹⁷. Aynı şekilde Müslüman mühendis ve astronomların da camiye inşa eden ve bu camiye kible yönünü tayin eden kişi olarak kendilerinin ilk mühendisi ve astronomunun Hz. Peygamber olmasından gurur duymaları gerektiğini dile getirmektedir⁶⁹⁸.

Peygamberlerin ölmediklerini, sadece dünya hayatından çekildiklerini ancak tebliğlerine inananlar vasıtasıyla etkilerini devam ettirdiklerini belirten müellif, peygamberlerin ancak onlardan sonra yeni bir peygamber görevlendirildiğinde öldüklerini ifade etmekte, Hz. Peygamberden sonra tarihsel olarak bakıldığında bile "peygamber" denilebilecek ve onun getirdiğinden daha iyi bir din sunacak hiç kimsenin gelmeyeceğine dikkat çekmektedir⁶⁹⁹.

⁶⁹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 427.

⁶⁹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 5-6.

⁶⁹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 801.

⁶⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, s. 56.

⁶⁹⁹ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 257.

IV. ETKİSİ

A. İlmî Çevresi

Muhammed Hamidullah pek çok ülkede ilmî faaliyetlerde bulunmuş, ilmî çevresi geniş bir araştırmacıdır. Çeşitli vesilelerle tanıştığı, görüştüğü ve mektuplaştığı kişilere bakıldığında bile ilmî çevresinin ne kadar geniş olduğu görülmektedir. Müellifimizin, katkıları sebebiyle zaman zaman bu şahıslara eserlerinde teşekkür ettiği ve vefalı bir kişilik örneği sergilediği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda onun ilmî çevresinde yer alanları hocaları, öğrencileri, arkadaşları ve mektuplaştığı kişiler şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Çevresindeki insanların çok önemli bir bölümünün Türkiye’den olduğu dikkat çekmektedir.

1932’de Türkiye’ye ilk geldiğinde Esad Fuat Togay’ın evinde kalmıştır. Hamidullah’ın onunla tanışıklığının Paris’ten olabileceği belirtilmektedir⁷⁰⁰.

Türkiye’den, “değerli üstad ve candan dost” olarak nitelendirdiği Muhammed Tayyib Okiç⁷⁰¹, Hamidullah’ın görüştüğü, değer verdiği ve yardımlarını çeşitli vesilelerle zikrettiği bir arkadaşdır⁷⁰². Hasan Basri Çantay’ı, “İslâmî ilimler için Türk hizmet geleneğini çok zor şartlar altında devam ettirmeye çalışmış ve bu yolda mücadele etmiş olan âlimimiz” şeklinde anan Hamidullah, vefatından duyduğu derin üzüntüyü dile getirmekte, el yazısı ile bıraktığı kitapların ve özellikle bunların arasında Kur’an-ı Kerim’in oldukça kapsamlı bir indeksinin basılmasının oldukça yararlı olacağını ifade etmektedir⁷⁰³. Macit Yaşaroğlu da Hamidullah’ın rahmetle andığı kişilerden biridir. *Kur’an-ı Kerim Tarihi* kitabında Türkiye’de basılmış Kur’an çevirileri ile ilgili listenin bir kısmını onun katkılarıyla hazırladığını belirtmektedir⁷⁰⁴. Hamidullah’ın, Türkiye’de görüştüğü arkadaşlarından Kemal Kuşçu’yla yaptığı sohbetlerden edindiği bilgilere eserlerinde yer verdiği görülmektedir⁷⁰⁵. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden Mehmet S. Hatipoğlu, Hamidullah’ın görüştüğü kimselerdendir, öyle ki Hamidullah, onun özel kütüphanesinde *Sahih-i Buhari*’nin güzel ve tam bir nüshasını gördüğünü ifade etmektedir⁷⁰⁶. Mehmet Şevket Eygi de Hamidullah’ın iletişim kurduğu isimlerdendir⁷⁰⁷.

⁷⁰⁰ Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah”, s. 77.

⁷⁰¹ Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 35.

⁷⁰² Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 143, 363; a.mlf., *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 12.

⁷⁰³ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 11.

⁷⁰⁴ Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 12.

⁷⁰⁵ Hamidullah, *İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları*, s.144.

⁷⁰⁶ Muhammed Hamidullah, “*Sahih-i Buhari’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*”, trc. Abdullah Aydınli, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, Beyan Yay., İstanbul 2004, s. 187.

Medine’de Şeyhülislam Kütüphanesi’nde memur olan ve Medine’yi çok iyi bilen İbrahim Hamdi Harputlu’yu Medine ile ilgili konularda istifade ettiği biri olarak zikretmektedir⁷⁰⁸. Taşkent’teki Kur’an nüshasını oraya getiren kişi olan Ali Ekber Topçubaşı’yla görüşmüş olan Hamidullah, bu olayı onun ağzından nakletmektedir⁷⁰⁹. Erzurum’dan İhsan Süreyya Sırma da Hamidullah’ın yakın çevresinden olup yazar tarafından da anılan bir isimdir⁷¹⁰. Mükrimin Halil Yınaç (Tarih profesörü) ve Ahmet Ateş (Arap Edebiyatı profesörü) İstanbul Üniversitesi’nde ders verdiği dönemlerde, her yıl onunla ilgili müspet rapor yazanlar arasındadır. Nesteren Dırvana (Fransız Filolojisi), Hüseyin Nail Kubalı ve Charles Crosat, Hamidullah’ın İstanbul’da bulunduğu sıralar ziyaretine gelen diğer üniversite profesörlerindedir⁷¹¹.

Mektuplaşmak suretiyle bilgilerinden istifade ettiğini ifade ettiği kişileri de şu şekilde sıralayabiliriz:

Kalkütta İmperial Kütüphanesi’nden Atau’r-Rahman Sıddıkî (1946)⁷¹², Karachili Prof. Hasan Askarî⁷¹³, Youssef Mouhazem (1986)⁷¹⁴, M. Habibuddin Fazli (15 Haziran 1968)⁷¹⁵, M. H. Shakir⁷¹⁶, M. G. Levi Fella Vida⁷¹⁷, Jozeph de Somagyi (5 Temmuz 1950)⁷¹⁸, Bayan d’Alveny⁷¹⁹, Henri Selaheddin Schuetz (1980)⁷²⁰, Fra Schuetz⁷²¹, Nantesli Robert Marais⁷²², Mr. Ma’ayergi (1986)⁷²³, Emel Esin (Şubat 1966)⁷²⁴.

Hamidullah’ın mektuplaşmalarını onun ilmî faaliyetlerinin bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür.

Lisbon İngiliz Konsolosu ile Kur’an-ı Kerim’in Portekizce bir nüshasına dair bir yazışmada bulunduğunu belirtmektedir⁷²⁵.

⁷⁰⁷Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 205.

⁷⁰⁸Hamidullah, *H. Peygamberin Savaşları*, s. 46.

⁷⁰⁹Muhammed Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, trc. Murat Çiftkaya, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 35-36.

⁷¹⁰Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 409.

⁷¹¹Kara, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah”, s. 80.

⁷¹²Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 190.

⁷¹³Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 159.

⁷¹⁴Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 141-142.

⁷¹⁵Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 162.

⁷¹⁶Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 162-163.

⁷¹⁷Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 173, 177, 183.

⁷¹⁸Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 188.

⁷¹⁹Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 179, 181.

⁷²⁰Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 188.

⁷²¹Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 189.

⁷²²Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 191.

⁷²³Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 192.

⁷²⁴Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 196, 209.

⁷²⁵Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 190.

Bizzat görüştüğü kimselerden Beatrice Ozair Gul adında İngiliz asıllı fakat Pakistan'ın Sakhakot şehrine yerleşmiş şahıstan, onun Kur'an çevirisine dair bilgi aldığını belirtmektedir⁷²⁶.

Abu Dabi Emirliği saray danışmanlarından Dr. İzzeddin İbrahim, Hamidullah'ı Paris'te ziyaret etmiş ve Hamidullah, Hz. Peygamber'in Herakliyus'a gönderdiği mektubun orijinali ile ilgili bazı bilgileri ondan öğrendiğini dile getirmektedir⁷²⁷.

H. Peygamber'in İran Kirsasına yazdığı mektubun orijinalini incelemek amacıyla, Paris Bibliothèque Nationale tarafından çekilmiş bir fotoğrafını müteveffa George Vajda'nı yardımlarıyla gördüğünü belirtmektedir⁷²⁸.

İlmî çevresi ile ilgili birçok önemli hususu, müellifin teşekkürleri vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Bu hususta pek çok örnek vermek mümkündür. Mesela Kur'an-ı Kerim tercümelerine dair, Almanca tercüme listesinin hazırlanmasında katkıları olan Biefeld Kütüphanesi'nden Bay ve Bayan Finke'lere bu eserinde teşekkür etmektedir⁷²⁹. Yine Mr. Hans Kruse'yi, kendisine bildirdiği bir referans için, bu bilgiyi değerlendirdiği yerde zikretmektedir⁷³⁰.

Sahih-i Buhari'nin Fransızca tercümesindeki hatalar nedeniyle bu tercümeyle bir ciltlik düzeltme çalışması hazırlayan Hamidullah, bunun önsözünde, metni okuyarak kendisine yardımcı olan Léturmy, Labarraière, Vos ve Lorgeril beylere teşekkür etmektedir⁷³¹.

Selahaddin Münecid ve Kalkütta'da prof. Muhammed Zübeyir Sıddıkî, Hamidullah'ın iletişim içerisinde olduğu ilmî muhit dâhilindedir⁷³². Hadisle ilgili çalışmalarında, açıklamalarından yararlandığı Prof Yusufüddin de Hamidullah'ın minnettarlığını dile getirdiği kimselerdendir⁷³³.

Hamidullah, Mustafa el-Azamî'den "genç ve âlim dostum" şeklinde bahsetmekte, onun Hz. Peygamber'in ashabından ellisinin gelecek nesillere yazılı olarak hadis bıraktıklarını açık ve reddi mümkün olmayan delillerle ispat ettiğini belirterek ona övgülerini iletmektedir⁷³⁴.

⁷²⁶Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 159.

⁷²⁷Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 145-146.

⁷²⁸Hamidullah, *Altı Diplomatik Mektup*, s. 162.

⁷²⁹Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 125.

⁷³⁰Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 92.

⁷³¹Hamidullah, "*Sahih-i Buhari'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*", s. 205.

⁷³²Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 94-95.

⁷³³Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 84.

⁷³⁴Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 11-12.

Fransız müzisyen Abdullah Gilles Gilbert’le İstanbul’da çalıştığı sıralarda tanıştığını ifade eden Hamidullah, onun Kur’an tilavetinden etkilenerek Müslüman olmuş biri olduğunu ve zaman zaman görüşüklerini belirtmekte, Kur’an’da ritim konusu ile ilgili bu zatla bir anısını zikretmektedir⁷³⁵.

Hamidullah, Prof. Krenkow adlı ilim adamının kendisine muahedeleri saklama biçimi ile ilgili klasik Arap edebiyatında okuduğu, antlaşmayı ikiye bölerek taraflara verip muhafaza etme yöntemini söylediğini belirtmektedir⁷³⁶.

Dr. Leo Pauly, Hamidullah’ın Bonn’dan sınıf arkadaşıdır⁷³⁷. Seyyid Süleyman Nedvî *Üstlendiği Görevler* bölümünde bahsettiğimiz gibi, Hamidullah’ın görüştüğü ve hayatı boyunca irtibatını sürdürdüğü bir âlimdir⁷³⁸.

Hamidullah’ın görüşüp bilgi alış verişinde bulunduğu kişiler arasında, her ikisini de “üstad” olarak zikrettiği Maxim Rodinson ve David Cohen de vardır⁷³⁹.

William Marçais, Hamidullah’ın hocalarından biri olarak 1930’lu yıllarda görüştüğü kimselerdendir. Öyle ki Paris’teki College de France’da hoca olan Marçais’in fiziksel görünümü, ailesi ve hayatıyla ilgili verdiği bilgiler onu yakından tanıdığı izlenimi vermektedir Örneğin, *Sahih-i Buhari*’nin Fransızca tercümesini yapan Marçais’in Buharî gibi bir atıcılık uzmanı ve usta bir avcı olduğuna dikkat çekmekte, 30’lu yıllarda upuzun sakalları olduğunu gördüğünü belirtmekte ve onunla ilgili çeşitli bilgiler vermektedir⁷⁴⁰.

1. Hocaları ve Etkilendiği Kimseler

Haydarâbâd, Osmaniye Üniversitesi:

Prof. Dr. Abdu’l-Vâsi, Fıkıh Şubesi Başkanı,

Prof. Dr. Şir Ali, kelam ve İslâm Felsefesi Şubesi Başkanı,

Prof. Dr. Muhammed Abdu’l-Kadir Sıddıki, İlahiyat Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Hüseyin Ali Mirza, Hukuk Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Mir Siyadet Ali Han, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi⁷⁴¹

Haydarâbâd’daki üniversite tahsili sonrası aldığı ilmî derecelerin takibinde kendisine, biri Hindistan’da eskiden beri ulemanın izlediği yolu izlemek, diğeri zamanın

⁷³⁵Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 102-103.

⁷³⁶Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 74.

⁷³⁷Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 73.

⁷³⁸Birişik, “Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, s. 70.

⁷³⁹Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 238. Maxim Rodinson ile ilgili ayrıca bk. Hamidullah, “*Sahih-i Buhari*’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla”, s. 177.

⁷⁴⁰Hamidullah, “*Sahih-i Buhari*’nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla”, s. 194-199.

⁷⁴¹Tuğ, “Hamidullah”, *Yedi İklim*, s. 6.

modern ilmî usullerini öğretmek üzere iki âlimin danışma olarak verildiği, bunlardan ikincisinin Menazir Ahsen Gilânî olduğu belirtilmektedir⁷⁴².

Batıdaki Üniversiteler:

Prof. Dr. Paul Kahle, Oriental Seminar Müdürü (Bonn Üniversitesi)

Prof. Dr. Salim Fritz Krenkow, Oriental Seminar(Bonn Üniversitesi)

Prof. Dr. Thoma, Devletler Umumi Hukuku ve Siyaset Enstitüsü Müdürü(Bonn Üniversitesi)

Prof. Dr. Snouck-Hurgronje (Leiden Üniversitesi)

Prof. Dr. Gaudfroy-Demombynes (Sorbonne Üniversitesi)

Prof. Dr. Louis Massignon (College de France)

Prof. Dr. William Marçais (College de France)⁷⁴³

2. Etkilediği Kimseler

Hamidullah, eserleri, çalışmaları, verdiği ders ve konferansları ile pek çok kimseye etkide bulunmuş bir şahsiyettir.

Hamidullah'ın Türkiye'ye gelmesinde ve burada dersler vermesinde birinci derecede etken kişi Zeki Velidi Togan'dır. Yukarıda bahsedilen 1951'de İstanbul'da yapılan 22. Müsteşrikler Kongresi'nde Hamidullah'ı fark eden Zeki Velidi Togan, onun İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinin zemin ve imkânını ısrarlı takip ve ikna faaliyetleriyle hazırlamıştır. 17 Mayıs 1950'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde verdiği bir konferansta İslamiyet ile Türkler arasındaki ilişkinin varoluşsal bir ilişki olduğunu ifade eden Togan, bu ilişkinin ancak oryantalistlerin inşa ettikleri metotlar ve yaptıkları çalışmalar da hesaba katılarak İslâmî ilimlerin üniversite düzeyinde tahsili ile idrak edilerek sürdürülebileceğini vurgulamıştır. Oryantalist kongresinde dikkatini çeken Muhammed Hamidullah'ı, o dönemlerde kurulacak olan İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nün başkanlığı için düşünen Togan, bunu sağlamak için 8 Ocak 1952'de toplanan Edebiyat Fakültesi Profesörler Meclisi'ne Hamidullah'ın ilmî şahsiyeti ve çalışmaları hakkında uzun bir rapor sunmuş, ancak bu teklifi kabul görmeyince müdürlüğü kendisi üstlenmiş ve bu süreç Hamidullah'ın her eğitim yılında üç ay olmak üzere düzenli dersler vermesinin sağlanmasıyla sonuçlanmıştır⁷⁴⁴.

Derslerini takip etmiş ve İslâmî ilimler alanında akademik çalışmalar yapmış olanlar arasında Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Suat Yıldırım, Yusuf Ziya Kavakçı, İhsan

⁷⁴² Koçkuzu, "Hatıralarla Hamidullah", s. 234-235.

⁷⁴³ Tuğ, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 6.

⁷⁴⁴ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah", s. 77-78, 79-80.

Süreyya Sırma, Mustafa Kara, Süleyman Uludağ, Şerafeddin Gölcük, Ali Osman Koçkuzu, Salih Tuğ ve Fuat Sezgin gibi kişiler bulunmaktadır.

İstanbul Üniversitesi'nin Kütüphanecilik uzmanı olan Osman Rescher'in, Hamidullah, İstanbul'da bulunduğu sıralar bir hafta boyunca onun odasından çıkmadığı ifade edilmektedir. Alanı İslâm öncesi Arap Edebiyatı ve Arap şiiri olan bu zat Avusturyalı bir Yahudi idi. Beyazıt Umumi Kütüphanesi eski müdürü İsmail Sait Efendi'nin de talebesi idi. Çok ciddi bir kimse olduğu ve öyle herkese soru sormayan bir yapıda bulunduğu dile getirilen Rescher'in, bu görüşmelerinde Hamidullah ile Arap şiiri üzerine ilmî münakaşa yaptığı ve Hamidullah'ın da bundan hoşnut olduğu belirtilmektedir⁷⁴⁵.

Eserlerini tercüme edenler arasında Zeki Velidi Togan, Mehmet Şevket Eygi, Abdülkadir Karahan, Fuat Sezgin, Nafiz Danışman, Nihat Keklik, Said Mutlu, Kemal Kuşçu, Mehmet S. Hatipoğlu, Bülent Davran, Macit Yaşaroğlu, Yusuf Ziya Kavakçı, İsmail Cerrahoğlu, Ruhi Özcan Suat Yıldırım, İhsan Süreyya Sırma, İbrahim Canan, Zahit Aksu, Hamza Aktan, Fahrettin Atar ve Mehmet Akif Aydın gibi isimler yer almaktadır⁷⁴⁶. Zeki Velidi Togan, Fuat Sezgin, Fahir İz ve Tayyip Gökbilgin gibi Edebiyat Fakültesi'nin ileri gelenleri tarafından devamlı Türk vatandaşlığına geçmesinin teklif edildiği ifade edilmektedir⁷⁴⁷.

Hamidullah'ın Türkiye'deki derslerine dinleyici olarak gelen yaşlı zevat arasında Esad Fuat Togay, Osman Nuri Ergin ve Mahir İz gibi kimselerin de bulunduğu belirtilmektedir⁷⁴⁸.

Nurettin Topçu, Hamidullah'ın şahsiyeti, ilmi ve eserlerine büyük önem veren kimselerdendir. Kaldığı Sipahi Palas Oteli'nde zaman zaman kendisini ziyaret edip onunla sohbet eden Topçu'nun, özellikle Hamidullah'ın *Hz. Peygamber'in Savaşları* adlı eserindeki anlatım ve ifade tarzına hayran kaldığı belirtilmektedir. Ayrıca miraç konusundaki görüşleri nedeniyle Hamidullah'ı eleştirilen çevrelere sert sayılabilecek tenkitlerde bulunduğu ifade edilmektedir⁷⁴⁹.

Doktora sonrası çalışmaları için 1985'te Paris'e giden Bekir Karlığa, Atilla Gürbüz vasıtasıyla ve Ömer Faruk Harman ile birlikte Hamidullah'la tanıştığını, bir yıl süreyle hocayla iletişim halinde olduğunu ve Cuma namazlarını birlikte kıldıkları Paris Camii'nde tanıdıklarıyla randevulaşarak onun çevresinde buluştuklarını ifade etmektedir⁷⁵⁰.

⁷⁴⁵ Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 104.

⁷⁴⁶ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah", s. 81.

⁷⁴⁷ Tuğ, "Tanıdığım Hamidullah", s. 107.

⁷⁴⁸ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah", s. 77.

⁷⁴⁹ Kara, "Dini Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah", s. 82.

⁷⁵⁰ Karlığa, "Hamidullah", s. 15.

Hem Muhammed Hamidullah'ı hem de Fazlurrahman'ı yakından tanıma imkanı bulmuş kimselerden olan Mehmet S. Aydın'a aralarında bir mukayese yapmaları halinde ne diyecekleri sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Fazlurrahman bir mütefekkir. Hamidullah ise hem alim hem mütefekkir!"⁷⁵¹

Türkiye Diyanet Vakfı'na bağlı *İslâm Araştırmaları Merkezi*'nin (İSAM) kuruluşunda Hamidullah'ın fikirlerinin etkisi olabileceği ifade edilmektedir. Onun olaylara tarafsız ve ilmî kriterlere göre yaklaşma geleneği ile Türkiye'de ilim dünyasında bıraktığı güçlü iz buna muhtemel sebep olarak zikredilmektedir⁷⁵². İSAM kurulduğunda Hayreddin Karaman ve Tayyar Altıkulaç'ın da aralarında bulunduğu bir grubun Hamidullah'ı ziyaret ederek onu Türkiye'ye davet etmesi ve Hoca'nın buna cevabı, daha önce *Şahsiyeti* bölümünde geçmişti.

B. Hamidullah Hakkında Yapılmış Çalışmalar

1. Tezler

İbrahim Hamarat, *Çağdaş İslâm Âlimi Muhammed Hamidullah ve Fikhî Görüşleri*, (Danışman: Doç. Dr. Halit Çalış, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı) basılmamış yüksek lisans tezi, Konya 2007.

Fatih Selgeçti, *Muhammed Hamidullah'ın İslâm Kamu Hukuku İle İlgili Görüşleri*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ali KAYA, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı) basılmamış yüksek lisans tezi, Bursa 2007.

Mehmet Selim Ayday, *Muhammed Hamidullah'ın Kur'an'a Yaklaşımı ve Kur'an Eksenli Çalışmaları*, (Danışman: Prof. Dr. Mevlüt Güngör, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı) basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2006.

Hale Çerçibaşı, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*, (Danışman: Mehmet Emin Özafşar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı) basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2008.

⁷⁵¹ Zekeriya Güler, "Muhammed Hamidullah'ın Ardından: 'Ne Mutlu O Gariplere!' Hadisinin Düşündürdükleri", s. 61.

⁷⁵² Birışık, "Yetiştigi ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar", s. 58.

Nadira Mustafa, *Muhammed Hamidullah and Constitutional Law*, (McGill Üniversitesi-Kanada) Yüksek Lisans tezi, 2002.

İlknur Yaşar, *Muhammed Hamidullah'ın Fıkıh Alanındaki Çalışmalarının Kısa Tanıtımı*, (Danışman: Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) Lisans Bitirme tezi, İstanbul 2003.

Ömer Dündar, *Muhammed Hamidullah'ın Kelamî Görüşleri ve Eleştirisi*, (Danışman: Prof. Dr. Nedim Macit, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi) Lisans tezi, (ty.)

2. Kitaplar

Seyyid Abdülmecid el-Ğavrî, *Muhammed Hamidullah: sefirü'l-İslam ve emînü't-türasî'l-İslami fi'l-garb*, Dimaşk : Daru İbn Kesir, Şam –Beyrut 1430/2009.

Zakir A'zamî, *Muhammed Hamidullah'ın Hayatı*, Riyad/Suudi Arabistan 2008.

Şeyh Muhammed Raşid, *Daktır Muhammed Hamidullah*, Mizan Publisher, Faysalabad 2003.

İhsan Süreyya Sırma, *Hamidullah Hocamdan Mektuplar*, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.

Zeki Çıkman, *Mi'racveHamidullah*, Berekât Yay., İstanbul 1977.

3. Sempozyum ve Anma Etkinlikleri

Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 18-19 Kasım 2005, Bursa 2005.

Uluslararası Muhammed Hamidullah Sempozyumu, 16-17 Aralık 2006'da Beyan Yayınları ev sahipliğinde ve talebelerinden **Prof. Dr. İhsanSüreyya Sırma'nın** koordinasyonu ile **Cemal Reşit Rey KonferansSalonu'nda yapılmıştır**⁷⁵³.

ISNA (Kuzey Amerika İslâm Toplumu) tarafından düzenlenen yıllık konferansların birinde Hamidullah adına bir oturum düzenlenmiştir⁷⁵⁴.

⁷⁵³<http://www.cemaat.com/uluslararasi-muhammed-hamidullah-sempozyumu> 19/05/2011. Ayrıca bk. <http://www.haberpan.com/hamidullah-aniliyor-haberi> [19/05/2011]

⁷⁵⁴Kavakçı, "Hamidullah", *Yedi İklim*, s. 25.

C. Öne Çıkardığı Âlimler- Tavsiye Ettiği Eserler

Hamidullah, eserlerinde zaman zaman bazı âlimlere atıflar yapmakta, onlar ve eserleri ile ilgili değerlendirmelerini okuyucuyla paylaşmaktadır.

Haydarâbâd-Dekkan, Osmanîye Üniversitesi'nden Prof. Menazir Ahsen Gilanî Hamidullah'ın övgüyle bahsettiği âlimlerdendir. "İslâm hukukunun büyük tarihçisi" olarak dile getirdiği bu âlimin⁷⁵⁵, Kur'an'ın yazıya geçirilmesi konusunun büyük uzmanlarından olduğunu ifade etmektedir⁷⁵⁶. Yine Buda'nın Zülkifl (a.s.) olabileceğine dair bu âlimin açıklamalarına dikkat çekmekte ve onun yorumunu önemsemektedir⁷⁵⁷.

Hamidullah, Buharî'nin kaynaklarına dair müracaat edilecek eserleri sıralarken kendi muasırlarından olmak üzere Ebû Kemâl Abdulganî Abdul-hâlık'ın *Sahih-i Buharî*'nin h. 1376 tarihli neşrine yazmış olduğu mukaddimesine dikkat çekmektedir⁷⁵⁸.

İsnadla ilgili olarak Kalkütta Üniversitesi'nden prof. Muhammed Zübeyir Sıddıkî'nin Haydarâbâd-Dekkan'da Dairetu'l-Maarif konferans kayıtlarından okunan ve bastırılan Arapça, "es-Sâir el-hadis fî Tarihi tedvin el-Hadis" (1358/1939) adlı makalesini bu konuda yazılmış "dikkat çekici" bir eser olarak değerlendirmektedir⁷⁵⁹.

Fuad Sezgin'in, Ma'mer b. Raşid'in Cami'i ile ilgili yazdığı "Ma'mer b. Raşid'in Musannef ve Cami' Adlı Eselerinin Menşei" (*Türkiyât*, İstanbul 1955, XII, 115-134) adlı makaleyi bu eser hakkında yayınlanmış önemli bir makale olarak zikretmektedir⁷⁶⁰.

Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-Azamî'nin *Kuttabu'n-Nebî* adlı eserlerine⁷⁶¹ Hz. Peygamber'in inşa divanı hakkında faydalı ayrıntıların yer aldığı bir kitap olarak dikkat çekmektedir⁷⁶².

Bin dört yüz sene öncenin kanunları bugünün insanlığına yön verebilir mi sorusuyla ilgili olarak Amerikalı bir misyoner olan H. G. Dorman'ın *Towards Understanding Islam* adlı araştırmasının tarafsız bir eser olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Bu kitapta İslâm ahlak sisteminde boşanma ve çok evlilik dışında tenkit edilecek bir konu olmadığını belirtildiğini dile getirmektedir⁷⁶³.

⁷⁵⁵ Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmüne Katkıları*, s. 57.

⁷⁵⁶ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 43.

⁷⁵⁷ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 267-268.

⁷⁵⁸ Hamidullah, "*Sahih-i Buharî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla*", s. 179.

⁷⁵⁹ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 88.

⁷⁶⁰ Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 75.

⁷⁶¹ Türkçesi için bk. Mustafa el Azamî, "Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Kâtipleri", trc. Durak Pusmaz, (ed. Vecdi Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul 1995 içinde) c. 1, s. 365-466.

⁷⁶² Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 41.

⁷⁶³ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 202.

Ebu Ubeyde'nin Singan-Fu (Çin) şehrinde bulunan türbesi hakkında daha fazla bilgi için Wen Leang Wou, *Inscriptions Religieuses*(Pekin 1957) ile Broomhall Marshal, *Islam in China* (s. 66, 83-90) adlı eserleri tavsiye etmektedir⁷⁶⁴.

Batılı müsteşriklerden Wüstenfeld'in *Geneologische Tabellen* adlı eserini kapsamlı bir eser olarak değerlendirmektedir. Kudâme el-Makdisî'nin *Nesebu's-Sahabe mine'l-Ensar*'ı da bu bağlamda bahsettiği klasik devir Müslüman yazar eserlerindedir⁷⁶⁵.

Hindistan konusunda, "büyük bir alim" şeklinde tavsif ettiği Gulam Ali Bilgrami'nin *Şuhbetu'l-Mercan fî Asar Hindustan* adlı biyografik eseri ile *Şemâmetu'l-Anber fî ma Verede ani'l-Hind 'an Seyyidi'l-Beşer* adlı monografisini öne çıkarmaktadır⁷⁶⁶.

"Hz. Peygamber'in sireti konusunda çağımızın büyük yazarlarından" olarak dile getirdiği⁷⁶⁷ Süleyman Nedvî'nin *Siretu'n-Nebi* (Daru'l-Musannıfın, A'zamgarh U.P/Hindistan) adlı eserini, özellikle Hz. Peygamber'in siretinin felsefî yönü ve izahı ile gösterdiği mucizelerin tarihe mal olmuş teferruatını merak edenlere tavsiye etmektedir. Resulullah'ın hayatına dair çok sayıda ciltten oluşan bu çalışmayı "ölümsüz bir eser" olarak nitelendiren Hamidullah, bir cildinin sırf mucizeleri konu edindiğini ifade etmektedir⁷⁶⁸.

Hamidullah, İslâm'la ilgili Batılıların yaptığı çalışmalara da atıflar yapmaktadır. Kendisi bizzat görüp tetkik etmemekle birlikte Almanca yayınlanmış olan E. Enke'nin *Die Medizin im Koran* (Stuttgart 1906, 92 sayfa) adlı eseri tıp konusunda incelenebilecek bir eser olarak zikretmektedir⁷⁶⁹.

Hamidullah, Veliyyullah Dıhlevî'yi tasavvufî ilimler ile aklî ilimleri tam manasıyla birleştirmekle ünlü bir âlim olarak değerlendirmektedir⁷⁷⁰.

Medine'ye hicret sonrası yapılan nüfus sayımı ile ilgili olarak M. Tayyib Okiç'in "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı" (*İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1958-9, VII, 11-20) adlı makalesini tavsiye etmektedir⁷⁷¹.

Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamber'in kaldığı çadırla ilgili Emel Esin tarafından kaleme alınmış "al-Qubbah al-Turkiyyah" (*Atti del III. Congresso di Studi Arabi e*

⁷⁶⁴ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 164.

⁷⁶⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 211.

⁷⁶⁶ Hamidullah, *Allah'ın Elçisi*, s. 162-163.

⁷⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 145.

⁷⁶⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 128.

⁷⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 810.

⁷⁷⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 143.

⁷⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 183.

Islamici, Ravello 1966, Napoli 1967, s. 281-283, pek çok resimle birlikte) adlı makaleyi önermektedir⁷⁷².

Nasih-mensuh meselesine dair bu konunun “büyük uzmanlarından” el-Cassas’ı öne çıkarmaktadır⁷⁷³.

Hamidullah, tarihî olayı anlatırken, olayın geçtiği mekândan günümüze kalmış eserlerden de bahsetmekte, varsa o konuyla ilgili çalışmalara atıf yapmaktadır. Örneğin; Akabe Biatlarının yapıldığı yerde, sonraları yapılan orta büyüklükte bir cami bulunduğunu belirten müellif, çok eski olduğu, duvarlarındaki kûfî birtakım yazılardan belli olan bu cami ile ilgili Muhammed el-Fer’ tarafından yazılan “el-Hattu’l-Arabî” (*Risaletu’l-Mescid*, I/2, Mekke 1979) adlı makalede bu kitabelerden bir kısmının çözülüp incelendiğini ifade etmektedir⁷⁷⁴.

Hiz. Peygamber’in hayatı ile ilgili tetkikleriyle tanınmış Hintli yazar prof. Şiblî’nin, Hiz. Peygamber dönemine ait en iyi ispat vesikası olan Kur’an’a müracaat ederek Bedir Savaşı’na dair mülahazaları aydınlatma çalışmasını oldukça isabetli bulmaktadır⁷⁷⁵.

⁷⁷² Hamidullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, s. 67.

⁷⁷³ Hamidullah, *Kur’an-ı Kerim Tarihi*, s. 98-99.

⁷⁷⁴ Hamidullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, s. 32.

⁷⁷⁵ Hamidullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, s. 58.

D. Atıflar

Muhammed Hamidullah'a ve eserlerine çok sayıda atıflar yapılmıştır ancak burada birkaç örnekle yetinilecektir.

Annemarie Schimmel, Hamidullah'ın *La Vie du Prophète (İslâm Peygamberi)* adlı eserini Batı dillinde yapılmış modern bir çalışma olarak değerlendirmekte, doğru kaynaklara dayanan ve Batıda eğitim görmüş çok dindar bir Müslümanın kaleminden çıkmış bir eser olarak İslâmî bir bakış açısı yansıması açısından bu kitabı, önemli bir kaynak olarak zikretmektedir⁷⁷⁶.

Hamidullah'ın *Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi* ile ilgili yaptığı çalışma hadislerin ilk yazılı kaynaklarına dair İslâmî İlimler camiasına büyük bir katkı olarak değerlendirilmektedir. Dinler tarihi açısından karşılaştırmalı kutsal kitaplar tarihi konusunda İncillerin ilk nüshalarının bugün elde olmayışı karşısında oryantalistlerin bunu pek sorun etmeyip hadislerin sıhhatini tartışma konusu yapmaları karşısında onlara verilmiş ilmî cevapların günümüzdeki en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir⁷⁷⁷.

Muhammed Hamidullah, batılı akademisyenlerin de dikkatini çekmiş ve çalışmaları ile onların da takdirini kazanmış bir araştırmacıdır. Bir örnek vermek gerekirse, 1975'te Sorbonne Üniversitesi'nin İslâmoloji bölümünde doktorasını sunan bir öğrenciye, o zamanki bölüm başkanı Charles Pellat, Muhammed Hamidullah'ın eserlerine de bakması gerektiğini hatırlatmıştır. Öğrencinin umursamaz bir tavır takınması üzerine ona: "Hamidullah beyi nasıl olur da göz özüne almazsınız? Ben geçen sene bir arkadaşımın onun çalışmalarını tespit etmeye teşebbüs ettim, altı yüz kadar yayın yapmış olduğunu gördüm!" demiştir. Ki Pellat çok mağrur bir müsteşrik olarak bilinmektedir⁷⁷⁸.

Bir yazısında *Hz. Peygamber'in Savaşları* kitabından bahseden Nurettin Topçu, bu kitabı, "pek değerli ve millî kütüphanemizde eşsiz" bir eser olarak takdim etmektedir⁷⁷⁹.

Annemarie Schimmel hakkında bir yazı kaleme alan Mehmet Önder, yeryüzünde Hz. Peygamber ile ilgili en iyi kitabın iki kişi tarafından yazıldığını, bunlardan birinin Muhammed Hamidullah, diğersinin ise Annemarie Schimmel olduğunu ifade etmektedir⁷⁸⁰.

⁷⁷⁶ Annemarie Schimmel, *Hz. Muhammed*, trc. Okşan Aytolu, Profil Yayınları, İstanbul 2008, s. 16.

⁷⁷⁷ Şenay, "Muhammed Hamidullah'ın Eserlerinde Öteki Dinler", s. 207.

⁷⁷⁸ Yıldırım, "Üstad Muhammed Hamidullah", s. 36.

⁷⁷⁹ Nurettin Topçu, "Hz. Peygamber'in Savaşları", (İsmail Kara'nın Tebliğine Ek 2), *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 110.

⁷⁸⁰ Mehmet Önder, "Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel", *Tasavvuf*, Ankara 2003/11, y. 4, s. 562-563.

Pek çok alanda uzmanlaşmış çok yönlü bir İslâm âlimi olan Hamidullah'ın XX. yüzyılın önde gelen İslâm tarihçisi olarak başarısında bu bilgi birikiminin önemli bir fonksiyonu olduğu belirtilmektedir. Bu haliyle o, orta çağ İslâm geleneğinde birçok örneğine rastladığımız çok yönlü İslâm âlimi tipinin XX. yüzyıldaki başlıca temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmekte ve kendisi, ilk akla gelen anlamıyla bir İslâm tarihçisi değil geniş anlamda bir İslâm kültür ve medeniyet tarihçisi olarak nitelendirilmektedir.⁷⁸¹

Muhammed Hamidullah, geçen asrın en büyük İslâm alimlerinden birisi olarak özellikle Hz. Peygamberin tanınması ve tanıtılmasında önemli bir misyon üstlenmiş ve bu alanda değerli eserler vermesiyle öne çıkmış bir araştırmacıdır. Onun siyere getirdiği en önemli yenilik olarak mucize merkezli peygamber takdiminden, insanî odaklı ve dinî öğretisi merkezli peygamber takdimine geçiş yapması zikredilmektedir. Onun hukuk, hadis, tefsir alanlarında olduğu gibi bu alandaki eserlerinin de hem metot hem de muhteva açısından daha sonra yapılacak yeni çalışmaların öncüsü ve ilham kaynaklarından biri olmaya devam edeceği vurgulanmaktadır.⁷⁸²

⁷⁸¹ Avcı, “Hamidullah’ın Tarih Metodu”, s. 196-197.

⁷⁸² Apak, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, s. 194-195.

SONUÇ

Muhammed Hamidullah, yaşantısı ve çalışmalarıyla yirminci yüzyılın en önemli İslâm âlimlerinden biridir. Hayatını ilme adanmış örnek bir Müslüman olarak dünyanın pek çok ülkesinde ve özellikle Fransa'da İslâm'ın temsilcisi olmuştur. Pek çok insanın Müslüman olmasına vesile olmuş büyük bir âlim olan Hamidullah, dünyanın pek çok ülkesinde ve özellikle Türkiye'de İslâmî ilimler alanında yetişmiş pek çok ilim adamına hocalık etmiş, yön vermiş, yol göstermiş; sadece ilmî açıdan değil bir Müslüman olarak da en güzel bir şekilde örneklik yapmıştır.

1908'de Haydarâbâd'da doğmuş olan Hamidullah, önemli ilmî birikime sahip bir ailenin mensubudur. İlk, orta ve lise tahsilini başarıyla tamamladıktan sonra Haydarâbâd'daki Osmaniye Üniversitesi'nde eğitim görmüştür. Biri Almanya'da diğeri Fransa'da olmak üzere iki doktora çalışmasını bir buçuk yıl gibi kısa bir zaman zarfında tamamlamıştır. Bu süreçte, pek çok meşhur oryantalistle tanışmış, derslerine katılmış ve onlardan istifade etmiştir. İlmî birikimi ve titiz çalışmalarıyla, İslâm âlimlerinin çalışmalarını kolay beğenmeyen Batılı akademisyenler tarafından da takdir edilmiştir. Doktora çalışmalarının ardından ülkesine dönmüş ve Osmaniye Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Kendisi yurt dışında iken Haydarâbâd'ın işgal edilmesi üzerine, buna verdiği tepkiler nedeniyle ülkesine girişi yasaklanan müellif, Türkiye dâhil pek çok ülkeden davet almasına rağmen ömrünün sonuna kadar hiçbir ülkenin vatandaşlığına geçmemiş ve "vatansız" statüsünde yaşamıştır. 1996'da rahatsızlanmasına kadar Fransa'da yaşayan Hamidullah, Türkiye'ye de gelmiş ve uzun süre ülkemizdeki bazı üniversitelerde dersler vermiştir. Türkiye için "ikinci ilim yurdum" diyen müellif, Türkiye ve Türklere karşı duyduğu sevgiyi her fırsatta dile getirmiştir. Hiç evlenmemiş olan Hamidullah, ömrünün son dönemlerini ABD'deki akrabalarının yanında geçirmiş ve 2002'de vefat etmiştir. Kabri ABD'de Jacksonville'de bulunmaktadır.

Esas uzmanlık alanı Devletler Hukuku olan Hamidullah, İslâmî ilimlere bütüncül olarak yaklaşmış ve pek çok alanda eserler vermiş bir âlimdir. İslâm tarihine yaklaşımı, bu alandaki eserleri ve metodu ile dikkat çeken müellif, özellikle Hz. Peygamber dönemine yönelik çalışmaları ile bilinmektedir.

Hamidullah, İslâm tarihini Hz. Âdem'in yaratılışıyla başlayan ve sonsuza kadar uzayıp giden bir süreç olarak değerlendirmektedir. Çalışmalarında Kur'an ve hadisi en temel kaynak olarak kullanan müellif, Kur'an'ın Hz. Peygamber dönemi ile ilgili ilk müracaat edilecek kaynak ve bu döneme dair en iyi ispat vesikası olduğunu belirtmektedir. Hadisi Kur'an'la eşit düzeyde muamele edilmesi gereken bir disiplin olarak görmekte,

aralarındaki farkın sadece, hadislerin derlenmesi sürecinden kaynaklandığını ve hadislerin sahihliğinin tetkiki dışında bir problemin bulunmadığını ifade etmektedir. Bir kaynak olarak Kitab-ı Mukaddes'e de çalışmalarında yer veren Hamidullah, burada yer alan bilgilerin, doğrulukları araştırılarak kullanılabilceğini dile getirmektedir. Tevrat ve İncil'e dair değerlendirmelerde bulunan müellif, özellikle İslâm'la ortak ve benzer yönlerde bunlardan alıntılar yapmakta, kıyas ortamı oluşturarak fark ve benzerlikleri net bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Arapların arşiv dairesi olan şiir, Hamidullah'ın önem verdiği bir kaynaktır. Bunların yanında seyahat ve gözlemlerinden edindiği bilgiler ile keşfettiği kitâbeleri de kaynak olarak kullanmaktadır. Hamidullah, komşu ülke kroniklerini resmi belgeler kapsamında tarihin en önemli kaynaklarından biri olarak değerlendirmektedir. Tarih kitapları, sireler ve neseb kitapları yanında diğer alanlarda yazılmış eserlerden de faydalanan müellif; fıkıh, tasavvuf ve botanik gibi çeşitli alanlarda yazılmış pek çok eserden de faydalanmaktadır.

Şahsî gözlem ve hatıralarından da bahseden müellifin en dikkat çeken yönlerinden biri, tarihî mekânları ziyaret ederek yerinde incelemelerde bulunup izlenimlerine eserlerinde yer vermesidir. Haydarâbâd'da geçen öğrencilik yıllarında izcilik yapmış olan Hamidullah, ziyaret ettiği tarihî mekânlarda bu tecrübelerinden etkin bir şekilde yararlanmıştır. Bu şekilde tarihî verileri yerinde gözlemlemek suretiyle bunlara yönelik değerlendirmelerde bulunan müellif, tarihî mekândaki eserler ve bunların önemi hakkında da bilgi vermekte, korunmalarının gereğine işaret etmektedir.

İncelediği konulara dair uzman kişilerle görüşmelerde bulunan Hamidullah, ulaşamadıkları ile mektuplaşarak irtibat kurmakta, bilgi aldığı kimseleri eserlerinde mutlaka zikrederek kendilerine teşekkür etmektedir.

Hamidullah'ın tarihî olayları anlama ve yorumlamada dikkat çeken yönleri şunlardır: Kronolojik anlatım yanında olayın derinliğine de nüfuz edilebilmesi için çok boyutlu olarak incelemelerde bulunmakta, ilgili olan her yönden konuyu ele almaya gayret etmektedir. Özellikle olayların sebep ve sonuçlarında tek boyutlu yaklaşımlardan uzak durmaya özen göstermekte, mutlak kesinliğin bulunmadığı durumlarda olabilecek her ihtimali sorular sormak suretiyle dile getirmektedir. Devrin sosyal ve kültürel yapısı, teknolojik durumu ve şahısların psikolojileri gibi pek çok yönden incelemelerde bulunarak tarihî olaya etki eden her faktörü ortaya çıkarmaya çaba harcamaktadır. Ele aldığı konuyla ilgili çalışmalara atıflar yapmakta, konunun eksik kalmış yönleri hakkında yapılabilecek araştırmaların önemine dikkat çekerek yol göstericilik misyonunu yerine getirmektedir.

Tarihî olayları anlatmada çağdaş kavramlar kullanan Hamidullah, özellikle Hz. Peygamber dönemini bu şekilde ele almaktadır. Bunun muhtemel nedenlerinden biri, her çağda tüm açılardan geçerli bir örnek olan bu dönemin günümüz için de bir temel olduğunu hatırlatarak ihtiyaç duyulanın zaten mevcut olduğunu göstermek suretiyle buna dikkat çekmek ve değerini ortaya koymaktır.

Oldukça titiz bir araştırmacı olan Hamidullah, edindiği yeni bilgiler eşliğinde eserlerini güncellemeye tabi tutmaktadır. Hatalı olduğu durumlarda tashihi yaparken kendisine bunu bildirenlere teşekkür etmeyi ihmal etmeyen müellif, kendi kendisinin fark ettiği hatalarda bile bunu okuyucuyla paylaşmakta, hakikatin ortaya çıkmasına her şeyden fazla önem vermektedir.

Tarihî olaylarla ilgili mekân ve şahıs isimleri gibi çeşitli kelimelerin kökleri ve anlamlarını, olaya dair bir işaret barındırabilecek alternatif bilgi kaynakları olarak değerlendirmektedir. Toplumsal olaylarda kadınların etkisine önem vermekte ve bu yönlerin öne çıkarılması gerektiğini ifade etmektedir. İlgili yerlerde müsteşriklerin fikirlerine de yer veren müellif, onlardaki eksik ve hatalı yönleri ortaya koymakta bunu yaparken kullandığı üsluptaki tevazu ve bilimsellikle dikkat çekmektedir. Diğer dinlere de eserlerinde yer veren Hamidullah, herhangi bir incitme ve yargılamadan uzak bir şekilde, objektif değerlendirmeler sunmaya çalışmaktadır.

Çalışmalarında bir eleştirmenin kendi eleştirilerine cevap bulabileceği şekilde olguları sunmaya çalışan müellif, yaptığı eleştirileri hakikatin ortaya çıkması için bir araç olarak kullanmakta, kendi görüşünü mutlak ve tek doğru olarak ileri sürmemekte, nihaî kararı okuyucuya bırakmaktadır. Kırıcılıktan mümkün olduğunca uzak kalmaya gayret etmekte, hatalı ya da noksan yönleri dile getirirken muhatabın şahsiyetine saygıyı ön planda tutmaktadır.

İlmi kişiliği yanında şahsiyeti ile de dikkat çeken müellif, kendisini uzaktan veya yakından herhangi bir vesileyle tanıyan herkes tarafından hep aynı ifadelerle anılmaktadır. Âlim, arif, zahid, bilge, zarif, düşünceli, kibar, yardımsever, alçakgönüllü, Batıda parlayan bir İslâm yıldızı, tek başına bir ümmet... Dünya malına değer vermeyen, aldığı ödüllerin maddi kısmını bağışlamakla kalmayıp maaşını bile çevresindeki ihtiyaç sahibi kişilere dağıtan, az yiyen, az uyuyan, az konuşan... Daima Hakk'ın huzurunda durur gibi duran bir yüce insan... Bir veli... Fransa'da kaldığı apartmanın görevlisi Madam Sphere'in ifadesiyle bir aziz...

İlme ve İslâm'a hizmete adanmış bir ömür sürmüş ve geride kırk civarında kitap ile binden fazla çalışma bırakmıştır. Genç nesle örnek gösterilebilecek bir değer olarak Hamidullah bize yeni ufuklar gösterebilir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet , “el-Mu’temed”, *DİA*, XXXI, 387.
- Altınay, Ramazan, “Örnek Bir Çağdaş İslam Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3(2000), s. 263-298.
- Avcı, Casim, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1908-2002)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, sy. 1 (2003), s. 223-226.
- _____, *(Diplomasi, Din, Bilim, Sanat Alanlarında)İslâm Bizans İlişkileri(m. 610-847)*, (doktora tezi) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) Bursa 1997.
- _____, “Muhammed Hamidullah’ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 196-205.
- Apak, Adem, “Bir Siyer Alimi Olarak Muhammed Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 186-195.
- Benli, Mehmet Sami ,“Muhammed b. Habîb”, *DİA*, XXX, 533-534.
- Bırışık, Abdülhamit, “Muhammed Hamidullah’ın Yetiştirdiği ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 53-72.
- Bulut, Halil İbrahim, “Mûcize”, *DİA*, XXX, 132-135.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Garânîk”, *DİA*, XIII, 361-366.
- Çerçibaşı, Hale, *Muhammed Hamidullah ve Çağdaş Hadis Araştırmalarındaki Yeri*, AÜSBE Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2008.
- Çıkman, Zeki, *Mi’racveHamidullah*, Berekât Yay., İstanbul 1977.
- el-Fasi, Muhammed “Sunuş”, *Siyer İbn İshak*, nşr. Muhammed Hamidullah, trc., Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul 1988, s. 17-19.
- Fayda, Mustafa, “Ensâbü’l-Eşrâf”, *DİA*, XI, 249-251.
- Gölcük, Şerafettin, “Muhammed Hamidullah Batı’da Parlayan İslâm Yıldızı”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 33-35.

- Görmez, Mehmet, “Hamidullah Hocamız Üzerine Mehmed Said Hatipoğlu ile Söyleşi”, *İslâmiyât /Kitâbiyât*, bülten 5 (2002), s. 4-13.
- Güler, Zekeriya, “Muhammed Hamidullah’ın Ardından: ‘Ne Mutlu O Gariplere!’ Hadisinin Düşündürdükleri”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 60-62.
- Haksal, Ali Haydar , “Muhammed Hamidullah: Büyük Bir İslâm Alimi”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 9-13.
- Hamidullah, Muhammed, *Aziz Kur'an*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, Beyan yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *İslâm Tarihine Giriş*, trc. Ruhi Özcan, düzenleme: Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul ts.
- _____, *İslâm Tarihine Giriş*, trc. Ruhi Özcan, düzenleme: Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, trc. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *el- Vesaiku’s-Siyasiyye ve Hz.Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri*, trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 1997.
- _____, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomasi Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İç başlık: Hz. Peygamber’in Savaşları ve Savaş Meydanları “İslam Harp Tarihine Dair Bir Tetkik”, İstanbul 1991.
- _____, *İlk İslam Devleti*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *İmam-ı Azam ve Eseri*, trc. Kemal Kuşçu, sad. Saadettin Acar, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *İslam Anayasa Hukuku*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.
- _____, *İslam Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *İslam Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, Ankara 2003.
- _____, *İslâm Peygamberi*, trc. M. Said Mutlu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1966.
- _____, *İslam’a Giriş*, trc. Kemal Kuşçu, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1965.
- _____, *İslam’da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *İslâm’ın Doğuşu*, trc. Murat Çiftkaya, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

- _____, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları(Makaleler Külliyyatı)* derleyen: Salih Tuğ, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul 1962.
- _____, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Modern İktisat ve İslâm*, trc. Salih Tuğ-Yusuf Ziya Kavakçı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1969.
- _____, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemam Bin Münebbih*, trc, Kemal Kuşçu, sad. Mesut Karaşahan, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık*, trc. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Dîneverî, Ebu Hanife”, *DİA*, IX, 356- 358.
- _____, “Mucize, Keramet, İstidrac”, trc. Zahit Aksu, *Hikmet Yurdu*, y. 2, sy. 3(Ocak 2009), s. 81-93.
- _____, “Tarihî Tasvirlerle Göre Malazgirt Meydan Muharebesinin Planı”, trc. Salih Özbaran, *TED*, II, 1971, s. 111-113.
- _____, “Hz. Peygamber’in Süt Kardeşleri”, trc. Fahreddin Atar, *İslâm Medeniyeti*, y. 3, sy. 34, İstanbul 1973, s. 3-5.
- _____, “Fethü'l-Endülüs fi Hilafeti Seyyidinâ Osman-sene h. 27”, *İTED*, 1978, VII, sy. 1-2, s. 221-226.
- _____, “Sahih-i Buharî'nin Fransızca Çevirisi Dolayısıyla”, trc. Abdullah Aydınlı, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 155-206.
- Hamidullah, Muhammed-Macit Yaşaroğlu, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, trc. Mehmet Sait Mutlu, Yağmur Yayınları, İstanbul 1965.
- Hamidullah, Muhammed- C. H. Bousquet, -C. A.Nallino, *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku*, trc. Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1964.
- İbn İshak, *Siyer*, nşr. Muhammed Hamidullah, trc. Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul 1988.
- İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, IX.
- Kara, İsmail, “Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamidullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle*

- Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 73-126.
- Karlığa, Bekir, “Bir Bilim ve İnanç Adamı: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 14-16.
- Kavakci, Yusuf Ziya, “Muhammad Hamidullah The Giant World Class Islamic Scholar of Our Time”,http://www.iant.com/hamidullah/biography/Bio_Hamidullah_march14.doc [27.11.2008]
- _____, “Muhammad Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi”, trc. Yusuf S. Müftüoğlu, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 21-28.
- Kılıç, Sadık, “Âlim, Zâhid, Zarîf ve Nahîf Bir Can Uçtu Aramızdan: Muhammed Hamidullah...”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 42-44.
- Kısakürek, Necip Fazıl, “Hamidullah-Bâidullah”, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Ahmed Davudoğlu, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1974, s. 146-149.
- Koca, Mücahit, “İslâm Âlimlerinin Son Büyük Üstadı”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 70-71.
- Koçkuzu, Ali Osman, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 229-239..
- Mücahid, Abdümelik, “Dr. Muhammad Hamidullah”, trc. Yusuf S. Müftüoğlu, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 79-81.
- Okay, M. Orhan, “Âlimin Ölümü”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 40-41.
- Önder, Mehmet, “Tanıdıklarının Gözüyle Annemarie Schimmel”, *Tasavvuf*, Ankara 2003/11, y. 4, s. 561-576.
- Özdemir, Mehmed Niyazi, “Garip Bir Yolcu Gibiydi”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 74.
- Özdemir, Mehmet, “Siyer Yazıcılığı Üzerine”, *Milel ve Nihal*, c. 4, sy. 3(Eylül-Aralık 2007), s. 129-162.
- Sarıçam, İbrahim, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, TDV Yay., Ankara 2001.
- Schimmel, Annemarie, *Hız. Muhammed*, trc. Okşan Aytolu, Profil Yayınları, İstanbul 2008.
- Sırma, İhsan Süreyya, “ O Sünnet’i Yaşayan Bir Müslümandı”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 31-32.

- Şenay, Bülent, “Muhammed Hamidullah’ın Eserlerinde Öteki Dinler”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 206-223.
- Tuğ, Salih, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s. 224-228.
- _____, “Prof. Dr. Muhammad Hamidullah 1908-2002 (1326-1423h.)”, *Marife*, yıl 2, sy. 3, s. 9-12.
- _____, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 5-8.
- _____, “Tanıdığım Hamidullah”, *Hayatlarıyla Yol Gösterenler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tuğ, Salih-Yaşaroğlu, M. Kamil, “Muhammed Hamidullah”, *DİA*, c. XXX, s. 534-537.
- Uludağ, Süleyman, “Hatıralarla Hamidullah”, *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamidullah Sempozyumu*, Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2005, s.250-254.
- Yaşaroğlu, Kamil, “Çok Yönlü Bir İslâm Âlimi Portresi Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 58-59.
- Yavuz, Salih Sabri, “Mi’rac”, *DİA*, XXX, 132-135.
- Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 145-149.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Feza Gazetecilik a.ş., İstanbul t.y., VII.
- Yıldırım, Suat, “Üstad Muhammed Hamidullah’tan Kalan Hoş Sada”, *Yedi İklim*, XVI/157, İstanbul 2003, s. 36-39.
- “Slave, Slavery”, *Nelsons Illustrated Bible Dictionary*, ed. Herbert Lockyer, Thomas Nelsons Publishers, Newyork 1986.
- Zorlu, Cem, *İslâm’da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Kitap, Konya 2002.
- [http://www.haberpan.com/hamidullah-aniliyor-haberi \[19/05/2011\]](http://www.haberpan.com/hamidullah-aniliyor-haberi [19/05/2011]).
- [http://www.cemaat.com/uluslararasi-muhammed-hamidullah-sempozyumu \[19/05/2011\]](http://www.cemaat.com/uluslararasi-muhammed-hamidullah-sempozyumu [19/05/2011]).

ÖZET

Muhammed Hamidullah (1908-2002) yirminci yüzyılın en önde gelen İslâm âlimlerinden birisidir. Kendisi İslâmî ilimlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşmış olup pek çok alanda eserler vermiştir. İslâm Tarihi alanında değerli eserler kaleme almış olan müellif, İslâm Tarihine yaklaşımı, metodu ve çalışmalarıyla dikkat çekmektedir.

İslâm Tarihi çalışmalarında Kur'an ve sünnet temelli bir yaklaşıma sahip olan yazar, kaynaklarının çeşitliliği ve bunları değerlendirmesi ile titiz bir araştırmacılık örneği sergilemektedir. Tarihî mekânları yerinde inceleyerek şahsî gözlemlerini de çalışmalarında kaynak olarak kullanması onun orijinal yönlerindedir.

Tarihî olayları değerlendirmede durumun tüm yönleriyle ortaya koyulmasına gayret eden Hamidullah, pek çok ilim dalından yararlanmakta ve bilimsel bir üslupla konuları ele almaktadır. İslâm Tarihine önemli katkılarda bulunmuş olan müellif, şahsiyeti ve çalışmalarıyla pek çok kimseyi etkilemiştir.

ABSTRACT

Muhammad Hamidullah (1908-2002) is one of the most prominent Islamic scholar of the twentieth century. He has approached Islamic sciences with a holistic perspective and worked in many field of Islamic sciences. Especially in the field of Islamic History the author had written valuable works and draws attention with his studies, method and approach to Islamic History.

In his studies of Islamic History, the author's approach based on Quran and Sunnah. With the diversity of his sources, and assessment of them the author presents an example of a meticulous researcher. Using personal observations as a resource by examining the historical places is one of the original aspects of him.

In the analyzing historical events Hamidullah makes an effort to put forth all aspects of the situation, takes advantage of many branches of science and discusses the issues with a scientific style. The author who made important contributions to History of Islam, influenced many people with his works and personality.

ÖZ GEÇMİŞ

Canan KANBUR 22.03.1984'te Rize'de dünyaya geldi. İlkokulu Rize Merkez Kırklartepe Köyü İlkokulu'nda okudu. 2002 yılında Rize Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden, 2006'da Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Trabzon-Araklı Taştepe İlköğretim Okulu'na Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı.

2007-2008 eğitim öğretim yılında Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladı.

2009-2011 yılları arası Rize-Çayeli Aşıklar İlköğretim Okulu'nda çalışmış olup şu anda Çayeli Merkez Atatürk İlköğretim Okulu'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak görev yapmaktadır.